

FORUM WSCHODNIE

ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY

FORUM WSCHODNIE

ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY NR 10/2022

RADA NAUKOWA

Artur Kijas (Poznań) – p r z e w o d n i c z ą c y, Larysa Arżakowa (Petersburg), Aleksiej Susłow (Kazań), Svetlana Bliznyuk (Moskwa), Wiktor Braczew (Petersburg), Marek Figura (Poznań), Bartłomiej Garczyk (Poznań), Aleksander Kobak (Petersburg), Mariusz Korzeniowski (Lublin), Siergiej Michalczenko (Briańsk), Tadeusz Pacholczyk (Poznań), Iryna Petrenko (Połtawa), Krzysztof Pietkiewicz (Poznań), Olga Popko (Mińsk), Oksana Prokopiuk (Kijów), Bolesław Szostakowicz (Irkuck), Dariusz Szpoper (Słupsk), Irena Wodzianowska (Lublin), Raisa Zianiuk (Mińsk), Vaja Vardidze (Tbilisi)

RECENZENCI

Grzegorz Błaszczyk (Poznań), Przemysław Dąbrowski (Olsztyn), Marek Figura (Poznań), Oksana Karlina (Łuck), Artur Kijas (Poznań), Andriej Morozow (Kazań), Dagmara Moskwa (Warszawa), Piotr Oleksy (Poznań), Monika Sidor (Lublin), Tamara Smirnowa (Petersburg), Siergiej Taranienko (Kijów), Mikołaj Tarkowski (Słupsk), Dariusz Tarasiuk (Lublin), Jan K. Witczak (Poznań)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Bartłomiej Garczyk (redaktor naczelny), Jan K. Witczak, Piotr-Paweł Repczyński (sekretarz), Piotr Oleksy

OPRACOWANIE i KOREKTA TEKSTÓW

Elena Brzezińska, Joanna Nowak, Oleksandriya Demydenko

REDAKCJA JĘZYKOWA

Elena Brzezińska (j. rosyjski)
Agnieszka Smółczyńska (j. białoruski)
Dagmara Moskwa (j. angielski)
Roksana Czeszejko-Sochacka (j. polski)
Oleksandriya Demydenko (j. ukraiński)

ŁAMANIE, SKŁAD

Tomasz Brończyk Studio StrefaDTP

PROJEKT OKŁADKI

Emilia Lihs

WYDAWCA

Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód
ul. Marszałkowska 115, 00-102 Warszawa
www.swpw.org

Druk

Tomasz Brończyk Studio StrefaDTP

Wersją pierwotną pisma *Forum Wschodnie. Rocznik Interdyscyplinarny* jest wersja papierowa.

Nakład: 70 egzemplarzy

© Copyright by Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód 2022

ISSN 2353-5784

Spis treści – Содержание – Contents

Sergiej Bielow (12.01.1979 – 3.10.2022) – wspomnienie pośmiertne	5
<i>Сергей Белов (12 января 1979 г. – 3 октября 2022 г.) – посмертное воспоминание</i>	
<i>Sergey Belov (January 12, 1979 – October 3, 2022) – posthumous memory</i>	

Artykuły – Статті – Articles

Сергій Тараненко, Андрій Бойко – Гагарін, Археологічна карта території Національного заповідника „Києво-Печерська лавра” – нове джерело для вивчення нумізматичної колекції доби Речі Посполитої.....	11
--	-----------

Сергей Тараненко, Андрей Бойко-Гагарин, Археологическая карта территории Национального заповедника „Києво-Печерская лавра” – новый источник для изучения нумизматической коллекции эпохи Речи Посполитой

Sergey Taranienko, Andrev Boiko-Gagarin, Archaeological map of The National Reserve's territory “Kyiv-Pechersk Lavra” is a new source for study of the numismatic collection of the epoch of the Polish-Lithuanian Commonwealth

Антоніна Кізлова, Ольга Крайня, Повсякдення та емоційний світ вірян у символах і образах вотивів з колекції Національного заповідника „Києво-Печерська лавра”	25
--	-----------

Антонина Кизлова, Ольга Крайня, Повседневность и эмоциональный мир верующих в символах и образах вотивов из коллекции Национального заповедника „Києво-Печерская Лавра”

Antonina Kizlova, Olha Krainia, Everyday Life and Emotional World of Believers in the Symbols and Images of Votives from the Collection of National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra”

Krzysztof G o r c z y c a , <i>Wyzwolenie Konina 1945</i>	41
Кшиштоф Горчица, <i>Освобождение Конина 1945</i>	
Krzysztof Gorczyca, <i>Liberation of Konin 1945</i>	
Jan K. W i t c z a k , <i>Litopracowanie o Esfir Szub (1894 – 1959). Skrawki życia i twórczości</i>	81
Ян К.Витчак, <i>Литография Эсфирь Шуб (1894 – 1959). Обрывки жизни и творчество</i>	
Jan K. Witczak, <i>Lithography on Esfir Shub (1894 – 1959). Slices of life and Creativity</i>	
Jakub A d a m i a k , Magdalena C h o j e c k a , Żaneta K o r d u s , 30 lat niepodległej Estonii – turystyczna narracja o dziedzictwie ZSRR	111
Якуб Адамяк, Магдалена Хоецка, Жанета Кордус, <i>30 лет независимости Эстонии – туристический рассказ о наследии СССР</i>	
Jakub Adamiak, Magdalena Chojecka, Żaneta Kordus, <i>30 years of independence of Estonia – a tourist narrative about heritage of the USSR</i>	
<i>Wywiad – Интервью – Interview</i>	
Ekshumacje ofiar stalinowskich w nieuznanym państwie z radziecką przeszłością (Z prof. Igozem Czetwiernikowem rozmawia Kacper Kmiecik)	123
Экшумация сталинских жертв в непризнанном государстве с советским прошлым (С проф. Игорем Чертверниковым беседует Кацпер Кмечак)	
Exhumation of Stalin's victims in an unrecognized state with a Soviet past. (Kacper Kmiecik talks to Prof. Igor Czertwiernikow)	
<i>Kronika – Хроника – Chronicle</i>	
Noc rozstrzelanych poetów – jak w Poznaniu świętowano jedną z największych tragedii białoruskiej kultury XX wieku (Jędrzej Jakubowski)	139
Ночь расстрелянных поэтов – как в Poznani отпраздновали одну из величайших трагедий Белорусской культуры XX века (Енджей Якубовский)	
The night of shot poets – how one of the greatest tragedy was celebrated in Poznan Belarusian culture of the 20th century (Jędrzej Jakubowski)	

*Sergiej Biełow (12.01.1979 – 3.10.2022) –
wspomnienie pośmiertne*

Z głębokim smutkiem informujemy, że 3 października 2022 roku, przedwcześnie zmarł nasz wielki Przyjaciel i współpracownik, znawca archiwów i dziejów Tatarstanu, doktor nauk historycznych – Sergiej Biełow. Uczony był od wielu lat związany z kazańskim ośrodkiem naukowym. Był pracownikiem etatowym Centrum Regionoznawstwa i Badań Socjokulturowych Instytutu Tatarskiej Encyklopedii Akademii Nauk Republiki Tatarstanu. Ostatnie prace uczonego były poświęcone m.in. historii gospodarczej Kazania i guberni kazańskiej. Jednym z głównych filarów pracy naukowej zmarłego, były także ekspedycje i badania terenowe, w tym systematyzacja i klasyfikacja kultury materialnej na obszarze Tatarstanu. Odrębną aktywnością były prace nad monumentalnym wielotomowym dziełem *Tatarską Encyklopedią*. Prywatnie dr Biełow był pasjonatem szachów, właścicielem imponującej kolekcji numizmatycznej (w tym największej w Kazaniu kolekcji polskich monet), osobą niezwykle serdeczną, uczynną i koleżeńską. Był kochającym mężem i ojcem. Żegnaj nasz Przyjacielu...

W imieniu Redakcji *Forum Wschodniego*,
oraz przyjaciół z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu
dr Bartłomiej Garczyk – Redaktor Naczelny

Historycy Kazańscy – nasi Przyjaciele.
Od prawej stoją: dr Sergiej Bielów, prof. Aleksiej Susłow, dr Elmira Amerchanowa

*Сергей Белов (12 января 1979 г. – 3 октября 2022 г.) –
посмертное воспоминание*

С глубокой скорбью сообщаем, что 3 октября 2022 года преждевременно ушел из жизни наш большой Друг и сотрудник, архивист и специалист по истории Татарстана, кандидат исторических наук – Сергей Белов. Ученый всю жизнь был связан с городом Казань. Был штатным сотрудником Центра регионоведения и социокультурных исследований в Институте Татарской энциклопедии Академии Наук Республики Татарстан. Основным местом работы в последние годы был Казанский Научный Центр РАН. Последние работы ученого были посвящены в том числе истории промышленности Казани и Казанской губернии. Одним из основных столпов научной деятельности ученого были также экспедиции и полевые исследования, среди которых, систематизация и классификация материальной культуры региона Татарстан. Отдельной научной активностью были работы над монументальным, многотомным изданием *Татарской Энциклопедии*. В частном порядке доктор Белов увлекался шахматами, владел впечатляющей коллекцией нумизматики (в том числе наибольшей в Казани коллекции польских монет), был человеком чрезвычайно сердечным, отзывчивым и дружелюбным. Был любящим мужем и отцом. Прощай, Наш Друг...

От имени редакции *Восточного Форума*,
и друзей из Университета имени Адама Мицкевича
в Познани
д-р Бартломей Гарчик – главный редактор

Sergiej Biełow – wykaz wybranych publikacji:

Książki:

Татарские промышленники, Казань 2017;
Промышленное развитие России во второй половине XIX – начале XX вв. в зеркале дискуссий в: Исторические судьбы России XIX – XX вв. Историографический и социокультурный анализ, Казань 2015 (Издательство Казанского национального исследовательского технологического университета);

Artykuły:

Первые татарские шахматные учебники, „Гасырлар авазы – Эхо веков” 2021, № 3;
Знаменитый чистополец Гумер Усманов: политик, открывший дорогу Татарской энциклопедии, „Научный Татарстан” 2021, №4;
Tourist and recreational potential of the regions of the Republic of Tatarstan as a factor of sustainable development of the region// E3S Web of Conferences, 2020;
Писательская эвакуация в Чистополь и Елабугу в годы Великой Отечественной войны (1941–1943): проблемы современного восприятия, в: *Великая Отечественная война в исторической памяти народа: изучение, интерпретация, уроки прошлого: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием*; Новосибирск 2020;
Некоторые противоречия развития экономики и общества в позднем Советском Союзе (на примере Татарской автономной республики 1960-х – 1-й пол. 1980-х гг.), „Forum Wschodnie. Rocznik Interdyscyplinarny” 2019, №7;
Развитие российского законодательства и положение рабочих в конце XIX в. (по материалам Казанской губернии), „Гуманитарные науки в Сибири” 2019, Т.26, № 4;

- Из истории общества любителей шахматной игры в г. Казани, „Эхо веков” 2016, № 3-4;*
- Химическая наука в Казани в условиях Великой Отечественной войны w: Великая Отечественная война и мировое социально-экономическое, политическое и культурное пространство: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 70-летию Победы в Великой Отечественной войне, Чебоксары 2015;*
- Основные тенденции развития фабрично-заводской промышленности Казанской губернии в пореформенный период, „Вестник Томского государственного университета” 2014, № 389;*
- Пороховое производство в Казанском крае: к истории формирования химической промышленности на территории Татарстана (вторая половина XVI – первая половина XVIII вв.), „Вестник Казанского технологического университета” 2014, Т. 17, № 9;*
- Развитие фабрично-заводской промышленности Казанской губернии в пореформенный период (по статистическим материалам) w: История России и Татарстана: Итоги и перспективы энциклопедических исследований: сборник статей итоговой научно-практической конференции научных сотрудников Института Татарской энциклопедии АН РТ, Казань 2014;*
- Государственная промышленность в Казанском крае во 2-й половине XVI в. (по материалам Писцовых книг) w: Сборник статей научно-практической конференции «Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории, филологии (взгляд молодых ученых и аспирантов)» (г. Казань, 7 марта 2014 г.), Казань 2014, Вып. 3;*
- Нефть и нефтехимия в Татарстане: анализ исторического развития и опыта (по документам Центрального государственного архива историко-политической документации Республики Татарстан), „Вестник Казанского технологического университета” 2011, № 6;*
- Застойные явления в социалистической промышленности Татарстана 70-х -первой половины 80-х гг. 20 в., w: История и регионология: грани пересечения: сборник научных статей, Казань 2007;*
- Кризисные явления в промышленном комплексе Татарстана (1985-1990 гг.), w: Из истории Татарстана и татарского народа: сборник статей молодых ученых и аспирантов Института Татарской энциклопедии АН РТ, Казань 2003;*

ARTYKUŁY

СЕРГІЙ ТАРАНЕНКО

Rezerwat Narodowy „Ławra Kijowsko-Pieczerska”
taransun@ukr.net

FORUM WSCHODNIE
ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY NR 10/2022

АНДРІЙ БОЙКО-ГАГАРІН

Katedra Studiów nad Sztuką im. Kazimierza Malewicza,
Narodowej Akademii Menedżerów Kultury i Sztuki
boiko.gagarin@ukr.net

Археологічна карта території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» – нове джерело для вивчення нумізматичної колекції доби Речі Посполитої

Streszczenie: W artykule dokonano analizy mapy archeologicznej Narodowego Rezerwatu „Ławra Kijowsko-Pieczerska” pod kątem jej potencjału naukowego w badaniu zbioru numizmatycznego Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przedstawiono krótką historię powstania Mapy Archeologicznej, wyjaśniono jej strukturę i zawartość. Podano wyciąg z mapy, gdzie wśród znalezisk archeologicznych z terenu rezerwatu odkryto monety Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Na podstawie wyników analizy znalezisk określono miejsce i rolę tych monet Rzeczypospolitej w obiegu monetarnym oraz wyodrębniono rzadkie okazy.

Summary: The article tells about the Archeological map of the National Reservation “Kiev-Pechersk Lavra” in terms of its scientific potential in the study of the numismatic collection of the Polish-Lithuanian Commonwealth. A brief history of the creation of the Archaeological map is given, its structure and content are explained. Among the whole complex of archeological finds throughout the Reservation there is an excerpt with topographic points, where the coins of the Polish-Lithuanian Commonwealth were found. After analyzing the coins of the Polish-Lithuanian Commonwealth found on the territory of the Reservation, the conclusions about the role of these coins in the monetary circulation are given, noting a several non-standard coin finds.

Słowa kluczowe: Києво-Печерська лавра, археологічна карта, монетні знахідки, грошовий обіг, Річ Посполита

Keywords: Kyiv-Pechersk Lavra, archeological map, coin finds, money circulation, Polish-Lithuanian Commonwealth.

У 2016 році створено електронну Археологічну карту території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Для заповідника це перший досвід підготовки подібного інформаційного ресурсу¹. Необхідність введення до наукового обігу нового джерела зумовлена більше ніж сторічним періодом проведення археологічних досліджень на території Печерського монастиря. За цей тривалий час отримано потужний масив матеріалів, який характеризує як давньоруське його архітектурне ядро, так і чисельні археологічні об'єкти наступних періодів. З'ясовано, що територія монастиря є складною багатошаровою пам'яткою, до складу якої входять об'єкти різної культурно-хронологічної приналежності (від енеоліту до новітнього часу), різнобічного функціонального призначення (сакральні, побутові, виробничі, оборонні, інженерно-технічні споруди тощо) і, відповідно, різного історико-культурного значення.

Як метод дослідження археологічна карта передбачає впорядкування за територіально-хронологічним принципом усього масиву накопичених матеріалів. Головне завдання полягало у систематизації наявних археологічних джерел з метою висвітлення історичного розвитку різних ділянок заповідника. Важливою функцією карти є можливість її використання для планування подальших археологічних робіт на зазначеній території. Крім візуальної подачі розташування археологічних об'єктів, у роботі надано коротку інформацію про проведені дослідження.

Основою для карти став план топографічної зйомки території заповідника, створений у 2005 р. На ній нанесені основні наземні пам'ятки та трасування печерних ходів (Ближніх, Дальніх і Варязьких печер). Для кращої візуалізації та сприйняття інформації карта розбита на дев'ять секторів (рис. 1). Джерельною базою роботи стали наукові звіти про археологічні дослідження, що зберігаються у наукових архівах Інституту археології НАН України та заповідника. У нечисленних випадках, за їхньої відсутності, використано польові матеріали і наукові публікації за результатами досліджень. При опрацюванні звітів та публікацій ретельно добиралася інформація, необхідна для нанесення графічної позначки та опису: прив'язка розкопу (шурфу, траншеї), датування культурних шарів, археологічні об'єкти та основний отриманий матеріал.

Наповнення карти, на яку станом на 2021 рік нанесено 371 позначку місць досліджень, підпорядковується наступним методичним засадам. По-перше, зображення форми об'єкта (мінімальний розмір для демонстрації – 1,5×1,5 м) відповідає його польовому вигляду – траншея, шурф, розкоп. Не

¹ С. Тараненко, *Археологическая Карта территории Киево-Печерской лавры: методика и перспективы исследования*, „Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare”, editia a VIII-a, Chisinau, 2016.- P. -66.

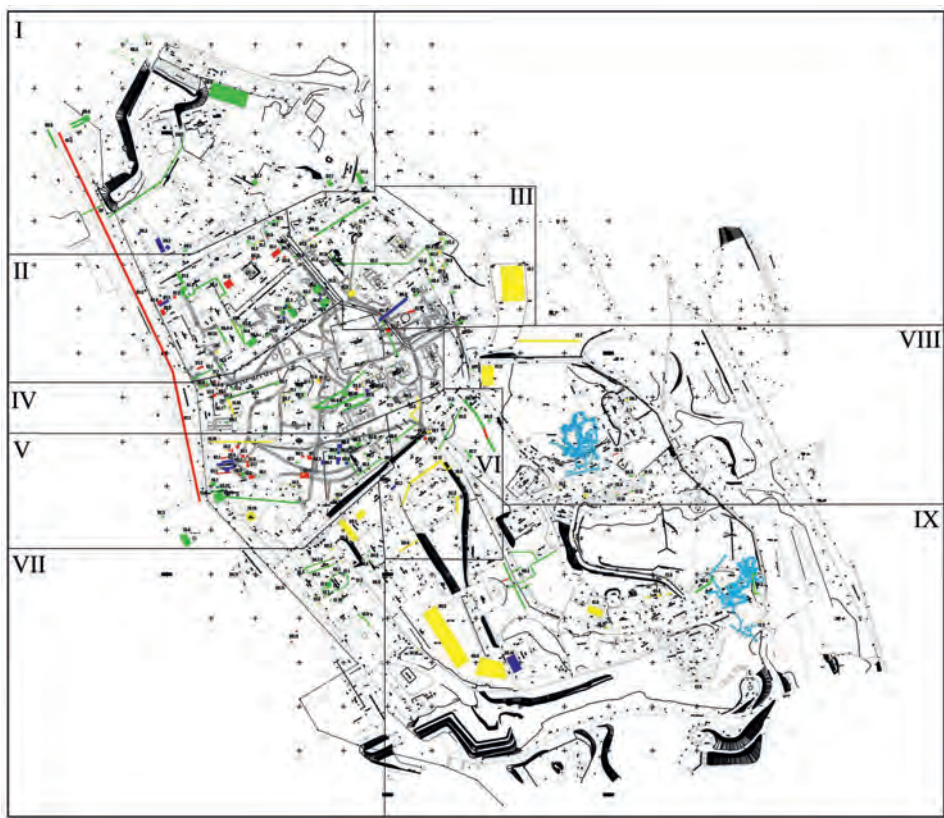

Рис. 1. Археологічна карта території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (автор С. Тараненко).

зазначені місця археологічних досліджень без чітких прив'язок за польовою документацією та з повністю відсутнім культурним шаром.

По-друге, різночасові горизонти маркуються різними кольорами: енеоліт (кінець III тис. до н.е.) – темно-коричневим; ранній залізний вік (VI–IV ст. до н.е.) – світло-коричневим; давньоруський час (XI–XIII ст.) – червоним; XIV–XVI ст. – синім; XVII–XVIII ст. – зеленим; XIX–XX ст. – жовтим (рис. 2). Колір багатшарового об'єкта визначається за датуванням найдавнішого культурного шару. За наявності в них поодиноких знахідок більш ранніх культур, вони маркуються круглою позначкою відповідного кольору на тлі основного культурного шару.

По-третє, нумерація зображених об'єктів – це дві останні цифри року досліджень. Наприклад, роботи І. М. Самойловського у Близьких печерах 1940 р. мають номер 40 (виняток зроблено тільки для досліджень П. Покришкіна 1914 р., де рік повністю відповідає позначці на карті – 1914). Якщо

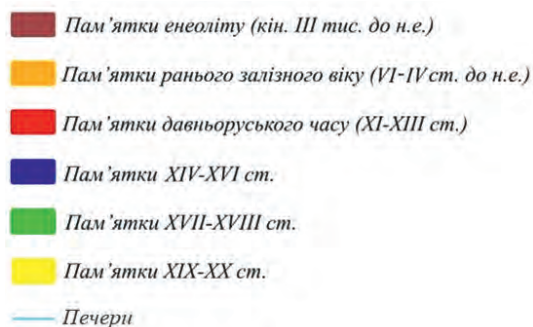

Рис. 2. Відповідність хронологічних періодів до кольорової позначки на карті.

у якийсь рік роботи відбувалися на кількох ділянках, то цифрою через крапку позначається порядковий номер кожного наступного об'єкта, що вивчався. Наприклад, 2007 р. проводилися розкопки вздовж північного фасаду корпусу № 86, на західній ділянці Митрополичого саду та біля Троїцької надбрамної церкви, тому позначки мають номери відповідно 07.1, 07.2 та 07.3. Якщо об'єкт вивчався протягом кількох років, то номер відповідає останньому року проведення робіт. Наприклад, дослідження 1934–1935 рр. мають номер 35. На карті номер зазначено вище і праворуч від графічної позначки або якомога ближче до об'єкта. Нумерація на карті відповідає номеру інформації про об'єкт. До карти включено також дослідження в буферній зоні заповідника, які були проведені за участі його працівників.

Ділянки території, що неодноразово вивчалися і мають складну стратиграфію, виділені окремо у збільшеному масштабі, що дає можливість показати всі досліджені локації та зафіксовані об'єкти різних хронологічних періодів. Це Успенський собор (рис. 3), церква Спаса на Берестові, давньоруська Трапезна, Ближні печери, Дальні та Варязькі печери.

Можливість програми дозволила наділити новий електронний ресурс потужним інформаційним блоком щодо археологічного дослідження кожної ділянки. Основні принципи подачі інформації (тільки у скороченому вигляді) представлені у колективній монографії²:

Можливості електронної карти дозволяють виокремити місця розкопів, де зафіксовані культурні шари будь якого періоду. Можливо також показати місця розкопів, де були зафіксовані окремі категорії матеріалу. Пропонуємо до уваги нумізматичну колекцію періоду існування Речі Посполитої, яка походить з археологічних досліджень на території заповідника. Цей період не виділений окремим кольором на карті, тобто він не входить у загаль-

² С. Тараненко, Ю. Мисько, О. Жажигалов, *Археологічна карта території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*, Київ, 2019.

Зразок паспорту

Рік проведення	фактичні роки проведення досліджень
Автор	особа, на яку виданий Відкритий лист
Вид досліджень	розвідкові; розкоп, шурф, зондаж, траншея та їхні розміри або площа відповідно до польової документації; архітектурно-археологічне, спелео-археологічне, археологічно-антропологічне обстеження; археологічний нагляд
Місце досліджень	прив'язка місця досліджень до сучасної топографії території Заповідника
Хронологія	час наявного культурного шару (шарів), об'єкта (об'єктів), за їхньої відсутності – датування виявлених артефактів
Глибина, стратиграфія	глибина фіксації об'єктів від сучасної денної поверхні (або за відсутності за Балтійською шкалою висот), короткий стратиграфічний опис (за наявності)
Об'єкти	назва археологічних об'єктів
Матеріали	масовий матеріал та індивідуальні знахідки
Джерело	бібліографічний опис звіту чи іншого джерела
Примітки	додаткова інформація: у лапках наводяться цитати автора археологічного дослідження, курсивом виділені зауваження колективу авторів видання

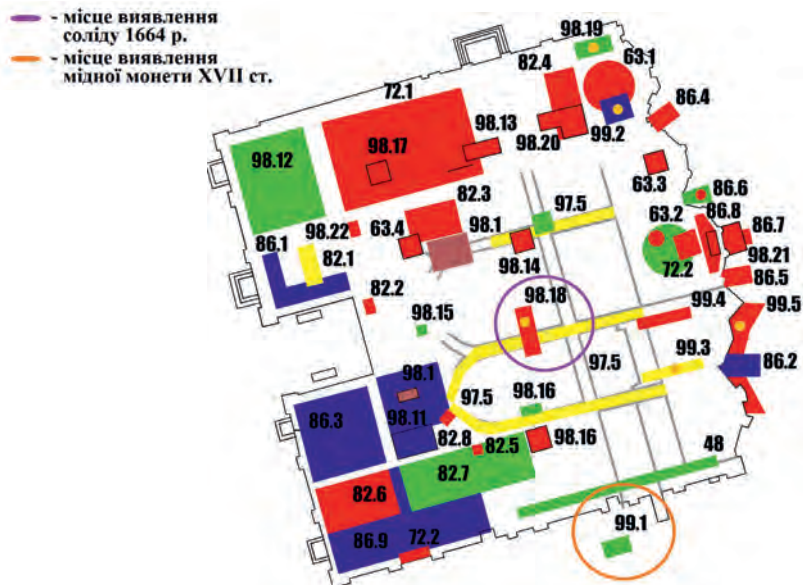

Рис. 3. Фрагмент Археологічної карти: площа Успенського собору.

новживану періодизацію, тому презентуємо Києво-Печерську лавру на тлі політичних подій у цей складний період історії³.

У 1569 р. після Люблінської унії польсько-литовське державне утворення разом із спільними зовнішньою політикою, майновим правом, власними грошима отримало назву Речі Посполитої. Православна церква в правовому відношенні була зрівняна з католицькою. Києво-Печерська Лавра на кінець XVI ст. вже затвердила свій статус найвпливовішого та найбагатшого православного монастиря України, тому саме вона стала предметом зазіхань з боку adeptів унійної політики та покатоличених світських осіб. Намагаючись зберегти свої позиції, печерська братія прагнула до автономії і спробувала обмежити втручання світської влади у внутрішні справи монастиря. У результаті цього Сигізмунд I своїм указом 1522 р. заборонив втручання київських воєвод і урядників в монастирські справи. Але головною перемогою стало надане печерським ченцям право самим обирати архімандрита і потім уже просити короля затвердити його кандидатуру. Та фактично привілеї так і залишились на папері. У 1596 р. відбулося об'єднання православної української церкви з католицькою і утворення нової з'єднаної (греко-католицької) церкви на соборі у Бресті. Київська митрополія, де-юре зберігаючи всі обряди, звичаї, права та привілеї, була фактично повністю підпорядкована папському престолу.

Активний опір політичної реформації церкви чинив печерський архімандрит Никифор Тур (1590–1599), при ньому монастир підпорядковувався Константинопольському патріархові. Тому, з огляду на значення монастиря як одного з найважливіших православних осередків, польський король Сигізмунд III і папа римський Климент VIII ще до офіційного проголошення унії вирішили передати його у відання київського митрополита Михайла Рогози. Але на перешкоді до втілення цього задуму стояв печерський архімандрит Никифор Тур, тверда антиунійна позиція якого була широко відома. Тому було розпочато кампанію по його дискредитації, аби у такий засіб усунути непоступливого ієрарха від керівництва монастирем. Після Брестського собору уніатський митрополит Михайло Рогоза, позбавивши печерського архімандрита сану, домігся-таки від короля дозволу на передачу йому Печерського монастиря з усіма земельними угіддями. Але ченці і озброєні кияни не пустили представників митрополита до монастиря⁴. Зазнала поразки і друга спроба уніатів оволодіти монастирем (1598): Никифор Тур знову за допомогою козаків і монастирських селян вигнав митрополичих урядників.

³ Т. В. Кочубинська, *Києво-Печерський монастир, його історична спадщина (оглядова лекція-екскурсія)*, Київ, 2004.

⁴ П. Лебединцев, *Києво-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии*, К., 1894. – С.32

Після смерті Никифора Тура братія у вересні 1599 р. обрала печерським архімандритом активного захисника православ'я ігумена Пінського Ліщинського монастиря Єлисея Плетенецького⁵. Залишаючись протягом 25 років печерським архімандритом, Єлисей Плетенецький багато зробив для зміцнення авторитету монастиря, розширення його володінь та удосконалення побуту і монастирських порядків.

Таким чином, завдяки діяльності архімандритів, підтримці козацтва, міщан, селян та значної частини української православної шляхти Києво-Печерський монастир – ставропігія Константинопольського патріарха – зберіг рідну віру. Одним з найвпливовіших покровителів Лаври був останній могутній український православний магнат князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Але з його смертю у 1608 р. українська православна церква залишилася без покровителів, і в правовому полі Польської держави, коли справу вирішували не так закони, як сила та вплив, значно програвала римо- та греко-католикам.

Однією з найяскравіших, після Василя-Костянтина Острозького, постатей в історії православної церкви був митрополит Петро Могила. У 1625 (за іншими джерелами – 1627 р.) він прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі, а вже в грудні 1627 р. братія обрала його печерським архімандритом. Велику увагу приділяв Петро Могила й діяльності лаврської друкарні. Наприкінці 1632 – на початку 1633 р. монастир придбав для друкарні польський шрифт. У панегірику, піднесеному Петру Могилі київськими друкарями, єдиній літературній пам'ятці Лаврської школи, його прославляли як зачинателя видання в Києві книг польською мовою.

Під час боротьби українського народу за національне визволення у 1648–1654 рр. Києво-Печерський монастир неодноразово зазнавав нападів і руйнацій. Особливо постраждала обитель у 1651 р., коли після захоплення Києва литовським гетьманом Янушем Радзивілом було цілком пограбовано монастирську скарбницю.

Неоднозначним було ставлення українського православного духовництва до акту приєднання України до Московського царства. Вище духовенство митрополії, маючи глибокі знання з церковного права, ясно усвідомлювало, що наслідком політичного союзу з Москвою стане церковне підпорядкування. Українських ієрархів лякала перспектива втратити свою церковну, економічну і особисту незалежність. Для вищого православного духовництва, очолюваного київським митрополитом Сильвестром Косовим, доцільніше було залишатися під юрисдикцією Константинопольського патріарха, ніж переходити під руку патріарха Московського. Це було однією з причин того, що вищі українські православні ієрархи були проти приєд-

⁵ *Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника*, Київ, 1992, С.51

нання України до Росії. Сильвестр Косов та печерський архімандрит Йосиф Тризна спочатку відмовилися привести киян і ченців до присяги на вірність московському царю. І лише під тиском частини козаків, що підтримували Переяславську угоду, Йосиф Тризна 19 січня 1654 р. був змушений провести акт присяги в Успенському соборі⁶.

Після смерті 1656 р. Йосифа Тризни лаврська братія обрала своїм архімандритом вихованця Петра Могили Інокентія Гізеля. Він очолював монастир у важкий час (1656–1684), коли його земельні володіння спустошували татари, а численні пожежі знищили значну частину рукописів і лаврських видань. Є згадки про те, що 1665 р. ченці, намагаючись зберегти монастирський архів, закопали його в землю. На жаль, доля цих документів невідома⁷.

Весною 1686 р. в Москві було укладено з Польщею так званий Вічний мир і взаємний союз проти Туреччини. За умовами цього «миру» Польща зреклася Лівобережної України, а на правому березі Дніпра віддала Москві Київ з околицями. Наслідком цієї угоди було те, що у 1685–1686 рр. Українську Православну церкву, яка залежала доти від патріарха Константинопольського, було підпорядковано патріарху Московському.

Власне, цей невеликий нарис політичної історії не відображає однієї з важливіших сторін тогочасного життя – торгівлі. Але, вочевидь, що поява на території Києво-Печерської лаври нумізматичного матеріалу Речі Посполитої не видається дивним.

Серед зафіксованих в археологічній карті Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» нумізматичних знахідок монети Речі Посполитої було виявлено (у наведеному витягу збережено авторську нумерацію щодо дат та місць проведення пошуків):

1. У Ближніх печерах на ділянці № 3 «Нестора Літописця» серед людських кісток та решток тканини і шкіри від чернечого одягу виявлено 45 мідних монет (Археологічна карта, № 37.1) (рис. 4 а);
2. У Варязьких печерах у зруйнованій домовині виявлено монети XVII–XVIII ст. (Археологічна карта, № 37.2) (рис. 4 в);
3. У Дальніх печерах в «Келії для біснுவатих» серед людських кісток та решток одягу виявлено три соліди XVII ст. (Археологічна карта, № 68.5) (рис. 4 б);
4. У Дальніх печерах в затворах «св. Аммона» та «прп. Панкратія» серед черепів та кісток на покришці «домовини» виявлені серед російських і шведських 24 польських монети XVII ст. (Археологічна карта, № 68.6) (рис. 4 б);

⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. СПб., 1878. Т.10. С.259.

⁷ *Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника*, Киев, 1992, С.63.

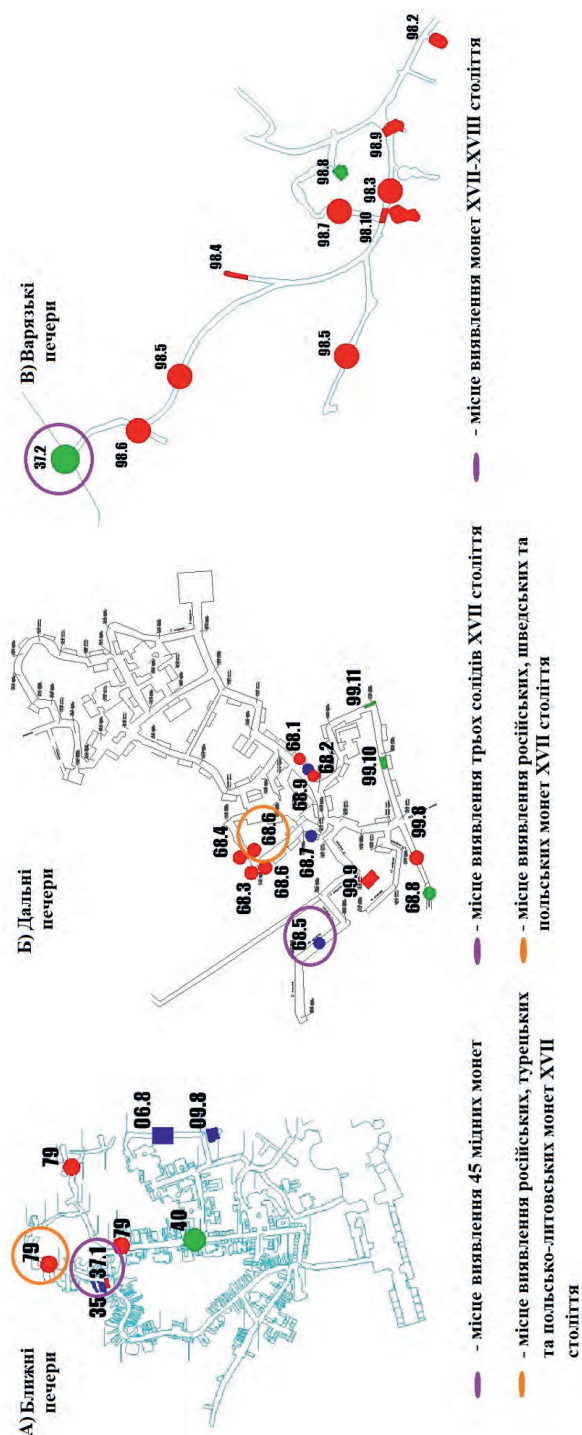

Рис. 4. Фрагмент Археологічної карти: а) Ближні печери; б) Дальні печери; в) Варязькі печери.

5. У Близьких печерах під час спелеологічного обстеження серед російських та турецьких монет виявлено польсько-литовські монети XVII ст. (Археологічна карта, № 79) (рис. 4 а);
6. У південно-західній частині Соборної площі у господарській ямі XVI–XVII ст. серед фрагментів побутової кераміки та металевих виробів виявлено 12 монет XVI–XVII ст. (Археологічна карта, № 84.5);
7. На території церкви Спаса на Берестові вздовж північної та східної стін виявлено рештки посуду, наконечники стріл та соліди 1623 та 1626 років (Археологічна карта, № 89.3);
8. Біля корпусів № 6 та 11 серед уламків цегли виявлено соліди 1665 р. (Археологічна карта, № 96.1);
9. Біля південно-західного підкупольного стовпа Успенського собору виявлено солід 1664 р. (Археологічна карта, № 98,18) (рис. 3);
10. Біля південного фасаду Успенського собору серед решток поховання у труні виявлено мідну монету XVII ст. (Археологічна карта, № 99.1) (рис. 3);
11. Біля північного фасаду корпусу № 19, пров. Лаврський, серед решток частоколу оборонної споруди виявлено солід Яна Казимира 1668 р. (Археологічна карта, № 00.1);
12. Біля корпусу № 21а в підлозі під західною стіною поблизу північного фасаду корпусу виявлено мідну монету 1754 р. (Археологічна карта, № 01.1);
13. Біля корпусу № 4 у внутрішньому просторі східної стіни з-поміж уламків посуду виявлено мідний шеляг Яна II Казимира (Археологічна карта, № 14.7);
14. У південно-західному куті Митрополичого саду у господарській споруді XVII–XVIII ст. серед фрагментів кераміки та скла виявлено півтораки 1622 р. та шеляг мідний 1664 р. (Археологічна карта, № 16.1).

Проаналізувавши знахідки монет Речі Посполитої, можна констатувати, що переважна більшість монет – це білонові шеляги та півтораки, виготовлені за часу правління Сигізмунда III Вази, а також мідні шеляги часів Яна II Казимира, тобто переважна більшість монет належить до першої – третьої чверті XVII ст. Привертає до себе увагу мідна монета 1754 р., карбована за часів Августа III Сильного – цікавості їй додає той факт, що на цей час на Київщині поступово російська імперська монета витісняє польську, тому досить поширені на Поліссі та Волині мідні монети зразка 1754 р. (шеляги, гроші) можна вважати рідкісними та цікавими знахідками. Також варто звернути увагу на зафіксований біля північного фасаду корпусу № 19 по пров. Лаврському мідний шеляг 1668 р. Офіційно в цьому році карбування мідних монет не проводилось, тому монета із датою «1668» відноситься

нумізматами до таких, що мають виробничі дефекти⁸ (перегравірування або перебиття пуансоном цифр у даті)⁹, або до фальсифікатів того часу в збиток грошового обігу¹⁰.

В результаті досліджень на території церкви Спаса на Берестові археологами під керівництвом С. П. Тараненка та В. Г. Івакіна здійдено значний нумізматичний матеріал¹¹. Більшість виявлених археологами тут монет датуються XVII ст. (переважно 1620-ми та 1660-ми рр.), хоча деякі випадають із цього хронологічного проміжку – російські мідні 5 копійок 1727 р., акче кримських ханів Менглі I та Хаджи I Гіреїв¹², карбовані у кін. XV – першій чверті XVI ст. Найбільш «молодою» монетою серед знайдених є пфеніг 1941 р. німецького Третього Рейху¹³. Основну частину археологічних знахідок складають мідні шеляги (або соліди, серед нумізматів побутує також штучна назва цих монет – «боратинки», що походить від імені орендатора монетних дворів Речі Посполитої – Тіта Лівія Боратіні), карбовані на польських та литовських монетних дворах у 1659–1666 рр. за правління Яна II Казимира (1648–1668). Під час розкопок було виявлено широке різноманіття мідних шелягів, через часто присутні дефекти карбування¹⁴ та незадовільний стан збереження, точну ідентифікацію значної частини не вдалось встановити. Другу за кількістю групу монет державного карбування складають білонові шеляги та драйпелькери, карбовані шведськими королями Густавом II Адольфом (1611–1632) та його донькою Христіною (1632–1654) на окупованих землях Балтії на монетних дворах Риги (міському та державному, що позначався на монетах як «Лівонія» та знаходився у монастирі неподалік Риги). Монети Речі Посполитої представлені поширеними у цей час на території Київщини півтораками та

⁸ С. Wolski, *Miedziane szelagi Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1667*, Lublin 2016, s. 132. Ibid. А. Жебраускас, *Нетипичные медные шеляги Яна II Казимира Вазы (1648-1668)*, “Банковский вестник”, Минск 2014, с. 28-34.

⁹ А. Бойко-Гагарін, *Датування предметів нумізматики*. “Нумізматика і фалеристика”, nr 1. Київ 2021, с. 8–10.

¹⁰ А. Бойко-Гагарін, *Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени*. Киев: “Украинская конфедерация журналистов” 2017, с. 75.

¹¹ С. Тараненко, В. Івакін, А. Бойко-Гагарін, Г. Козубовський, *Нумізматична колекція з розкопок території церкви Спаса на Берестові у 2018-2019 роках (попереднє повідомлення)*. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції, 17 – 18 вересня 2020 р. Перещаслав (Київська область): Домбровська Я.М. 2021, с. 100-103.

¹² А. Бойко-Гагарін, С. Тараненко, *Кримський слід в нумізматиці Лаври*. 30 сюжетів археології Києво-Печерської Лаври часів незалежності. Упор. С. Тараненко. Київ, 20216 с. 154-159.

¹³ Є. Лихацький, А. Бойко-Гагарін, *Грошовий обіг на території Рейхскомісаріату «Україна» у 1942–1943 рр. (за даними періодичної преси)*. “Нумізматика і фалеристика”. nr 1. Київ, 2021. С. 32–38.

¹⁴ А. Бойко-Гагарін, *Види браків монетного виробництва доби Середньовіччя. Наукові записки української історії*. nr 33. Переяслав-Хмельницький, 2013, с. 72-80.

Рис. 5. Монети Річі Посполитої. а) Сигізмунд III (1587–1632), солід 1623 р., м.д. Бидгощ. Білон, діаметр 15,49×15,61 мм, вага 0,50 г. Польовий опис № в п/о 310; б) Сигізмунд III (1587–1632), півторах (1/24 талера) 1621 р. м.д. Бидгощ. Білон, діаметр 18 мм, вага 1,0 г. Польовий опис № в п/о 259; в) Тогочасна підробка за прототипом півторака Сигізмунда III (1587–1632) зразка 1622 року, м.д. Бидгощ. Польовий опис № в п/о 317; г) Ян II Казимир (1648–1668), шеляг (солід) польський 1664 р., м.д. Краків. Мідь, діаметр 15,61 мм, вага 1,14 г. Польовий опис № в п/о 344.

шелягами Сигізмунда III Вази (1587–1632) – шеляги, півтораки, приватними підробками в збиток грошовому обігу (рис. 5)¹⁵.

Таким чином, зафіксовані в Археологічній карті Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» монети Речі Посполитої датуються переважно часовим проміжком від першої до третьої чверті XVII ст., хоча не можна виключати той факт, що в обігу вони могли перебувати і до початку XVIII ст. Найбільше археологами зафіксовано монет з іменем Сигізмунда III Вази та Яна II Казимира Вази, зафіксовано декілька приватних підробок, виготовлених неофіційно для збитку грошового обігу. Привертають увагу рідкісні знахідки – мідна монета 1754 р., яка в умовах зростання популярності російських монет стала менш популярна на Київщині, та зразок нетипового польського шеляга із датою «1668». Зазначені монети є цілком характерними для грошового обігу Київщини у XVII–XVIII ст., поширеними зразками обігових монет, якими користувалось населення міста в цей період.

¹⁵ А. Бойко-Гагарин, *Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени*. Киев: "Украинская конфедерация журналистов" 2017, с. 95–107. Ibid. А. Бойко-Гагарин, Н. Трифонова, *Фальшивые монеты ушедшей эпохи в собрании Музея истории Киева*. "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні", nr 23. Київ, 2014, с. 218–221.

Археологічна карта вже неодноразово застосовувалася під час кореляції стаціонарних досліджень у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» чим довела свою практичну значимість. Її ресурс дозволяє додавати нові матеріали, а отже, постійно нарощувати свій інформаційний потенціал, необхідний для дослідження не тільки Печерську, а й середньовічного Києва в цілому. Оригінальність нового джерела підкреслює одночасно як необмежені можливості електронного картографування, так і проблему уніфікації подібних карт.

Методика створення таких ресурсів та місце, які вони посідають серед дослідницького інструментарію, є окремою проблемою. Чи є подібні карти новим типом історичного джерела? Чи це дослідницький продукт, хоч і з широкими інформативними можливостями? Вочевидь, відповіді на ці питання будуть знайдені в майбутньому зі зростанням кількості створених електронних археологічних карт.

Literatura

1. Wolski C., *Miedziane szelągi Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1667*, Lublin 2016;
2. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, Т.10, Санкт-Петербург 1878;
3. Бойко-Гагарин А., Трифонова Н., *Фальшивые монеты ушедшей эпохи в собраниях Музея истории Киева*. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, No. 23. Київ 2014;
4. Бойко-Гагарин А., *Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени*. Киев: "Украинская конфедерация журналистов" 2017;
5. Бойко-Гагарин А., *Види браків монетного виробництва доби Середньовіччя*. Наукові записки української історії. No 33. Переяслав-Хмельницький 2013;
6. Бойко-Гагарин А., *Датування предметів нумізматики*. Нумізматика і фалеристика. No 1. Київ 2021;
7. Бойко-Гагарин А., Тараненко С., *Кримський слід в нумізматиці Лаври*. 30 нарисів археології Києво-Печерської Лаври. Упор. С. Тараненко. Київ 2021;
8. Жебраускас А., *Нетипичные медные шеляги Яна II Казимира Вазы (1648–1668)*, Банковский вестник, Минск 2014;
9. Кочубинська Т., *Києво-Печерський монастир, його історична спадщина (оглядова лекція-екскурсія)*, Київ 2004;
10. Лебединцев П., *Києво-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии*, Киев 1894;
11. Лихацький Є., Бойко-Гагарин А., *Грошовий обіг на території Рейхскомісаріату «Україна» у 1942–1943 рр. (за даними періодичної преси)*. Нумізматика і фалеристика. No 1. Київ 2021;
12. *Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника*, Киев 1992;

13. Тараненко С., *Археологическая Карта территории Киево-Печерской лавры: методика и перспективы исследования*, Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare», editia a VIII-a, Chisinau 2016;
14. Тараненко С., Івакін В., Бойко-Гагарін А., Козубовський Г., *Нумізматична колекція з розкопок території церкви Спаса на Берестові у 2018-2019 роках (попереднє повідомлення)*. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 вересня 2020 р. Переяслав (Київська область): Домбровська Я. М. 2021;
15. Тараненко С., Мисько Ю., Зажигалов О., *Археологічна карта території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*, Київ 2019.

АНТОНІНА КІЗЛОВА

Narodowy Uniwersytet Techniczny Ukrainy
„Kijowski Instytut Politechniczny im. Ihora Sikorskiego
ant_kiz@ukr.net

FORUM WSCHODNIE
ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY NR 10/2022

ОЛЬГА КРАЙНЯ

Rezerwat Narodowy „Ławra Kijowsko-Pieczerska”
olga.krainia@gmail.com

*Повсякдення та емоційний світ вірян
у символах і образах вотивів з колекції
Національного заповідника „Києво-Печерська лавра”*

Streszczenie: Artykuł ocenia potencjał informacyjny wotów XVIII – początku XX wieku w postaci lub z wizerunkiem serca oraz wizerunkiem osób zgromadzonych w zbiorach Rezerwatu Narodowego „Kijowsko-Pieczerska Ławra” pod względem funkcji poprzez symbole, obrazy, uogólniony oraz codzienny i emocjonalny świat wierzących na ziemiach Ukrainy.

Summary: The article assesses the information potential of the 18th – early 20th cent. in the form or with the image of the heart and with the image of people stored in the collection of the National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra” in terms of function generalized everyday and emotional world of believers in the lands of Ukraine through symbols and images.

Słowa Kluczowe: Wota, zbiory muzealne, XVIII – początek XX w., życie codzienne, źródło historyczne, informacja.

Keywords: Votive, museum collection, 18th – early 20th cent., everyday life, historical source, information.

Чи можливо “вилікувати” пошкоджені ділянки історичної пам’яті там, де десятки років їх системно трансформувала радянська пропаганда? Вона розривала духовні та культурні зв’язки між поколіннями, спотворювала ставлення до індивідуума, декларуючи підпорядкування волі кожного колективним потребам. Однак цінність особистого життя, зокрема духовного, промовисто доводять як трагічний досвід нехтування ним, так і оспівування в нескінченному творчому процесі, що об’єднує людство. Широкий спектр проблем дають змогу вивчати інформаційно значущі історичні джерела церковного походження.

Чимало церковних реліквій з теренів України ще до Другої світової війни, у 1920–1930-ті рр. було вивезено/продано за кордон. Так сталося з му-

зейними предметами Києво-Печерського заповідника, створеного для збереження церковних цінностей на території колишнього чоловічого монастиря – Києво-Печерської лаври. У 1941 р., напередодні захоплення Києва нацистами, вони були відправлені на схід – до м. Уфа, що на півдні Уралу, та повернулися не в повному обсязі. До того ж навіть ті, що знову потрапили в Київ, часто-густо змінили адреси зберігання порівняно з довоєнними роками¹. Провенанс артефактів важко дослідити через розпорошення й фрагментарну збереженість первісної облікової документації. Деякі визначні пам'ятки церковного мистецтва, зібрані в 1920-ті рр. в історичному попереднику Національного заповідника “Києво-Печерська лавра” – Музеї культур і побуту, який було створено 1922 р., в результаті трагічних подій Другої світової війни осіли в різних музейних колекціях світу, перш за все, в сучасній Росії² (незадовго до повернення музейних колекцій до України, 1946 р. вони були переправлені з Уфи до Москви, у Державне сховище Держбанку СРСР). Попри все, в фондах Національного заповідника “Києво-Печерська лавра” (далі – НЗ “КПЛ”) на сьогодні є потужна колекція вотивів, що їх приносили до шанованих святинь як подяку за зцілення, допомогу в скрутній ситуації, або пов'язані з проханням, обітницею. Ці предмети з різних регіонів України зрідка потрапляли в експозицію – зокрема, через презентацію щільної взаємодії населення з латинським світом – і донедавна не привертали особливої уваги дослідників. Втім, актуалізація проблеми взаємовпливів культур на теренах України робить означену колекцію вотивів неоціненним джерелом вивчення різних аспектів повсякдення.

Зокрема, оцінюючи перспективи історії емоцій, професор історії в Голдсміт Лондонського університету Я. Плампер висловив упевненість лише в тому, що “смерті джерел” не буде, бо вони охоплюватимуть не лише егота виразно нормативні документи, але й будь-які інші тексти, звукові, зображальні, аудіовізуальні й матеріальні сліди³. До таких джерел відносимо й вотиви.

У колекції вотивів НЗ “КПЛ”, яка загалом налічує понад 600 одиниць зберігання, близько 120 мають форму або зображення серця. За старими

¹ Т. М. Себта, Р. І. Качан (упоряд.). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи*, Київ 2016, с. 17-18.

² Г. В. Полюшко, *Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки*, Київ 2001, 176 с.; Тимур Бобровський *Не зникли безслідно: втрачені українські скарби виявилися у московському музеї*, w: Імператив: 17:05:14–17:55:00. Ведучі: Василь Шандро. URL: <http://ukr.radio/schedule/play-archive.html?periodItemID=2528558>; див. також: О. О. Крайня, *Формування колекції вотивів Всеукраїнського музейного городка у 1920-х рр.*, w: Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (26-28 травня 2021 р.), Київ 2021, с. 206-220.

³ Я. Плампер, *Історія емоцій*, переклад Б. Матіяш, 27 October 2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1313-yan-plamper-istoriia-emotsii>.

інвентарними книгами, що збереглися фрагментарно, можна зробити висновки, що у 1920-ті рр. до Музею культів і побуту їх надійшло значно більше⁴. Втрати очевидні. Але й за наявним асортиментом можна досліджувати різноманіття виявлення почуттів і прагнень за посередництвом одного символу. Часто на вотивах різних форм зображені дарувальники в молитовних, нерідко в уклінних позах. Ці портрети спонукають зазирнути в емоційний світ зображеного з позицій вічних людських цінностей.

Тож наразі метою дослідження є оцінка інформаційного потенціалу вотивів XVIII – початку XX ст. у формі чи з зображенням серця та постатями людей, що зберігаються в колекції НЗ “КПЛ”, з огляду на можливість через символіку, образи, узагальнені й конкретизовані написи зазирнути в повсякдення й емоційний світ вірян, зокрема й польського походження або полонізованих через відповідну освіту й суттєвий вплив польської культури в українських землях. Вотивні привіски у формі органів та частин тіла потребують окремого дослідження.

Окрім джерел безпосередньо з досліджуваної колекції НЗ “КПЛ”, долучаємо дотичну історіографію, в якій так чи інакше висвітлюється побутування вотивів на теренах України. Отже, географічно залишаємось у межах сучасної України, бо одне з завдань, які вирішуємо під час загального дослідження, – це визначення поширеності тут традиції вотивних дарів до її придушення за радянських часів, в епоху гострої антирелігійної пропаганди.

У вотивних образах можна зустріти як висловлювання найінтимніших прохань людини, котра звертається до Пана Бога босоніж, з оголеними/виокремленими частинами тіла, які турбують фізичними болями, так і піднесену молитву урочисто причепурених спеціально для походу в церкву панів/панянок/кревних родичів у групових композиціях. Окремо можна виділити “групу немовлят”, які зазвичай мали піклувальників-посередників у висловлюванні своїх потреб. За великим рахунком, і дорослий вірянин під час замовлення виробу в формі вотивного дарунку отримував посередників, котрі могли впливати на спосіб втілення його прагнень: той, хто подавав привіску за близьку людину⁵; особа духовного стану, котра приймала дар і передавала до шанованої ікони чи реліквії; майстер-виконавець замовлення з його технічними можливостями; місцева традиція форми, певних обмежень за конфесійним напрямом; насамкінець, спосіб виробництва – індивідуальний чи серійний (на базі київських пам’яток можна вказати на існування май-

⁴ О. О. Крайня, *Формування колекції вотивів...*, с. 210.

⁵ А. А. Кізлова, *Молитовне посередництво в уявленнях киян про чудотворні святині свого міста (перша чверть XIX століття)*, в: Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст: Мат-ли Всеукр. наук-практ. конф., 12 квітня 2012 р., Київ 2012, с. 59-62.

Іл. 1. Типовий виріб із майстерні при Софії Київській. *Джерело*: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-584.

стерні при Софії Київській, штамповані вироби якої мали характерні форми срібної пластини, орнаментальної рамки, типові риси зображених)⁶ (іл. 1).

Сам замовник у виявленні бажання керувався моральним кодексом, що залежав від його виховання, освіти, соціального стану і, звичайно, міг зазнавати впливу релігійно-конфесійних та етнічних традицій. Так, хоча спеціально виготовлені вотиви поряд зі звичайними ювелірними виробами (хрестиками, образками-медальйонами, різними видами прикрас), які дарували до святинь, були притаманні як православним, так і римо- та греко-ка-толикам, а також вірянам вірменської церкви, стилістика цих дарів мала певні особливості⁷.

⁶ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-584; КПЛ-М-586; КПЛ-М-593; КПЛ-М-603; КПЛ-М-666; КПЛ-М-669; КПЛ-М-702; КПЛ-М-748; КПЛ-М-753; КПЛ-М-754; КПЛ-М-761.

⁷ Наприклад: А. А. Кізлова, *Дари богомольців до ікони Успіння Богородиці в Києво-Печерській лаврі: використання у 20–50-х рр. XIX ст.*, в: Могилянські читання 2008. 36. наук. праць, Київ 2008, с. 39-43; Н. М. Ковалева, *Вотуми у зібранні Музею історичних коштовностей України*, в: Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Київ, Музей історичних коштовностей України, 15–17 листопада 2010 р., Київ 2011, с. 230-238; Л. А. Лыганова, *Традиция вотивных подношений у греков Украины*, в: *Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования*, Симферополь 2012, вып. 3, с. 389-401; *Легенда про Вірменську ікону*. URL: <https://k-p.>

Тобто, разом із тим, що традиція вотивних дарів охоплювала всю територію сучасної України, за формою, зображенням і написами можемо відстежувати особливості емоційно-психологічної моделі самовиразу, притаманній чи іншій спільноті залежно від комунікацій і впливів за географічною ознакою.

Для ближчих до латинського світу громад навіть у достатньо консервативному церковному мистецтві характерним є натуралістичне зображення фізичних страждань та емоційних переживань людини. Також у вотивах римо- та греко-католиків з теренів України спостерігається бароковий символізм, притаманний західноєвропейському мистецтву, який повільно просувався у XVII ст. на схід, у московські землі⁸. Водночас прихований сенс у край лаконічних символів підвісок південно-східного походження інколи перехльостує своїм відвертим змістом вишукані образи майстрів західноєвропейської школи. Наразі маємо на увазі пластинки другої половини XIX – початку XX ст. приазовських та фракійських греків з Криму, що показані в каталозі вотивів із зібрання Донецького обласного краєзнавчого музею: привіски в формі конуса, трьохгранної пірамідки інтерпретують як фалічні символи, ромб з опуклою крапкою всередині та низкою таких по краях – як дітородний орган, шести або восьмикутну зірку – як грижу тощо⁹.

Якщо вотиви в формі жіночих і чоловічих статевих органів на території України зафіксовано локально, хоча вони й були відомі в окреслений період, наприклад серед православних Болгарії та католиків Німеччини¹⁰ (втім, не можна відкидати й фактор “цензурування” таких привісок іще на етапі прийняття до святині, коли духовенство могло швидко віддати занадто натуралістичні вироби на переплавлення), то багатозначний символ серця у різних варіаціях вотивних дарів є чи не найпоширенішим у всіх християн.

Тлумачення символів у православному й латинському світах Пізнього Середньовіччя і Нового часу інколи різняться: у перших зображення серця

net.ua/istoriya_kamyantca/legendu/4062-legenda-pro-vmensku-konu.html; В. Е. Лось, *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013, с. 163, 166, 172, 177-178, 185.

⁸ П. Жолтовський, *Художній метал*. Історичний нарис, Київ 1972, с. 82; Ю. Н. Звездина, *Образ сердца в серебряных изделиях XVII–XVIII вв. и эмблемах из книги Франческо Понь*, в: Материалы и исследования. Гос. историко-культурный музей-заповедник “Московский Кремль”, Москва 2016, вып. 27, с. 135.

⁹ М. В. Горбова, *Унікальні музейні колекції. Вотивні привіски в зібранні Донецького обласного краєведчого музею*. Каталог, Донецьк 2003, с. 6; Л. А. Лыганова, *Традиция вотивных подношений у мариупольских греков*, в: Літопис Донбасу, № 19, Донецьк 2011, с. 85-88.

¹⁰ О. А. Масалова, *Коллекция немецких вотивных предметов из фондов Этнографического музея Казанского университета*, в: Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств, 2014, № 4, ч. 1, с. 47; И. Мишкова, Е. Минчева, С. Ракшиева, *Вотивы. Каталог на изложбата “Вотиви” (1 ноември 2016 – 1 февруари 2017)*. Национален етнографски музей, София 2016, с. 32.

Іл. 2. Вотив з молитвою до Богородиці про позбавлення від “серцебієнія”. *Джерело:* Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7206.

радше символізує його очищення як одну з умов покаяння; у католиків – це передусім знак Жертовного Серця Ісуса чи афектованої любові до Бога¹¹; вотив у формі чи з образом серця, інколи в супроводі відповідного напису, також може бути символом кохання¹² чи прямою вказівкою на хворий орган, зцілення якого вимолюють (іл. 2).

У геополітичних реаліях України переплітаються всі варіанти тлумачення символу, бо на побутовому рівні тут, здебільшого, мирно контактували православні й католики, і абсолютно точно можна стверджувати, що останні цілком щиросердно відвідували православні святині, коли це їм не забороняли (як це, наприклад, сталося 1682 р.¹³). У ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври зберігалися вклади вірян з польськокомовними написами й стилістично характерні для західноєвропейської мистецької школи¹⁴. Отже, суто за написом польською або характерним типажем на вотивному дарунку ми не можемо стверджувати, що музейний предмет походить з костелу, кляштору, а не з православної церкви.

¹¹ Я. Коваленко, *Ягнусок – дукач із “серцем”*, URL: http://ukrdec.blogspot.com/2017/11/blog-post_29.html.

¹² Jowita Jagła, *Przedstawienia wotywyne z kościoła św. Andrzeja w Małyniu*, w: *Biuletyn Szadkowski*, t. 5, s. 135.

¹³ М. Яременко, *Київське чернецтво XVIII ст.*, Київ 2007, с. 200 (прим. 170).

¹⁴ Фонди НЗ “КПЛ”. КПЛ-М-6737; В. Прохоров (ред.), w: *Християнские древности, издаваемые по высочайшему соизволению*, Санкт-Петербург 1875, с. 15-16.

Тлумачення емоційного змісту дарів у формі серця потребує звернення до писемних джерел, найпереконливішими з яких у даному разі є богословські трактати. Ю. Звездина розвинула тезу використання символіки серця в православній традиції як відлуння трактувань образу в західних пам'ятках: наприклад, у книзі “Ключ розуміння” Іоанікія Галятівського, виданій у Києві 1659 р., є фрагмент про святу Клару, в серці котрої після смерті знайшли образ Христа Розп'ятого, терновий вінець, стовп та інші знаряддя мук Спасителя. Також дослідниця доводить, що традиція підносити серце в полум'ї до образу Богородиці серед побожних християн України поширилася завдяки ключовому епізоду “Успенської драми” святителя Димитрія Ростовського¹⁵. Натомість Я. Коваленко простежує культ Святого Серця Ісуса Христа з XI ст. Пише, що хоча саме в католиків образ серця набув найбільшого поширення у XVII ст., його зображення трапляється й на давньоруських виробках, щоправда гострим кінцем догори¹⁶. Отже, сьогодні ми спостерігаємо поступове відродження оцінок особливостей розвитку українського мистецтва, що враховують різні етапи історичного шляху: і часи Русі як першої християнської держави на теренах України, і часи формування регіональних особливостей – коли українські (руські) землі входили до поліетнічних держав (Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Австрійської, пізніше – Австро-Угорської і Російської імперій).

Серед вотивів, пов'язаних із символікою серця, в колекції НЗ “КПЛ” є, наприклад, обітничі вірності в подружжі – більш і менш виразні: у формі пронизаних стрілою двох сердець (іл. 3); у формі двох сердець, що поєднані спільною петелькою (зокрема й із вигравіруваними літерами по одній на кожному¹⁷), вибиті на одній пластинці¹⁸ чи вигравірувані під Усевидючим Оком¹⁹, два серця приєднані до пластинки під хрестом²⁰; три серця поєднані спільною планкою – знак молитви за всю родину²¹. Є карбування на тілі серця очей (іл. 4), що трактується вже не так однозначно – це може бути молитовне прохання поліпшення зору (або подяка за зцілення), а може означати духовне пильнування, любов до Бога, що завжди присутня в серці вірянина²².

¹⁵ Ю. Н. Звездина, *Образ сердца в серебряных изделиях XVII–XVIII вв. и эмблемах из книги Франческо Понь...*, с. 135; 137; 144; 148.

¹⁶ Я. Коваленко *Ягнусок – дукач із “серцем”...*

¹⁷ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7470.

¹⁸ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4260; КПЛ-М-4311; КПЛ-М-7490; КПЛ-М-7500.

¹⁹ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7446.

²⁰ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-632.

²¹ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7464.

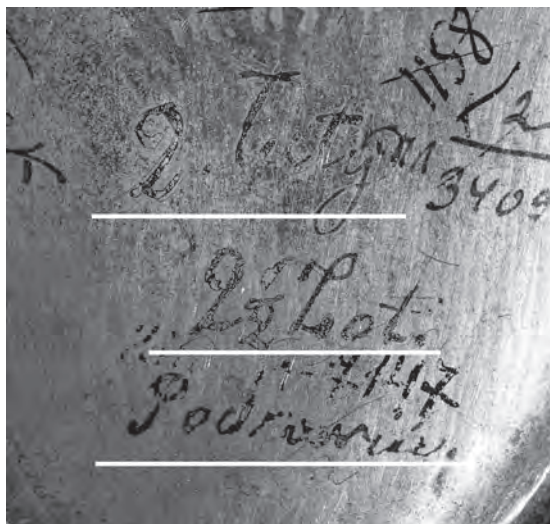
²² О. Крайня, Г. Листопад, Н. Онопрієнко, *Група вотивів з лейтмотивом серця у колекції Національного заповідника “Києво-Печерська лавра”*, в: Могиланські читання 2021. Вивчення та збереження культурного надбання: до 95-річчя заснування Національного заповідника “Києво-Печерська лавра”. 36. наук. праць. Київ 2021, с. 36-42.

Іл. 3. Вотив у формі пронизаних стрілою двох сердець. Джерело: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7448.

Іл. 4. Вотив із зображенням очей на тілі серця. Джерело: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-7189.

Іл. 5. Найкраще збережений із досліджених напис чорнилом на реверсі вотиву.

Джерело: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4264.

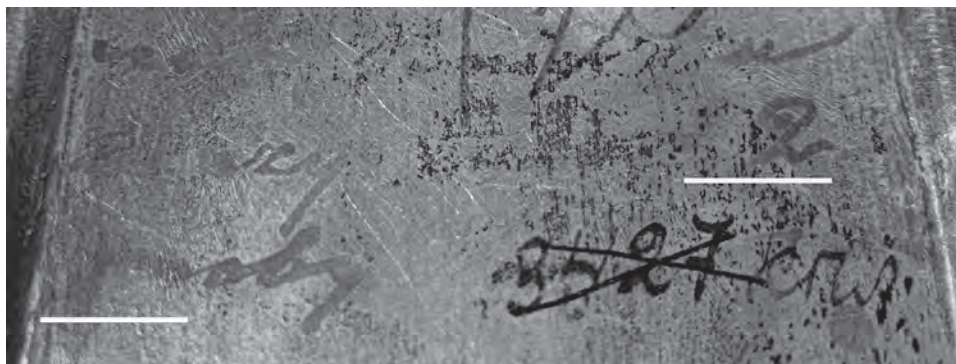
При дослідженні привісок із зображенням людей, безумовно, слід звертати увагу на датування, амуніцію²³, за наявності – супроводжувальний напис чорнилом на звороті вотиву²⁴, щоб урахувати загальноісторичний контекст, суспільні випробування – як то епідемії, війни, польські повстання проти Російської імперії, які мали наслідками й рецидиви в українському повсякденні до початку ХХ ст. Н. Ковальова – дослідниця колекції вотивів Музею історичних коштовностей України (з 2021 р. – Скарбниці Національного музею історії України) трактувала вотив із гравірованим зображенням родини на аверсі й написом польською на реверсі, переважно, за датою: “Roku 1831 dnia 29 maja...” На її думку, текст відсилає нас до подій польсько-російської війни 1830–1831 рр., а саме – переможної для поляків битви під Райгрудом²⁵. Але підтексти такого спрямування залишаються в сфері авторських припущень, бо спираються на гравіровані чи накреслені дати і суб’єктивне трактування образів.

На жаль, написи музейних предметів з колекції НЗ “КПЛ” переважно погано збереглися (іл. 5). Найяскравішим прикладом того, коли майже згаслий

²³ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-628 (постать у мундирі з двоуголкою і шаблею, ХІХ ст.).

²⁴ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-602; КПЛ-М-629; КПЛ-М-649; КПЛ-М-661; КПЛ-М-659; КПЛ-М-694; КПЛ-М-4260; КПЛ-М-4262; КПЛ-М-4283; КПЛ-М-4624; КПЛ-М-4641; КПЛ-М-7127; КПЛ-М-7137; КПЛ-М-7163; КПЛ-М-7174; КПЛ-М-7175; КПЛ-М-7178; КПЛ-М-7191; КПЛ-М-7472; КПЛ-М-7490; КПЛ-М-8232.

²⁵ Н. М. Ковальова, *Вотуми у зібранні Музею історичних коштовностей України...*, с. 235-236.

Іл. 6. Напис на вотиві з образом сумного юнака. *Джерело*: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-652.

чи стертий текст на звороті можна прочитати по-різному є привіска XIX ст. з образом молодого чоловіка, котрий має сумне виразне обличчя²⁶. На звороті залишки напису польською (іл. 6), за яким можна або припустити, що юнак утратив двох близьких людей (“2 groby”), або лише визначити, що цей вотив “12 groby”, як це вказано на двох інших досліджених виробах²⁷.

З огляду на незадовільний стан супроводжувальних написів на реверсі вотивів, потребує пошуків у додаткових джерелах передісторія таких текстів (хто саме їх писав: жертводавець чи духовна особа, котра приймала привіску, як, наприклад, робили в Києві – щоправда, в окремих зошитах – монахи Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври, клірики Софійського собору²⁸).

Важливими для атрибуції стають деталі одягу, взуття, зачіски, що красномовно свідчать про соціальне становище, індивідуальні смаки, культуру, вік, адже мода змінювалася доволі швидко, тож за відсутності дати такі спостереження дають можливість “вписати” музейний предмет у певну чверть століття. У підборі прикладу не можемо обійти увагою елегантного пана, одягненого за “останньою модою” 1860-х рр., з вусами “Handlerbar” (вотив датований) (іл. 7). Зображений є католиком, зважаючи на стояння колінами на генуфлекторії. Тавро на вотиві інформує про те, що виріб виготовив майстер “AB” (за попереднім аналізом дослідниці – реставраторки по металу Н. Онопрієнко, це може бути Векман Андрій Вільгельм), разом із цим на виробі є клеймо пробірного майстра А. Свечина (працював у Москві в 1862–1875 рр.).

²⁶ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-652.

²⁷ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-634; КПЛ-М-654.

²⁸ А. А. Кізлова, *Православні святині Києва у духовному та суспільному житті киян (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київ, 2010, с. 25-28, 119, 121.

Іл. 7. Вотив 1869 року. *Джерело*: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-616.

У датуванні за технікою виконання зображень радше можуть допомогти вироби з гравіруванням, більш орієнтовані на індивідуального замовника, бо той самий штамп міг використовуватися досить довго, що можна спостерігати навіть на прикладі сучасних вотивів²⁹. Але кожную пам’ятку все одно важливо розглядати індивідуально, щоб спершу встановити, на що взурувався автор зображення: моду і смаки сучасників чи на іконографічні джерела іншого періоду.

Особливо це стосується образів немовлят, яких чимало у колекції НЗ “КПЛ”. Зупиняють на собі увагу різні методи сповивання: від дбайливо-ніжного (з використанням мережив, м’якими лініями комфортних для дитини пелюшок, інколи наближеного до сучасного – з вивільненням ручок немовляти)³⁰ до настільки тугого й брутального замотування дитини, що воно збивало з пантелику перших укладачів облікової документації музею. Так, одне з таких зображень було інтерпретоване як “пов’язана людина”³¹, що живило драматичні припущення. Попередні іконографічні порівняння

²⁹ *Wota błagalne i dziękczynne*. Dostępność w magazynie. URL: <https://www.holyart.pl/artykuly-religijne/wota-blagalne-i-dziekczynne>.

³⁰ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М 610; КПЛ-М-691; КПЛ-М-699; КПЛ-М-700.

³¹ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М 706, інвентарна картка 1979 р.

показують, що майстри могли послуговуватись іконописними прообразами³², для уточнення кола яких потрібне окреме поглиблене дослідження.

Окрім зображень, важливими є й написи на досліджуваних виробих (як уже згадувані на реверсі, так і на аверсі) й не тільки тому, що інколи містять дату принесення до святині³³ чи ім'я або ініціали того, від/за кого подано дар³⁴. Так, написи на деяких привісках із колекції (всі згадані надалі тексти написано на вотивах у формі серця з лицьового боку) – це розгорнуті молитовні звернення, як от: “*Exaudio orationem meam, benedic expli vota cordis mei et opya! O Benedictissima et Dulcissima Virgo Maria! O Sacratissima Mater Dei Virgo Maria! Susripo hoc votum, laudabo te in aeternum o Beatissima Sponsa! O Clemens miserere mei!*”³⁵ або “*Ofiarue ci ten votum na viechne czesc i chwałę Nayswiętsza Maria Panno cudami słynąca u warmianskim kosciele upras mi u Boga Syna Twego o te laske [vocie] sercem pokornym prosze*” (На звороті чорнилом зазначено дату – Мау 18(6)9, текст розміщено навколо зображення жінки, що молиться на колінах)³⁶. Це може бути й короткий “вигук” на зразок “*Nie opuszczay mię Matko miłosierdzia*”³⁷ чи “*Wielcy duszo moia Pana*”³⁸, наявність котрого, як і текстів із формулюваннями “о здравіі...”, “за исцленіє...”, “за упокой...”³⁹, спрощує віднесення вотиву до “спрямувальних” (з молитвою про допомогу) чи до подячних.

Часом лаконічний текст лише доповнює виразне зображення, наприклад, імена пари, що молиться на колінах перед Усевидючим Оком (Ана Міколау⁴⁰); прохання матері, що молиться з немовлям на руках (іл. 8).

Отже, інформаційний потенціал вотивів, що збереглись у фондах НЗ “КПЛ”, комплексних пам’яток з ознаками як речових і зображальних, так і епіграфічних джерел, є дуже значним, і, за умови поглиблення міждисциплінарних студій, дає змогу суттєво поглибити наявні на сьогодні знання про повсякдення, духовність та емоційний світ вірян різних конфесій, чим внести суттєві корективи у виклад цензурованої до часів незалежності історії України.

³² Рождество Христово: иконы и фрески, URL: <https://pravoslavie.ru/50747.html>.

³³ Наприклад: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7549; КПЛ-М-7550.

³⁴ Наприклад: Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-618; КПЛ-М-803; КПЛ-М-4575; КПЛ-М-7472; КПЛ-М-8230.

³⁵ Я чую свою молитву, благословляю обітниці мого серця і молюся! О Пресвята і Найсолодша Діво Маріє! О Пресвята Богородице, Діво Маріє! Я приймаю цю обітницю, буду славити тебе вічно, о Благословенна Наречена! О Клименте, помилуй мене! (Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7453).

³⁶ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-8232.

³⁷ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7198.

³⁸ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7551.

³⁹ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-599; КПЛ-М-610; КПЛ-М-611; КПЛ-М-615; КПЛ-М-618; КПЛ-М-622; КПЛ-М-711; КПЛ-М-726; КПЛ-М-730; КПЛ-М-803; КПЛ-М-4309; КПЛ-М-7455.

⁴⁰ Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-659.

Іл. 8. Вотив “Sta Mario modł się za nami”. *Джерело:* Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7141.

Literatura

1. Jagła J., *Przedstawienia wotywnie z kościoła św. Andrzeja w Małyniu*, w: *Biuletyn Szadkowski*, 2005, t. 5;
2. *Wota błagalne i dziękczynne*. Dostępność w magazynie. URL: <https://www.holyart.pl/artykuly-religijne/wota-blagalne-i-dziekczynne>;
3. Бобровський Т., *Не зникли безслідно: втрачені українські скарби виявилися у московському музеї*, w: *Імператив*: 17:05:14–17:55:00. Ведучі: Василь Шандро. URL: <http://ukr.radio/schedule/play-archive.html?periodItemID=2528558>, w: *Імператив*: 17:05:14–17:55:00. Ведучі: Василь Шандро. URL: <http://ukr.radio/schedule/play-archive.html?periodItemID=2528558>;
4. Горбова М. В., *Унікальні музейні колекції. Вотивні привески в зібранні Донецького обласного краєведчого музею*. Каталог, Донецьк 2003;
5. Жолтовський П., *Художній метал. Історичний нарис*, Київ 1972;
6. Звездина Ю. Н., *Образ сердца в серебряных изделиях XVII–XVIII вв. и эмблемах из книги Франческо Понь*, w: *Материалы и исследования. Гос. историко-культурный музей-заповедник “Московский Кремль”*, Москва 2016, вып. 27;
7. Кізлова А. А., *Дари богомольців до ікони Успіння Богородиці в Києво-Печерській лаврі: використання у 20–50-х рр. XIX ст.*, w: *Могилянські читання 2008*. 36. наук. праць, Київ 2008;

8. Кізлова А. А., *Молитовне посередництво в уявленнях киян про чудотворні святині свого міста (перша чверть XIX століття)*, в: Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст: Матли Всеукр. наук-практ. конф., 12 квітня 2012 р., Київ 2012;
9. Кізлова А. А., *Православні святині Києва у духовному та суспільному житті киян (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київ, 2010;
10. Ковалева Н. М., *Вотуми у зібранні Музею історичних коштовностей України*, в: Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Київ, Музей історичних коштовностей України, 15–17 листопада 2010 р., Київ 2011;
11. Коваленко Я., *Ягнусок – дукач із “серцем”*. URL: http://ukrdec.blogspot.com/2017/11/blog-post_29.html;
12. Крайня О., Листопад Г., Онопрієнко Н., *Група вотивів з лейтмотивом серця у колекції Національного заповідника “Києво-Печерська лавра”*, в: Могилянські читання 2021. Вивчення та збереження культурного надбання: до 95-річчя заснування Національного заповідника “Києво-Печерська лавра”. Зб. наук. праць. Київ 2021;
13. Крайня О. О., *Формування колекції вотивів Всеукраїнського музейного городка у 1920-х рр.*, в: Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев’ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (26-28 травня 2021 р.), Київ 2021;
14. *Легенда про Вірменську ікону*. URL: https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/legendu/4062-legenda-pro-vmensku-konu.html;
15. Лось В. Е., *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013;
16. Лыганова Л. А., *Традиция вотивных подношений у греков Украины*, в: *Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования*, Симферополь 2012, вып. 3;
17. Лыганова Л. А., *Традиция вотивных подношений у мариупольских греков*, в: *Літопис Донбасу*, № 19, Донецьк 2011;
18. Масалова О. А., *Коллекция немецких вотивных предметов из фондов Этнографического музея Казанского университета*, в: *Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств*, 2014, № 4, ч. 1;
19. Мишкова И., Минчева Е., Ракшиева С., *Вотиви. Каталог на изложбата “Вотиви” (1 ноември 2016 – 1 февруари 2017)*. Национален етнографски музей, София 2016;
20. Плампер Я., *Історія емоцій*, переклад Б. Матіяш, 27 October 2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1313-yan-plamper-istoriia-emotsii>;
21. Полюшко Г. В., *Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки*, Київ 2001, 176 с.; *Не зникли безслідно: втрачені українські скарби виявилися у московському музеї*;
22. Прохоров В. (ред.), *Христианские древности, издаваемые по высочайшему соизволению*, Санкт-Петербург 1875;
23. *Рождество Христово: иконы и фрески*. URL: <https://pravoslavie.ru/50747.html>

24. Себта Т. М., Качан Р. І. (упоряд.). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи*, Київ 2016.
25. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-405.
26. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-584.
27. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-586.
28. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-593.
29. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-599.
30. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-602.
31. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-603.
32. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-605.
33. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-607.
34. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-610.
35. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-611.
36. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-615.
37. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-618.
38. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-622.
39. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-628.
40. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-629.
41. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-632.
42. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-634.
43. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-649.
44. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-652.
45. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-654.
46. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-659.
47. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-661.
48. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-666.
49. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-669.
50. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-691.
51. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-694.
52. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-699.
53. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-700.
54. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-702.
55. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-706.
56. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-711.
57. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-713.
58. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-726.
59. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-730.
60. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-748.
61. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-753.
62. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-754.
63. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-761.
64. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-803.
65. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4260.
66. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4262.
67. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4283.

68. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4309.
69. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4311.
70. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4624.
71. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-4641.
72. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-6737.
73. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7127.
74. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7137.
75. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7163.
76. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7174.
77. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7175.
78. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7178.
79. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7191.
80. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7198.
81. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7446.
82. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7472.
83. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7490.
84. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7549.
85. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7550.
86. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7453.
87. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7455.
88. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7464.
89. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7470.
90. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7472.
91. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7475.
92. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7490.
93. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7500.
94. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-7551.
95. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-8230.
96. Фонди НЗ “КПЛ”, КПЛ-М-8232.
97. Яременко М., *Київське чернецтво XVIII ст.*, Київ 2007.

Wyzwolenie Konina 1945

Streszczenie: 20 stycznia 1945 r. miasto Konin zostało wyzwolone przez oddziały Armii Czerwonej operującej w ramach I Frontu Białoruskiego. Dotychczas istniały tylko skąpe informacje, które zachowały się we wspomnieniach mieszkańców zapisanych wiele lat po wojnie. Obecnie stały się dostępne liczne dokumenty opisujące te zdarzenia, szczególnie wypisy z dzienników bojowych, rozkazy i mapy. Dają one dość szczegółowy obraz wydarzeń, niestety nie do końca. Nie można na przykład zsynchronizować czasu rozpoczęcia i zakończenia walk poszczególnych oddziałów. W artykule zestawiono te informacje z, dotychczas nieznanymi, wspomnieniami niemieckich i polskich uczestników wydarzeń. Były pisane z różnych punktów widzenia, w różnych czasach, dlatego ich korelacja jest bardzo trudna. Dokumenty radzieckie to suche dokumenty oficerów sztabów, niemieckie to wspomnienia szeregowych żołnierzy, polskie to wspomnienia cywili, którzy w czasie walk głównie siedzieli w piwnicach.

Summary: On 20 January 1945, Konin was liberated by units of the Red Army operating as part of the 1st Belorussian Front. Until now, there was only scant information that was preserved in the memories of the inhabitants recorded many years after the war. Numerous documents describing these events have now become available, particularly battle log entries, orders and maps. They give a fairly detailed picture of events, unfortunately not completely. For example, it is not possible to synchronize the start and end times of individual units' fights. The article compares this information with hitherto unknown memories of German and Polish participants of the events. They were written from different points of view, at different times, so their correlation is very difficult. Soviet documents are dry documents of staff officers, German ones are memoirs of private soldiers, Polish ones are memoirs of civilians who mostly stayed in cellars during the fighting.

Słowa kluczowe: Konin, Armia Czerwona, wyzwolenie Konina, wspomnienia

Keywords: Konin, the Red Army, the liberation of Konin, memories

W dniu 12 stycznia 1945 roku rozpoczęła się wiślańsko-odrzańska ofensywa Armii Czerwonej. Dzięki jej skutecznej dezinformacji operacyjnej i maskowaniu ruchów wojsk¹ Niemcy byli przekonani, że główne uderzenia nastąpią na kierunku śląskim i wschodniopruskim. W rezultacie ewentualny kierunek wielkopolski został potraktowany jako drugorzędny. Skupienie tutaj przez stronę radziecką przeważających sił, większych, niż zakładali Niemcy,

¹ В. Мацуленко, *Оперативная маскировка войск в третьем периоде войны*, „Военно-исторический журнал”, 1972, 6, с. 29- 40 (37-38).

przyczyniło się do rozgromienia znacznej części ich sił już nad środkową Wisłą i Narwią. Wojsk tych później zabrakło niemieckiemu dowództwu do obsadzenia kolejnych, planowanych linii obrony. Rozwinięcie błyskawicznego, zaskakującego Niemców pościgu, który przekreślił zawczasu ustalone terminy obsadzenia poszczególnych pozycji obrony spowodowało, że wiele umocnień padło bez jednego strzału². Niemiecki zamiar przekształcenia środkowej Polski w obszar długotrwałych, niszczących walk nie udał się.

Wspomniany kierunek znalazł się w pasie natarcia 1. Frontu Białoruskiego, którym dowodził marszałek Gieorgij K. Żukow (*1896 †1974)³. Udane zaskoczenie spowodowało takie błyskawiczne postępy ofensywy, jakich nie spodziewali się nie tylko Niemcy, ale i dowódcy radzieccy. Po zdobyciu Łodzi głównym zadaniem było wziąć w kleszcze szosę na Poznań i dotrzeć tam jak najprędzej. Na północy od tej szosy nacierał 11. Gwardyjski Korpus Pancerny pod dowództwem pułkownika Amazaspas Ch. Babadżaniana (*1906 †1977)⁴. W części środkowej szturmowała 5. Armia Uderzeniowa pod dowództwem generała lejtnanta Nikołaja E. Bierzarina (*1904 †1945)⁵ i 1. Gwardyjska Armia Pancerna pod dowództwem gen. płk Michaiła J. Katukowa (*1900 †1976)⁶. Od południa, z ominięciem Koła, atakował 8. Gwardyjski Korpus Zmechanizowany pod dowództwem generała majora gwardii Iwana Fiodorowicza Driomowa (*1901 †1981)⁷.

XXI Okręg Wojskowy (XXI Wehrkreis), który obejmował ziemie polskie włączone bezpośrednio do Rzeszy (Warthegau / Gau Wartheland) przygotował tutaj w celach obronnych m.in. liczący ponad 200 kilometrów 44. Odcinek Ufortyfikowany (Festung Abschnitt 44, Linie B 1, B 2⁸). Biegł on równolegle do przedwojennej wschodniej granicy województwa poznańskiego i łączył Pozycję Ryglową Włocławek–Płock (Riegelstellung Leslau-Schröttersburg) z umocnieniami śląskiego VIII Okręgu Wojskowego⁹ [ryc. 1].

Zbudowano go pod kierunkiem sztabu 103. Wyższego Dowódcy Saperów do zadań specjalnych (Höherer Pionier-Führer z. b. V. 103), który kwaterował w Kościelcu¹⁰, pow. kolski [Kirchdorf, w pałacu – przyp. K.G.]. Roboty zaczęto

² T. Rawski, *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919 – 1945*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, Tom XII, cz. I, s. 281-301.

³ G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, Wyd. MON, Warszawa 1970, s. 731.

⁴ M. Katukow, *Pancerny grot*, Wyd. MON, Warszawa 1976, s. 382; A. Babadżanian, *Drogi zwycięstwa*, Warszawa 1977, s. 309-310.

⁵ F. E. Bokov, *Frühjahr des Sieges und der Befreiung*, Berlin 1979, s. 80-82; Ф. Е. Боков, *Весна победы*, Москва 1985, c. 66-67.

⁶ M. Katukow, 1976, s. 368 n.

⁷ https://ru.wikipedia.org/wiki/Дрёмов,_Иван_Фёдорович (dostęp 10.12.2021).

⁸ <http://adamowski.eu/bunkry/index.php?budowa-linii,19>

⁹ https://ddwloclawek.pl/pl/11_wiadomosci/1429_zobacz-schrony-wok-w-oc-awka-co-kryj.html

¹⁰ Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv in Freiburg (dalej BA Abt. MA); Das eigentliche Kriegstagebuch, MAF nr RH-53-21/14; Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945,

już jesienią 1944 roku. Zatrudniono kilkanaście tysięcy polskich robotników przymusowych pod niemieckim nadzorem Organizacji Todt¹¹. Składał się z 2 linii: B 1 – biegnącej przez miejscowości Włocławek, Lubraniec, Izbica Kujawska, Koło, Kłodawa, Grabów, Poddębice i Łask, oraz B 2 – przez Toruń, Radziejów, Wierzbinek, jeziora połączone kanałem Warta – Gopło, Konin i dalej wzdłuż Warty przez Uniejów i Sieradz¹². Kolejna linia obrony – C z Twierdzą Poznań (Festung Posen) znajdowała się dopiero 100 km za Koninem.

Linia B 1 na dzień 17.01.1945 miała przygotowane: 2 razy po 770 km okopów, 1300 stanowisk dla karabinów maszynowych, 260 stanowisk dla moździerzy i artylerii przeciwlotniczej, 3000 ukryć dla piechoty, 1000 drewniano-ziemnych schronów dla 6 ludzi, 520 bunkrów Betonstand Nr. 58C (tj. Ringstand 58C, przeznaczonych do prowadzenia okrężnego ognia z karabinu maszynowego¹³ MG 34 lub MG 42), 15 bunkrów Betonstand Nr. 69 (tj. Ringstand 69, przeznaczonych do prowadzenia ognia okrężnego z moździerza kal. 8 cm i ewentualnie dodatkowo do prowadzenia okrężnego ognia z karabinu maszynowego) oraz 37 bunkrów Betonstand Nr. 668 (tj. Unterstand 668, schronów biernych, przeznaczonych dla 9 żołnierzy)¹⁴.

Na kierunku poznańskim linia ta była stosunkowo słabo umocniona i nieobsadzona wojskiem. Żelbetonowe bunkry zdołano wybudować w najbliższej okolicy w Kole, Kościelcu, Uniejowie, Spicymierzu i Grabowie (pow. łęczycki). Pozostałe umocnienia miały, jak widać z powyższego zestawienia, charakter polowy. Dopiero po rozpoczęciu radzieckiej ofensywy pośpiesznie zaczęto wysyłać tam główne zapasowe siły niemieckie XXI Okręgu Wojskowego i 9. Armii, przede wszystkim na linię B 1 i do Koła, które było najlepiej przygotowane do działań obronnych.

Głównymi ośrodkami oporu (Ortsstützpunkten) tej linii miały być miasta m.in. Koło (Warthbrücken) jako ważny węzeł komunikacyjny, Kłodawa (Tonningen), Działoszyn (Dilltal) czy Sieradz (Schieratz). Odcinkiem dowodził gen. lejtn. Otto Matterstock (*1889 †1961), którego sztab ulokowano we Wrześni¹⁵ (Wreschen).

s. 9. Dokumenty te odnalazł w archiwum i udostępnił Robert Michalak, za co należą mu się wielkie podziękowania.

¹¹ A. Studziński, *Niezapomniane dni stycznia 1945 roku*, „Ziemia Konińska”, t. III, Konin 1972, s. 155.

¹² W. Nadolny, P. Kurzawa, *Punkty oporu linii b1 i b2 na terenie byłego województwa konińskiego*, „Forteca”, nr 1-2 (24-25), 2007, s. 108-119.

¹³ W. Nadolny, P. Kurzawa, 2007, s. 108-119. Oznaczenia taktyczne na ryc. 3 na podstawie G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Fünftehnter Band: Kriegsstärkenachweisungen (KStN), Taktische Zeichen, Traditionspflege*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1988.

¹⁴ BA Abt. MA; Befehle, Meldungen und ähnliches auch Anlagen, MAF nr RH-53-21/15; Anlagen zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945, s. 28.

¹⁵ Szerzej – A. Pleskaczyński, *Bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej w walkach o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku*. Poznań 2015 (rozprawa doktorska UAM w Poznaniu); tenże, *Bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej w walkach o Koło*, „Forum Wschodnie. Rocznik Interdyscyplinarne”, nr 4/2016, s. 95-107.

Linia B 2 w pobliżu Konina była jeszcze daleko niegotowa. Do jej budowy zorganizowano już w marcu 1944 r. obóz pracy w Gosławicach. Zasięgiem obejmował on także pobliskie miejscowości (m.in. Maliniec, Sulanki, Morzysław, Pątnów i Cukrownię Gosławice – dziś dzielnice Konina)¹⁶. Zatrudnieni przez koniński urząd pracy (Arbeitsamt) Polacy pracowali teoretycznie dobrowolnie, w praktyce jednak wcielało ich przymusowo, także ludzi przywiezionych z innych terenów. Robotnicy sypiali w oborach, stodołach, piwnicach i w różnych „norach dworskich”. Np. robotnicy zatrudnieni w Pątnowie [Pontnau] byli sprowadzeni z Łodzi, a nocowali w drewnianej stodole dworskiej majątku Kwileckich w pobliskiej Cukrowni Gosławice. Po wojnie na miejscu stodoły pobudowano Szkołę Podstawową nr 11¹⁷. Na potrzeby tych fortyfikacji połowych ścięto wówczas bardzo dużo drzew w pobliskich lasach.

Jak wspomniano, Linia B 2 obejmowała także umocnienia rozmieszczone wzdłuż zachodniego brzegu rynny jezior i kanału Ślesińskiego. Ich rekonstrukcja jest obecnie trudna gdyż większość z nich została po wojnie zasypana. Jednakże, niektóre z nich udało się zlokalizować w terenie i zebrać nieco informacji na ich temat. Bardzo pomocny okazał się portal <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>, dzięki któremu możemy skorzystać z wyników lotniczego skanowania laserowego (LIDAR) ukazującego szczegółową konfigurację terenu.

Okolo 90 m na północ od mostu przez Kanał Morzysławski w Sulankach (dziś ulica Sulańska) widoczny jest odcinek zygzakowatego okopu długości ok. 150 m (działka ewidencyjna 374/1 obręb Maliniec).

W Gaju (dziś ulica w Koninie-Gosławicach), ok. 300 m na południe od zabudowań (działki ewidencyjne 732-760 obręb Gosławice) znajdował się okop, który miał niewątpliwie na celu osłonę od południa przejścia między jeziorami Gosławickim i Pątnowskim (dziś ul. Przemysłowa). Prowadziły tędy szosa, linia kolejowa do Cukrowni i linia kolejki wąskotorowej do Anastazewa¹⁸. Kopali je przymusowi robotnicy. W jego pobliżu znaleziono odznakę niemieckiego Stowarzyszenia Obrony Przeciwlotniczej Rzeszy (Reichsluftschutzbund), co może wskazywać na zaangażowanie także miejscowych Niemców. Nie były one obsadzone wojskiem, a po wojnie zostały zasypane¹⁹.

Następna linia okopów znajdowała się na północnym brzegu wspomnianych jezior. W Pątnowie rowy były kopane na głębokość 1,5 metra, zygzakowato a wzmacniano je kołkami drewnianymi oraz betonem²⁰. Z tego co wiadomo, okopy ulokowano na południe od dzisiejszej ulicy Ślesińskiej (działki ewidencyjne

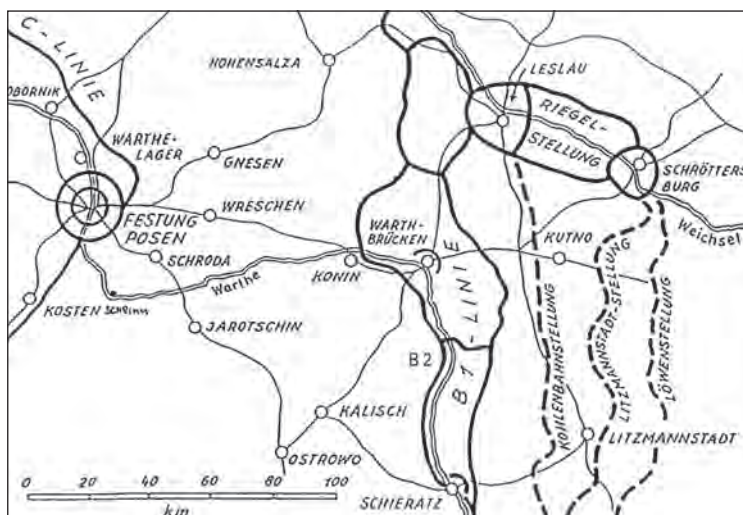
¹⁶ P. Małuskiewicz, *Konin i okolice. Przewodnik*, Poznań 1979, s. 54.

¹⁷ Wg relacji mieszkańców Pątnowa Lucjana Tomaszewskiego i Leona Walczaka.

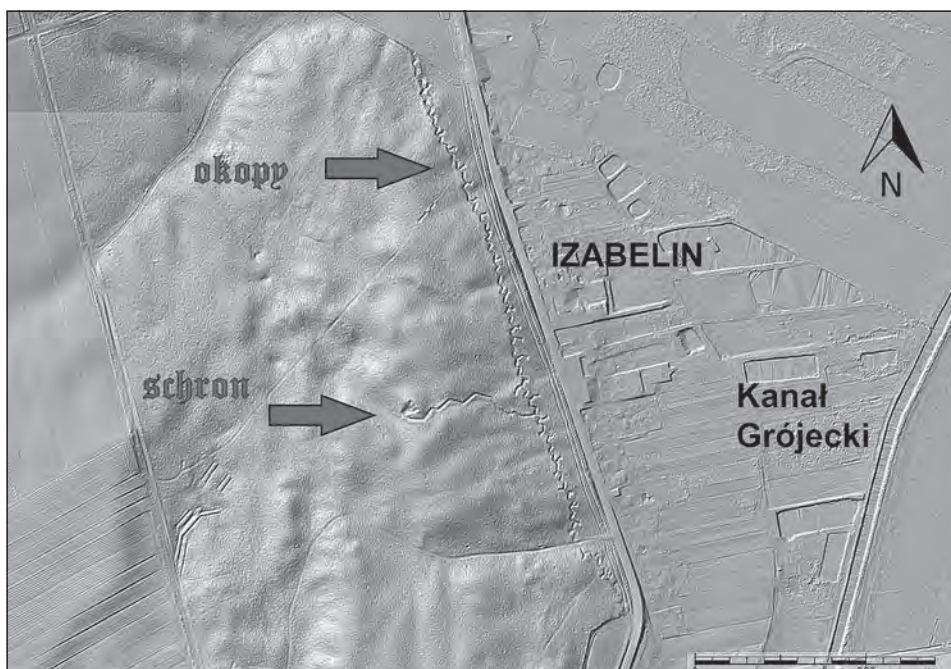
¹⁸ R. Michalak, *Zarys dziejów kolei żelaznych w Koninie*, „Konińskie Zeszyty Muzealne”, t. 4, 2008, s. 29 – 55.

¹⁹ Relacja Artur Chojnacki z Gaju.

²⁰ I. Tomaszewska, *Nazwy lokalne na terenie dawnej wsi Pątnów*, „Konińskie Zeszyty Muzealne”, t. 9, 2014, s. 113 – 117.

Ryc. 1. Schemat rozplanowania niemieckich umocnień obronnych we wschodniej części Warthegau w roku 1945 (źródło: https://ddwloclawek.pl/pl/11_wiadomosci/1429_zobacz-schroty-wok-w-oc-awka-co-kryj.html).

Ryc. 2. Izabelin, gm. Kramsk. Zachowana część okopów niemieckich według lotniczego skanowania laserowego (LIDAR) (oprac. K. Gorczyca na podstawie <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>).

Ryc. 3. Kościelec. Rozmieszczenie bunkrów na współczesnym zdjęciu lotniczym.
Oznaczenia na mapie wg niemieckich znaków taktycznych
(oprac. K. Gorczyca na podstawie W. Nadolny, P. Kurzawa, 2007, s. 108-119; G. Tessin, 1988).

Ryc. 4. Kościelec. Bunkier typu Ringstand 58C (t.zw. Tobruk), nr 6 na ryc. 3
(fot. K. Gorczyca).

Ryc. 5. Kościelec. Wejście do bunkra typu Unterstand 668, nr 3 na ryc. 3 (fot. A. Chojnacki).

Ryc. 6. Kościelec. Wejście do bunkra typu Ringstand 69, nr 2 na ryc. 3 (fot. K. Gorczyca).

Ryc. 7. Płk gw. Abram M. Tiernik (*1907 †1945), poległ w operacji berlińskiej
(źródło: http://ta-1g.narod.ru/mem/shishkov/shish_f.html).

Ryc. 8. Szkic sytuacji taktycznej 1. GBP pod Uniejowem
w dniu 19.01.1945, od godz. 7:00 do 23:00
(źródło: ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 680, Карта. Отчетная карта штаба
1 гв. ТА с 16.1 по 20.1.45 г.).

Ryc. 9. Trasy marszu oddziałów radzieckich na Konin w dniu 20.01.1945 (oprac. K. Gorczyca).

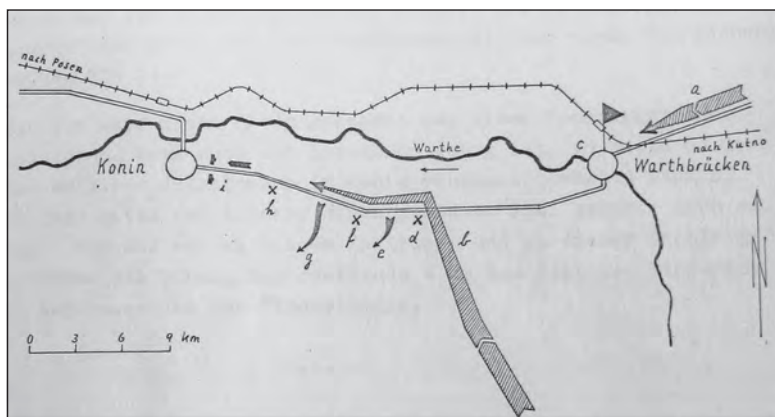
Ryc. 10. Szkic sytuacji taktycznej 1. GBP, 20. GBZ i 19. GBZ w dniu 20.01.1945, godz. 16:00. (źródło: ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 829, Карты. № документа: 2, Отчетная карта штаба 1 гв. ТА с 18.1 по 20.1.45 г.).

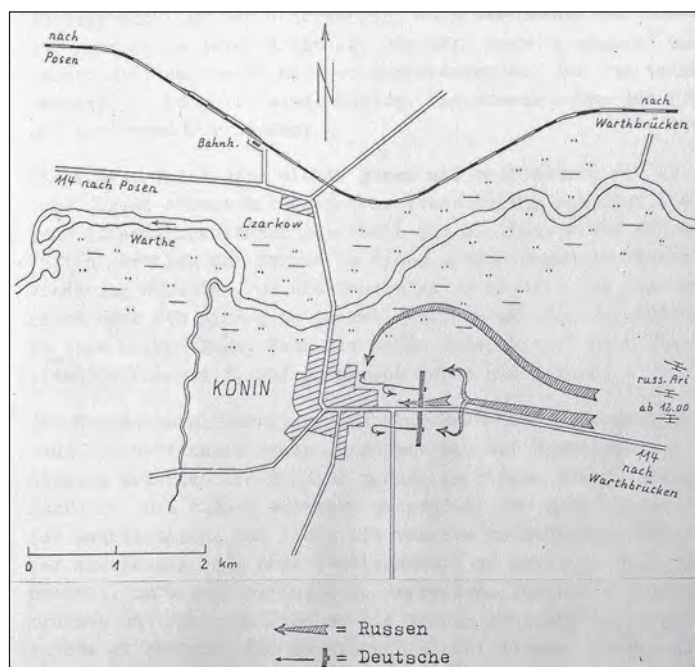
Ryc. 11. Ślesin – Krzyżka. Zachowana część okopów niemieckich na podstawie lotniczego skanowania laserowego (LIDAR) (oprac. K. Gorczyca na podstawie <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>).

Ryc. 12. Mogiła poległych 3 żołnierzy na cmentarzu parafialnym w Morzysławiu (fot. K. Gorczyca).

Ryc. 13. Szkic sytuacji taktycznej części Batalionu 14. SPWL w dniu 20.01.1945, ok. godz. 11:00. a- rosyjska kolumna wschodnia zbliża się do Koła; b- rosyjska kolumna południowa skręca na Konin; c- sztab 14. SPWL, 3. i 4. Kompania, 1. i 2. pluton 2. Kompanii; d- 1. pluton 1. Kompanii i drużyna ckm 3. Kompanii zniszczona; e- 3. pluton 2. Kompanii ucieka, f- czoło 1. Kompanii zniszczone; g- większość 1. Kompanii ucieka; h- Pluton rowerzystów 2. Kompanii zniszczony; i- pozostali uciekają albo zajmują pozycje obronne (źródło: F. Reitmuller, 1967, s. 60).

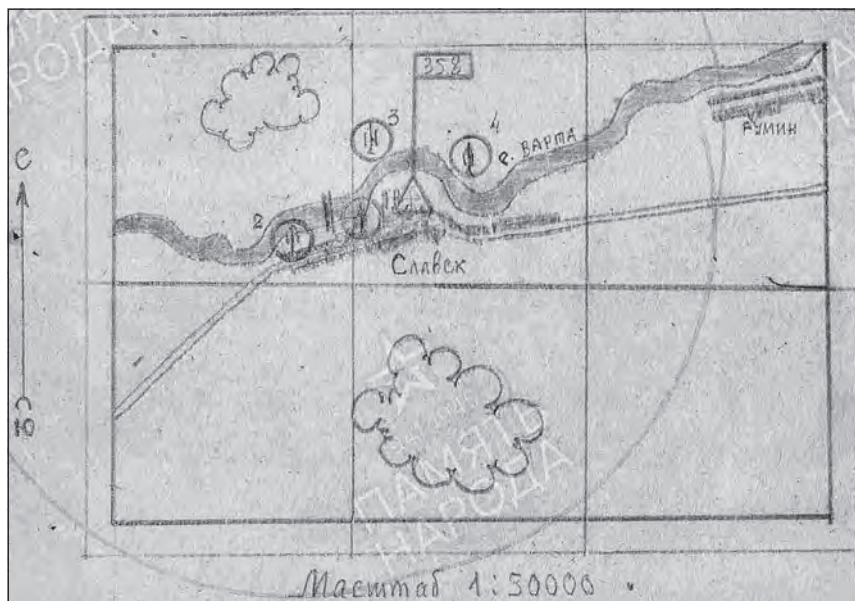
Ryc. 14. Szkic sytuacji taktycznej części Batalionu 14. SPWL w dniu 20.01.1945, ok. godz. 12:00. (źródło: F. Reitmuller, 1967, s. 98).

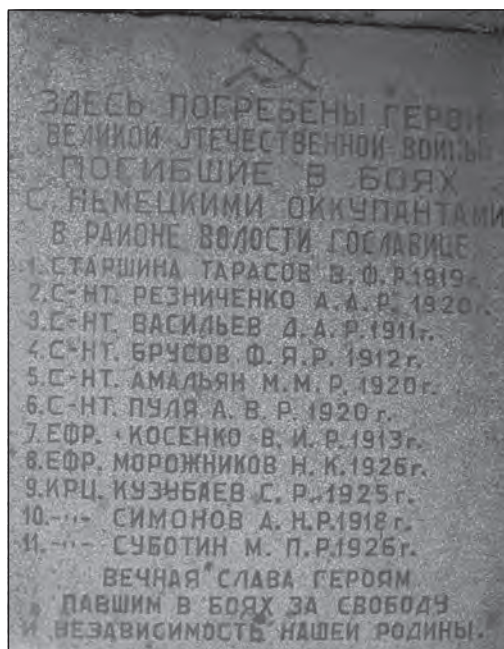
Ryc. 15. Aleksander Miłowski (źródło: Archiwum PTTK, Oddział w Koninie, Dokumentacja prasowa i fotograficzna. Miasto Konin i powiat 1965. 20 Rocznic Wyzwolenia i 700-lecie Nadania Praw Miasta Konina.)

Ryc. 16. Lucjan Ptak (źródło: Archiwum PTTK, Oddział w Koninie, Dokumentacja prasowa i fotograficzna. Miasto Konin i powiat 1965. 20 Rocznic Wyzwolenia i 700-lecie Nadania Praw Miasta Konina.)

Ryc. 17. Szkic rozmieszczenia 358. GPAP przy osłonie przeprawy w Sławsku w dniu 21.01.1945. Numery na szkicu to numery baterii. (źródło: ЦАМО, Фонд: 14376, Опись: 0318969с, Дело: 0001, Лист начала документа в деле: 49, Боевые донесения, оперсводки. Боевое донесение штаба 358 гв. зенап, Период с 21.01.1945 по 21.01.1945 г.).

Ryc. 18. Tablica z dawnego pomnika w Gosławicach. Zbiory Muzeum Okręgowego w Koninie (fot. K. Gorczyca).

Ryc. 19. Szkic sytuacji taktycznej 20. GBZ od godz. 20:00 w dniu 20.01.1945 do godz. 13:00 w dniu 21.01.1945 (źródło: ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 681, Отчетная карта с 21.01.1945 по 02.02.1945 г.)

371/4, 530, 531, 532, 535 obręb Pątnów) i obok dzisiejszej stacji paliw (dz. ewid. 451/2 obręb Łężyń). Po wojnie drewniane elementy umocnień rozebrali mieszkańcy na opał a same okopy zasypano²¹.

W Pątnowie znajdował się też polski schron z 1939 roku przy połączeniu dróg Ślesin – Kazimierz Biskupi – Konin (dziś rondo Bitwy pod Pątnowem 1863) wykorzystywany w 1945 roku. Zwrócony był w kierunku Konina od ulicy Szerokiej. „Konstrukcja schronu miała kształt podłużny, prostokątny z okienkami i jednym wejściem od strony północnej. Schron zbudowany z beli drewnianych, układanych jedna na drugiej i dachem pokrytym belami. Po wojnie schron rozebrano i pobudowano w tym miejscu kapliczkę, później ją rozebrano i przeniesiono na ulicę Kazimierską”²².

Na terenie Cukrowni Gosławice okopy kopali przymusowo także Polacy przywożeni kolejką wąskotorową z Konina²³. Nie ma dziś po nich śladu.

Dobrze widoczne są do dzisiaj w terenie pozostałości innych niemieckich okopów: w Mikorzynie, gm. Ślesin w lesie nad zachodnim brzegiem Jeziora Wąsowskiego (działka ewidencyjna 5206) i w Ślesinie w lesie nad jeziorem przy Krzyżce (działki ewid. 5199/9, 5200/4, 5200/7) (ryc. 11).

Najwięcej umocnień zachowało się w pobliżu Żółwieńca, gm. Ślesin (działki ewid. 44, 46/6), w Gawronach, gm. Skulsk w lesie na przeciw Nowej Rudy, gm. Wierzbinek (działki ewid. 64, 105, 106, 110, 6044/2, 6044/3, 7044/20); oraz w Gawronach w lesie na północny wschód od dzisiejszej śluzy na kanale (działka ewid. 110, 264). Tutejszy punkt oporu przygotowany był do obrony okrężnej, gdyż za wspomnianą wyżej linią znajduje się druga, skierowana frontem na zachód – Gawrony (działki ewid. 7088/8, 7044/9, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 7044/7).

Umocnienia w Żółwieńcu i Gawronach zostały uzupełnione o potężny rów przeciwczołgowy szeroki na kilkanaście metrów i głęboki do dzisiaj na ponad 2 m. Biegnie on zakosami z zachodu na wschód przez 2,5 km. Zaczyna się na zachodzie w Żółwieńcu, a ciągnie do Starej Rudy, gm. Wierzbinek przez grunty głównie wsi Obory, gm. Wierzbinek (działki ewid. 40/3 obręb Obory, 3/3, 1 obręb Stara Ruda, 443/2, 443/1, 437, 434/1, 434/2, 434/3, 408, 363, 6095, 6095/2, 6095/3 obręb Obory). Jego zadaniem było zablokowanie nacierających czołgów. Na wschodzie znajdowały się bagna a na zachodzie w kierunku Żółwieńca fortyfikacje. Rów kopali przymusowo, między innymi, mieszkańcy Kleczewa, skąd wzięto wiele osób. Kopiący zakwaterowani byli w stodołach w Żółwieńcu²⁴. Skupiono tutaj tyle umoc-

²¹ Wg relacji Ireny Tomaszewskiej.

²² Wg relacji nieżyjącego już mieszkańca Pątnowa Józefa Łechtańskiego (*1933 †2014). Spisała i udostępniła Irena Tomaszewska z Pątnowa, za co serdecznie dziękuję.

²³ R. Michalak, *Dzieje kolei w Koninie*, Konin 2006, s. 109. (mps pracy magisterskiej Wyższej Szkoły Umiejętności Społecznych w Poznaniu).

²⁴ Informacja Wandy i Michała Gruszczyńskich z Konina. W kopaniu uczestniczyła mama Michała, pochodząca z Kleczewa, Stefania Goińska (miała wtedy ok. 21 lat). Za informacje i zwrócenie uwagi na rów serdecznie dziękuję.

nień ponieważ w roku 1945 kanał Warta – Gopło nie dochodził jeszcze do tego miejsca i możliwa była tutaj przeprawa na zachodni brzeg. Pozostałe okopy, znajdujące się na polach, zostały po wojnie zasypane. Czy zostały obsadzone wojskiem nie wiemy, gdyż nie mamy przekazów o walkach prowadzonych w tej okolicy.

W najbliższej okolicy Konina, w Izabelinie, gm. Kramsk, około 2 km na północ od mostu kolejowego w Woli Podłężnej wykopana została wzorcowa zygzakowata linia transzei z wysuniętymi licznymi gniazdami dla 2 strzelców lub broni maszynowej. Za nią znajdował się większy schron bierny oraz stanowisko dla moździerzy i punkt dowodzenia. Pozycja ta miała najprawdopodobniej utrudnić przeprawę przez Kanał Grójecki i pośrednio zapewnić osłonę mostu. Stanowiła też przeszkodę w dojściu do mostu przez Kanał Morzysławski w Rudzicy, gm. Kramsk. Według relacji mieszkańców Izabelina wykopy robili polscy pracownicy przymusowi, którzy byli zakwaterowani u miejscowych mieszkańców w stodołach itp. Część tych okopów jest do dziś widoczna w lesie (działka ewidencyjna 5251, obręb Rudzica). Pozostała część, która była na polach, została zasypana zaraz po wojnie (ryc. 2).

Najbliższy umocniony punkt oporu znajdował się dopiero 20 km na wschód od Konina. Była to część umocnień Linii B 1 – Punkt Oporu Kościelec (Stützpunkt Kirchdorf). Miał on na celu kontrolę połączenia dróg Koło – Konin i Turek – Kościelec. Składał się z grupy 7 bunkrów, uzupełnionej linią okopów, którą rozmieszczono na skraju lasu rosnącego między Kościelcem Kolskim a Dąbrowicami, gm. Kościelec (działki ewid. 62/7, 89/17, 99/2, 5411/3, 5417/1, 5429) (ryc. 3). Złożony był ze scharakteryzowanych wyżej: 4 bunkrów typu Ringstand 58C (t.zw. tobruk)²⁵ (nr 1, 5, 6, 7 na ryc. 3), 1 bunkra typu Ringstand 69 (nr 2 na ryc. 3) i 2 bunkrów biernych typu Unterstand 668 (nr 3 i 4 na ryc. 3). Bunkry zachowały się do dziś, a część z nich ostatnio została oczyszczona i udostępniona do zwiedzania dzięki wysiłkom fundacji „Walkiria”²⁶.

Samo miasto Konin znalazło się na zapleczu tych dwóch linii. Generalnie nie było przewidziane w planach do działań obronnych, a ewentualnie jedynie opóźniających. Z konińskich Niemców utworzono wprawdzie 73. Batalion Volkssturmu, do którego wcielono starszych mężczyzn z roczników niepowołanych do wojska i podrostków poniżej wieku poborowego, jednakże wysłano go do obrony Koła²⁷. Z tego co wiadomo, przygotowano jedynie nieliczne okopy przy szosie na podejściu do miasta od wschodu. Były to krótkie, o zygzakowatym narysie rowy,

²⁵ W. Nadolny, P. Kurzawa, 2007, s. 108-119. Oznaczenia taktyczne na ryc. 3 na podstawie G. Tesin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Fünfzehnter Band: Kriegsstärkenachweisungen (KStN), Taktische Zeichen, Traditionspflege*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1988.

²⁶ <http://www.fundacijawalkiria.cba.pl>

²⁷ H. Kissel, *Hitler's Last Levy: The Volkssturm 1944-45*, Helion and Company, Warwick 2005; A. Pleskaczyński, 2016, s. 98.

które miały ułatwić zwalczanie czołgów z bliska za pomocą pancerfaustów oraz do ukrycia się w czasie nalotu lotniczego²⁸.

Nie do końca jest jasne jakie siły prowadziły obronę Konina. Miasto należało administracyjnie do rejencji inowrocławskiej (Regierungsbezirk Hohensalza) i było stolicą powiatu (Kreis), którym zarządzał Kreisleiter SS-Obersturmbannführer Fritz Gissibl²⁹. Posiadało placówki policji państwowej (Staatspolizei-Außenstelle) i Gestapo (Geheime Staatspolizei), którym kierowali funkcjonariusze Lohr i Arendt. Funkcjonował tutaj wojskowy urząd meldunkowy (Wehrmeldeamt), placówka Inspekcji Uzupełnień (Wehrersatz Inspektion) i komendantura wojskowa (Standortkommandantur), ale komendant miasta (Standortältester)³⁰ miał do dyspozycji tylko kilku ludzi oraz ewentualnie niewielki oddział żandarmerii polowej (Feldgendarmarie).

Jak wspomniano, przewidziane były jedynie działania opóźniające. Według planów sztabu XXI Okręgu Wojskowego (z dnia 01.01.1945) miał tu stacjonować 121. Zapasowy Szkolny Batalion Artylerii (Artillerie-Ersatz und Ausbildungs-Abteilung Bataillon 121) należący do 192. Dywizji Zapasowej (Ersatzdivision 192)³¹. Powstał on w 1944 roku po przemianowaniu Artillerie-Ausbildungs-Abteilung 12 znajdującego się w Gnieźnie³². W jego składzie, oprócz sztabu i plutonu łączności była bateria ciężkich haubic polowych 15 cm (4+4), 1 bateria sztabowa (na koniach i rowerach) i 1 bateria szkolna³³. Najprawdopodobniej rozlokowany został w północnej części miasta gdyż stamtąd ostrzeliwano z dział nadciągające oddziały radzieckie. Resztki tego Batalionu zdołała oderwać się po walce od przeciwnika i dotrzeć 21.01.1945 pod dowództwem Hauptmanna Hilschena do Poznania³⁴.

Skierowano tu w trybie alarmowym 15.01.1945 sztab i 1. kompanię saperów z Landes-Pionier Bataillon 508³⁵, najprawdopodobniej w celu ewentualnego wy-

²⁸ A. Studziński, *Niezapomniane dni stycznia 1945 roku*, „Ziemia Konińska”, t. III, Konin 1972, s. 155.

²⁹ <http://www.territorial.de/wart/konin/landkrs.htm> (dostęp 10.12.2021).

³⁰ BA Abt. MA; Befehle, Meldungen und ähnliches auch Anlagen, MAF nr RH-53-21/15; Anlagen zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945, schemat na s. 12. Dokumenty te odnalazł w archiwum i udostępnił Robert Michalak, za co należą mu się wielkie podziękowania.

³¹ G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Siebenter Band: Die Landstreitkräfte 131-200*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1973, s. 261.

³² G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Zehnte Band: Verzeichnis der Friedensgarnisonen 1932-1939 und Stationierungen im Kriege 1939-1945. Teil 3. Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Südost*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1996, s. 91.

³³ BA Abt. MA; Befehle, Meldungen und ähnliches auch Anlagen, MAF nr RH-53-21/15; Anlagen zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945, schemat na s. 11. Dokumenty te odnalazł w archiwum i udostępnił Robert Michalak, za co należą mu się wielkie podziękowania.

³⁴ BA Abt. MA; Befehle, Meldungen und ähnliches auch Anlagen, MAF nr RH-53-21/15; Anlagen zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945, s. 56.

³⁵ BA Abt. MA; Befehle, Meldungen und ähnliches auch Anlagen, MAF nr RH-53-21/15; Anlagen zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945, s. 19.

sadzenia mostów na Warcie i kanałach Morzysławskim i Grójeckim. Pozostałe 2 kompanie wysłano do Koła i Sieradza.

Potwierdzony jest udział (zupełnie przypadkowy) części 14. Szkoły Podoficerskiej Wojsk Lądowych z Kościana (Heeres-Unteroffiziers-Schule 14 = HUS 14)³⁶, która nie zdążyła dojechać do Koła. Na bazie słuchaczy tej szkoły był zorganizowany batalion (Gneisenaukampfguppe 8/XXI³⁷) pod dowództwem Oberstleutnanta Johanna (Hansa) Pintschoviusa (*1904 †1945)³⁸ złożony z 4 kompanii. Jego uzbrojenie, oprócz broni strzeleckiej, stanowiły: moździerz 12 cm (Granatwerfer) – 6, ciężkie karabiny maszynowe (sMG) – 12, ręczne karabiny maszynowe (leMG) – 46, samochód pancerny – 1. Wozy taborowe i biedki (drewniane wózki) do transportu ciężkich karabinów maszynowych (ckm) miały zaprzęgi konne. Batalion liczył 14 oficerów, 93 podoficerów i 712 szeregowych, łącznie 819. W walce o Konin uczestniczyła jednakże mniej niż połowa stanu osobowego tej jednostki.

Wiadomo oprócz tego o jakiejś nieokreślonej bliżej baterii dział przeciwlotniczych rozlokowanej między klasztorem reformatów a szpitalem i o niewielkich oddziałach piechoty z artylerią wycofującej się niemieckiej 9. Armii.

Ze strony radzieckiej siły były absolutnie nieporównywalne. Bezpośredni udział w walkach o miasto wzięły doborowe oddziały 8. Gwardyjskiego Korpusu Zmechanizowanego pod dowództwem generała majora gwardii Iwana Fiedorowicza Driomowa (*1901 †1981)³⁹. Przełamały one obronę niemiecką na Warcie pod Uniejowem i omijając Koło od południa nacierały na zachód, blokując jednocześnie odwrót Niemcom z Koła i Łodzi. Były to: 1. Gwardyjska Brygada Pancerna, 19. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana i 20. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana (łącznie ponad 8500 żołnierzy).

1. Gwardyjska Brygada Pancerna (1 Гвардии Танковая Бригада⁴⁰ – гв. тбр⁴¹). Dowodził nią pułkownik gwardii Abram Matwiejewicz Tiemnik

³⁶ F. Reitmuller, *Der Einsatz der Heeres-Unteroffiziers-Schule 14*, 1967 (mps w Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv, Freiburg, sygn. RH/17/v.47/22.). Wspomnienia te odnalazł w archiwum i udostępnił autorowi Robert Michalak. Przetłumaczył Mirosław Ciesielski. Obydwóm należą się wielkie podziękowania.

³⁷ G. Tessin, 1996, s. 91.

³⁸ <https://www.tracesofwar.com/persons/48559/Pintschovius-Johannes-Hans.htm> (dostęp 10.12.2021).

³⁹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Дрёмов,_Иван_Фёдорович (dostęp 10.12.2021).

⁴⁰ https://ru.wikipedia.org/wiki/1-я_гвардейская_танковая_бригада; <http://tankfront.ru/ussr/tbr/gvtbr01.html> (dostęp 10.12.2021). Opracowano na podstawie: ЦАМО, Фонд: 299, Опись: 3070, Дело: 789. Доклад о боевых действиях 1 гв. тбр 8 гв. ск 1 гв. ТА 1 БелФ за период с 14 января по 18 февраля 1945 года.; ЦАМО, Фонд: 3440, Опись: 1, Дело: 113. Журналы боевых действий. № документа: 19, Выписка из журнала боевых действий 1 гв. тбр.; ЦАМО, Фонд: 3440, Опись: 1, Дело: 113. Журналы боевых действий. № документа: 26, Выписка из журнала боевых действий 1 гв. тбр.

⁴¹ Rozwiązanie skrótów jednostek na podstawie – *Боевой состав советской армии, Часть V (Январь – Сентябрь 1945 г.)*, Военное Издательство, Москва 1990.

(*1907 †1945)⁴². Jego szefem sztabu był płk gw. Jewdokim Pawłowicz Katirkin (*1912).

Główną siłą uderzeniową brygady były 3 bataliony czołgów T-34/85, każdy po 21 czołgów, plus czołgi dowodzenia i zwiadu, łącznie 67 sztuk według etatu (na dzień 14.01.1945). 2. Batalionem dowodził Bohater Związku Radzieckiego kpt. gw. Władimir A. Boczkowski⁴³ (*1923 †1999). W brygadzie były także pododdziały wsparcia technicznego, ochrony, zwiadu (dowódca kpt. gw. A. A. Manukjan (*1916 †1986), Bohater Związku Radzieckiego za działania pod Jeżowem, pow. brzeziński⁴⁴), partyjno-polityczny, obrony przeciwlotniczej, saperski, sanitarny itd. Wyposażono je w: samochody – 110, motocykle – 6, transportery opancerzone kołowe – 3, transportery gąsienicowe z zestawem przeciwlotniczym M-17 – 8, działa 76 mm – 4, moździerz 82 mm – 6, ckm – 4, rkm – 23, zestawy plot poczwórnych km M-17 – 8, automatów – 486, karabinów – 363. Łącznie na stanie osobowym jednostki było 1444 ludzi (na dzień 14.01.1945).

Wsparcie artyleryjskie zapewniał 400. Gwardyjski Pułk Artylerii Samobieżnej (400 Гвардии Самоходно-Артиллерийский Полк – гсап⁴⁵) pod dowództwem mjr gw. Aleksandra Daniłowicza Fadiejewa. Składał się on z 4 baterii po 5 dział samobieżnych SU-85 i jednego dział dowódcy (razem 21 sztuk).

Osłonę przeciwlotniczą zabezpieczał 358. Gwardyjski Pułk Artylerii Przeciwlotniczej (358 Гвардии Зенитной-Артиллерийский Полк – гзап⁴⁶) pod dowództwem mjr gw. Żyjenko, szefem sztabu był st. lejt. gw. Naumienko. W skład pułku wchodziły 3 baterie po 4 działa plot 37 mm (12) i 1 kompania karabinów maszynowych DSzK kal. 12,7 mm (14).

Pułki te też miały swoje pododdziały wsparcia.

19. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana (19 Гвардии Механизированная Бригада – гв. мехбр⁴⁷). Dowodził nią do dnia 20.01.1945 płk gw. Fiodor Pietrowicz Lipatienkow (*1910 †1945), który poległ w boju o Zgierz⁴⁸. Jego miejsce za-

⁴² https://ru.wikipedia.org/wiki/Темник,_Абрам_Матвеевич (dostęp 10.12.2021).

⁴³ ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 789, Доклад о боевых действиях 1 гв. тбр 8 гв. ск 1 гв. ТА 1 БелФ за период с 14 января по 18 февраля 1945 года.

⁴⁴ И.Ф. Дрёмов, Наступала грозная броня, Изд-во политической литературы Украины, Киев 1981, с. 166.

⁴⁵ <http://tankfront.ru/ussr/sap/gvsap400.html> (dostęp 10.12.2021).

⁴⁶ ЦАМО, Фонд: 14376, Описание: 0065104А, Дело: 0001, Отчеты о боевых действиях. Боевой путь 358 гв. зенап, Период с 22.06.1941 по 09.05.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 14376, Описание: 0318969с, Дело: 0001, Боевые донесения, оперсводки. Боевое донесение штаба 358 гв. зенап, Период с 21.01.1945 по 21.01.1945 г. (Марка!); ЦАМО, Фонд: 14376, Описание: 0318969с, Дело: 0001, Боевые донесения, оперсводки. № документа: 42, Боевое донесение штаба 358 гв. зенап, Период с 20.01.1945 по 20.01.1945 г.

⁴⁷ ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 704, Журналы боевых действий. Выписка из журнала боевых действий 19 гв. мбр, Период с 12.01.1945 по 02.05.1945 г.

⁴⁸ https://ru.wikipedia.org/wiki/Липатенков,_Фёдор_Петрович (dostęp 10.12.2021); М. Katukow, *Pancerny grot*, Wyd. MON, Warszawa 1976, s. 379.

jął na krótko mjr gw. Andriej Grigoriewicz Baranow (*1912), potem zastępca do spraw liniowych⁴⁹, a po nim płk gw. Iwan Wasiliewicz Gawriłow (*1899 †1945).

Jednostka składała się z 3 batalionów piechoty zmotoryzowanej oraz różnych oddziałów wsparcia – łącznie 3610 ludzi, którzy wyposażeni byli w: samochody – 211, transportery opancerzone – 13, samochody pancerne – 7, konie – 51.

Wsparcie ogniowe zapewniał 461. Dywizjon Artylerii złożony z 3 baterii, który posiadał: działa 76 mm – 12, działa 57 mm – 12, oraz 457. Batalion Moździerzy zorganizowany w 3 kompanie, który miał: moździerz 120 mm – 6, moździerz 82 mm – 29, karabiny maszynowe DSzK – 9 (stan na dzień 13.01.1945).

Wsparcie pancerne zapewniał 67. Gwardyjski Pułk Pancerny pod dowództwem ppłk gw. Jakowa Abramowicza Barsztejna. W jego skład wchodziły 3 kompanie po 10 czołgów T-34/85 oraz 3 czołgi zwiadu i 2 dowodzenia, razem 35 sztuk.

20. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana (20 Гвардии Механизированная Бригада – гв. мехбр⁵⁰). Dowodził nią płk gw. Aleksiej Ignatiewicz Anfimow (*1908), jego szefem sztabu był płk gw. Nikołaj Wasiliewicz Bogomołow.

Skład 20. Brygady był podobny jak 19. GBZ. Zorganizowana była w 3 bataliony piechoty zmotoryzowanej oraz liczne oddziały wsparcia – łącznie ponad 3350 ludzi.

Wsparcie ogniowe zapewniał 463. Dywizjon Artylerii zorganizowany w 3 baterie, dowodzony przez mjr gw. Bałabanowa oraz 459. Batalion Moździerzy zorganizowany w 3 kompanie.

Wsparcie pancerne zapewniał 68. Gwardyjski Pułk Pancerny pod dowództwem ppłk gw. Grigorija Leontiewicza Gawryluka. Na jego etatowy skład wchodziły 3 kompanie po 10 czołgów T-34/85 plus 3 czołgi zwiadu i 2 dowodzenia, jednakże po stratach w walkach pod Konstantynowem i Zgierzem było ich mniej. Mniej niż etatowych 21 dział samobieżnych SU-76 po w/w walkach miał też 353. Gwardyjski Pułk Artylerii Samobieżnej, wspierający brygadę pod dowództwem mjr gw. Nikołaja Siemienowicza Kwasznina.

Dysponujemy obecnie stosunkowo licznymi przekazami opisującymi wydarzenia, które dają dość szczegółowy obraz wydarzeń, niestety jest on niespójny.

⁴⁹ https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie1535407631/?static_hash=86d94d5340d02144fb93424c9e080f01v1 (dostęp 10.12.2021).

⁵⁰ ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 1, Дело: 36, Журналы боевых действий. Выписка из журнала боевых действий 20 гв. мбр, Период с 12.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 1, Дело: 36, Журналы боевых действий. Журнал боевых действий 20 гв. мбр, Период с 14.01.1945 по 19.02.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 0000001, Дело: 0034, Боевые приказы и распоряжения. № документа: 2, Боевой приказ штаба 20 гв. мбр, Период с 20.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 0000001, Дело: 0037, Боевые донесения, оперсводки. № документа: 6, Оперативная сводка штаба 20 гв. мбр, Период с 20.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 0000001, Дело: 0037, Боевые донесения, оперсводки. № документа: 27, Боевое донесение штаба 20 гв. мбр, Период с 20.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 681, Отчетная карта, Период с 21.01.1945 по 02.02.1945 г.

Szczególnie dotyczy to wielokrotnie wykluczających się nawzajem informacji odnoszących się co do czasu rozpoczęcia i zakończenia walk.

Wiadomości z dostępnych i przedstawionych poniżej wypisów z dzienników bojowych i innych dokumentów wymienionych związków taktycznych⁵¹ zostały zestawione ze wspomnieniami niemieckich⁵² i polskich⁵³ uczestników wydarzeń. Pisane były z różnych perspektyw oraz w różnych latach, dlatego posiadają mocno zróżnicowaną wartość. Radzieckie źródła to suche dokumenty oficerów sztabowych opisujące działania dużych formacji, niemieckie to spisane po wielu latach wspomnienia podoficerów i szeregowych żołnierzy, zaś polskie to wspomnienia mieszkańców, którzy w czasie walk siedzieli w piwnicach i zapamiętali to co widzieli i usłyszeli już po ich zakończeniu. Zsynchronizowanie tych przekazów jest bardzo trudne, niemniej można się pokusić na ich podstawie o chociaż przybliżoną rekonstrukcję zaistniałych wtedy wydarzeń.

Piątek 19.01.1945 ☀️⬆️ 07:45 ☀️⬇️ 16:10

Temperatura: -6°C, -2°C⁵⁴. Stan wody na Warcie w Koninie 320 cm. [Pod lodem, gdyż rzeka była zamrznięta – przyp. K.G.]. W programie kina w Koninie film komediowy: „Eine hoffnungsloser Fall”⁵⁵.

1. Gwardyjska Brygada Pancerna⁵⁶.

Po przeprawie (o godz. 23:00) mostami⁵⁷ przez Wartę w Uniejowie (Brückstadt) i nocnej, czterogodzinnej walce pod Smulskiem, gm. Przykona (siły niemieckie to ok. 1 batalion z artylerią) Brygada ruszyła w dalszą drogę na Konin wyznaczoną marszrutą: Psary, Brudzew, Kościelec, Brzeźno, Wilków.

⁵¹ Dostępne na portalu: <https://pamyat-naroda.ru> (dostęp 10.12.2021).

⁵² F. Reitmuller, 1967.

⁵³ A. Studziński, *Niezapomniane dni stycznia 1945 roku*, „Ziemia Konińska”, t. III, Konin 1972, s. 154-166; W. Pałys, „Postanowiliśmy, byście zorganizowali władze powiatowe”. „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, t. 3, 1975, s. 339-348; M. Kubacka, *Wspomnienia komunistki*. „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, t. 3, 1975, s. 355-361.

⁵⁴ ЦАМО, Фонд: 333, Описание: 1, Дело: 385, Журналы боевых действий. Журнал боевых действий 5 Уд. А за январь 1945 г. Период с 28.12.1944 по 31.01.1945 г., с. 142.

⁵⁵ „Ostdeutscher Beobachter: Organ der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei: Verkündungsblatt des Reichsstatthalters im Reichsgau Wartheland und seiner Behörden“, 1945.01.19, Jg. 7, Nr. 16.

⁵⁶ ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 789. Доклад о боевых действиях 1 гв. тбр 8 гв. ск 1 гв. ТА 1 БелФ за период с 14 января по 18 февраля 1945 года.; ЦАМО, Фонд: 3440, Описание: 1, Дело: 113. Журналы боевых действий. № документа: 19, Выписка из журнала боевых действий 1 гв. тбр.; ЦАМО, Фонд: 3440, Описание: 1, Дело: 113. Журналы боевых действий. № документа: 26, Выписка из журнала боевых действий 1 гв. тбр.

⁵⁷ W tym czasie funkcjonowało na Warcie i jej rozlewiskach 5 mostów.

Stan ilościowy czołgów Brygady w tym dniu: sprawnych – 40, w remoncie – 12, utknęło w rzekach – 7, straty bezpowrotne – 9⁵⁸.

19. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana⁵⁹.

Tego dnia rano brygada zajmowała obronę okrężną w Zgierzu w oczekiwaniu na paliwo. O godz. 16:00 otrzymała rozkaz wymarszu na Konin, wzdłuż wyznaczonej trasy: Aleksandrów, Poddębice, Uniejów, Psary, Nowa Wieś, gm. Brudzew, Dąbrowice, Konin (łącznie 118 km). Nocą dotarła do Uniejowa, przeprawiła się mostami przez Wartę w ślad za 1. Gwardyjską Brygadą Pancerną i posuwała się za nią. [W Brudzewie zginęło 2 żołnierzy zastrzelonych przez jednego z niemieckich maruderów. Pochowano ich na miejscowym cmentarzu parafialnym⁶⁰ – przyp. K.G.].

Na przedzie jechała grupa zwiadowcza złożona z 3 czołgów, 1 transportera opancerzonego i 1 samochodu pancernego pod dowództwem lejtn. gw. Sokowikowa.

Stan ilościowy czołgów Brygady w tym dniu: sprawnych – 27, w remoncie – 3, utknęło w rzekach – 4, straty bezpowrotne – 1⁶¹.

20. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana⁶².

Po zajęciu w ciągu dnia w boju Konstantynowa, Brygada wyruszyła nocą na Konin trasą: Poddębice, Uniejów, Turek, Władysławów, Genowefa Piorunowska, Wilków.

14. Szkoła Podoficerska Wojsk Lądowych⁶³.

Około godz. 19:00 połowa batalionu (3. i 4. Kompania) ze sztabem pod dowództwem Oberstleutnanta Johannesa (Hansa) Pintschoviusa przybyła towarowym transportem kolejowym z Poznania do Koła⁶⁴ (Warthbrücken).

⁵⁸ ЦАМО, Фонд: 3440, Описание: 0000001, Дело: 0130а, Боевые донесения, оперсводки. № документа: 30, *Боевое донесение штаба 8 гв. мк*, Период с 19.01.1945 по 19.01.1945 г.

⁵⁹ ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 704, *Журналы боевых действий. Выписка из журнала боевых действий 19 гв. мбр*, Период с 12.01.1945 по 02.05.1945 г.

⁶⁰ M. Kaszyński, *Brudzew – dobra ziemskie, miasto, gmina*, Brudzew 2018, s. 363.

⁶¹ ЦАМО, Фонд: 3440, Описание: 0000001, Дело: 0130а, Боевые донесения, оперсводки. № документа: 30, *Боевое донесение штаба 8 гв. мк*, Период с 19.01.1945 по 19.01.1945 г.

⁶² ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 1, Дело: 36, *Журналы боевых действий. Выписка из журнала боевых действий 20 гв. мбр*, Период с 12.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 1, Дело: 36, *Журналы боевых действий. Журнал боевых действий 20 гв. мбр*, Период с 14.01.1945 по 19.02.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 0000001, Дело: 0034, *Боевые приказы и распоряжения. № документа: 2, Боевой приказ штаба 20 гв. мбр*, Период с 20.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 0000001, Дело: 0037, *Боевые донесения, оперсводки. № документа: 6, Оперативная сводка штаба 20 гв. мбр*, Период с 20.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 3336, Описание: 0000001, Дело: 0037, *Боевые донесения, оперсводки. № документа: 27, Боевое донесение штаба 20 гв. мбр*, Период с 20.01.1945 по 20.01.1945 г.; ЦАМО, Фонд: 299, Описание: 3070, Дело: 681, *Отчетная карта*, Период с 21.01.1945 по 02.02.1945 г.

⁶³ F. Reitmuller, 1967.

⁶⁴ F. Reitmuller, 1967, s. 36, 37.

Jednakże już o godz. 21:00 pociąg, jeszcze przed zakończeniem wyładunku, odjechał z powrotem do Konina z częścią żołnierzy, moździerzami 120 mm i drużyną ckm (sMG-Gruppe) 4. Kompanii i 2. plutonem 3. Kompanii i taborem. Przyczyną był bałagan wywołany najprawdopodobniej paniką. Pociąg jechał 28 km przez 7 godzin! W ciągu nocy drugi pociąg towarowy z Poznania przywiózł 1. i 2. Kompanię z jej taborami do Konina.

Według wspomnień mieszkańców Konina⁶⁵.

O godz. 5:00 ulice całego miasta były pełne wozów niemieckich uchodźców. Przez cały dzień i noc trwała ich ucieczka na zachód. W mieście zorganizowano punkt zaopatrzenia dla uciekinierów. Kreisleiter polecił rozplakatować obwieszczenie (Bekanntmachung), że powiatowi konińskiemu nic nie zagraża i ewakuacja miasta nie jest potrzebna, ale ludność niemiecka i tak szykowała się do ucieczki. Ludność polska robiła zakupy aby wyżyć się niemieckich marek.

Sobota 20.01.1945 ☀️⬆️☀️ 07:43 ☀️⬇️☀️ 16:12

Temperatura: -6°C, -2°C⁶⁶, bezchmurnie, słonecznie, lekki śnieg. Stan wody na Warcie w Koninie 318 cm. W programie kina w Koninie film komediowy: „*Eine hoffnungsloser Fall*”⁶⁷.

1. Gwardyjska Brygada Pancerna.

Ok. godz. 14:00 [chyba 12:00? – przyp. K.G.] Brygada dotarła do wschodniego skraju Konina i zawiązała pierwsze walki. Z marszu Konina wziąć się nie udało. Wzdłuż szosy przed miastem były wykopane okopy, w których znajdowała się piechota niemiecka zaopatrzona w pancerfausty i broń maszynową. Murowane domy wzdłuż ulic dawały dobrą osłonę i też były obsadzone. [Prawdopodobnie elewami 14. Szkoły Podoficerskiej z Kościana – przyp. K.G.]. Z północnego brzegu Warty Niemcy prowadzili niszczący ogień artyleryjski i moździerzowy, który pokrywał podejścia do miasta i wszystkie skrzyżowania. Podjęto zatem inną taktykę.

O godz. 18:00 [raczej 13:00? – przyp. K.G.] rozpoczął się główny atak. 17 czołgów z 1. Batalionu weszło w pierwszą od wschodu ulicę [Kolską – przyp. K.G.] a potem przeformowało się w 2 kolumny. 7 czołgów prawej kolumny strzelało po 2-3 pociski w każdy dom po lewej stronie, osłaniając 10 czołgów lewej kolumny, która ostrzeliwała w podobny sposób prawą stronę. Za nimi posuwała się piechota z 19. Gwardyjskiej Brygady Zmotoryzowanej (3. Batalion) zorganizowana w grupy szturmowe, które ostrzeliwały wyższe piętra i strychy. Przeciwnik wycofał w tym czasie swoją artylerię na północny brzeg. Atak wspierał ogniem 358. Gwardyjski

⁶⁵ A. Studziński, 1972, s. 154-166.

⁶⁶ ЦАМО, Фонд: 333, Опись: 1, Дело: 385, Журналы боевых действий. Журнал боевых действий 5 Уд. А за январь 1945 г. Период с 28.12.1944 по 31.01.1945 г., с. 142.

⁶⁷ „Ostdeutscher Beobachter“, 1945.01.20, Jg. 3, Nr. 17, s. 3.

Pułk Artylerii Przeciwlotniczej prowadząc bezpośredni ostrzał piechoty przeciwnika.

Po dotarciu do zachodniego końca oczyszczonej tym sposobem ulicy czołgi skierowały się na północ [ulicą Kościuszki czy 3 Maja? – przyp. K.G.] i w końcu dojechały do ostatnich domów przed rzeką. W tym czasie przeciwnik wycofując się na północ wysadził obydwa mosty: na Warcie i na jej zalewie, w związku z tym przeprawy nie udało się uchwycić. Do godz. 20:00 [?] całe miasto było zajęte.

Wysłana została grupa zwiadowcza pod dowództwem mjr gw. Baranienko na zachód. Dotarła ona do Zagórowa i opanowała miasto, groblę i 3 mosty wiodące do Łądu przez Wartę. Pozwolenia na ich wykorzystanie ze sztabu korpusu nie otrzymano [Wg opublikowanych wspomnień były podpalone. Odbudowa ich trwała do 1955 roku⁶⁸. Nie ma wzmianki o oporze tutejszego 77. Batalionu Volksturmu – przyp. K.G.].

W związku z tym zlokalizowano bród w Sławsku [gm. Rzgów, dziś miejsce przeprawy promowej – przyp. K.G.] i przy udziale plutonu saperów brygady oraz miejscowej ludności zaczęto go przygotowywać do przeprawy. Głębokość wody wynosiła w tym miejscu 1,10 – 1,50 m, czyli w pełni nadająca się do przejścia czołgów. Wieczorem dołączyła do prac kompania saperów z 20. Gwardyjskiej Brygady Zmotoryzowanej.

Punkt Dowodzenia i sztab 8. Gwardyjskiego Korpusu Zmechanizowanego gen. mjr gw. Iwana F. Driomowa znajdował się w lesie koło Uniejowa.

19. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana.

O godz. 12:00 wysunięta grupa zwiadowcza lejtn. gw. Sokowikowa dotarła do wschodnich granic Konina bez kontaktu z wrogiem.

W tym samym czasie reszta kolumny samochodowej o godz. 12:00 została ostrzelana z rejonu Białków Górny, Brzuwec, gm. Kościelec ogniem maszynowym i z kierunku Dąbrowic moździerzowym.

[Niewątpliwie był to ogień prowadzony z opisanego wyżej Punktu Oporu Kościelec (Stützpunkt Kirchdorf) umiejscowionego na skraju lasu rosnącego między Kościelcem a Białkowem Górnym. W raporcie Brygady nie ma informacji czy te umocnienia były zdobywane czy zostały porzucone. Przypuszczalnie Niemcy prowadzili ostrzał do momentu pojawienia się czołgów, a następnie ratowali się ucieczką. Przygotowane w Cichowie, gm. Brudzew okopy, widoczne do dziś w lesie (działki ewid. 413, 414), nie zostały wykorzystane przez Niemców – przyp. K.G.].

Niemiecki samolot Fw 190 przeprowadził zwiad lotniczy nad oddziałami. Do brygady przyłączył się I/265 Dywizjon Pułku Moździerzy. Po pewnym czasie reszta brygady dotarła pod Konin.

⁶⁸ Z. Pęcherski, *Krótką historia miasta Zagórowa*, Zagórow 1957, s. 19; A. Studziński, 1972, s. 154-166.

O godz. 13:30 Brygada rozpoczęła przeprawę po lodzie przez Wartę na północny brzeg. Pierwsze ruszyły 1. i 2. Batalion. Przeprawę osłaniały artyleryjskim wałem ogniowym 461. Dywizjon Artylerii i czołgi 67. Gwardyjskiego Pułku Pancernego. Przeprawiano się rejonie Kurowa (dziś ul. Przemysłowa) [i Osady – przyp. K.G.].

Ok. godz. 15:30 Brygada zaczęła oczyszczanie północnej części miasta z drobnych oddziałów przeciwnika (ujęto 2 jeńców ze Szkoły Podoficerskiej w Kościanie). Na stacji kolejowej zdobyto 2 parowozy i około 100 wagonów [transporty którymi przyjechała 14. Szkoła Podoficerska z Kościana – przyp. K.G.] i 6 składów (magazynów). Zniszczono nieprzyjacielowi 12 dział, 8 moździerzy, 15 samochodów. Wzięto do niewoli ok. 200 jeńców, stwierdzono ok. 200 zabitych [Gdzie ich pochowano nie udało się dotychczas ustalić – przyp. K.G.].

3. Batalion w tym czasie w szyku pieszym podążał za resztą brygady.

Rozesłano wydzielone grupy zwiadowcze w kierunkach: Izabelin – Grąblin, Mieczysławów i Golina. Rozpoczęto też poszukiwanie brodu dla czołgów.

[Wspomniane wyżej, przygotowane w Izabelinie, gm. Kramsk okopy nie zostały przez Niemców obsadzone i wykorzystane. Podobnie niewykorzystane były również umocnienia wykopane w okolicy Pątnowa i Cukrowni Gosławice – przyp. K.G.].

Grupa zwiadu pod dowództwem lej. gw. Demidowa ustaliła, że teren od Kurowa po Gosławice [dziś dzielnice Konina] jest wolny od przeciwnika, który ucieka na zachód małymi grupami. Punkt Dowodzenia Brygady do czasu przeprawy przez Wartę znajdował się w Wilkowie [dziś dzielnica Konina], po przeprawie w Koninie.

Straty osobowe tego dnia: 12 zabitych, 39 rannych. [Pochowani zostali w Koninie czy Gosławicach? – przyp. K.G.].

W nocy po przeprawie Brygada na rozkaz dowództwa Korpusu zajęła pozycje obronne:

2. Batalion – Gosławice, Wola Łaszczoza

1. Batalion – Wola Łaszczoza, Kurów

461. Dywizjon Artylerii: 1. Bateria – wzgórze kota 103,5, natomiast 2. i 3. Bateria południowy skraj lasu na północ od Kurowa.

457. Batalion Moździerzy: 1. i 2. Kompania razem z 1. Batalionem, 3. Kompania na południowym skraju lasu, który znajduje się 1,5 km na północny zachód od Morzysławia [dziś dzielnica Konina].

I/265. Dywizjon Pułku Moździerzy na skrzyżowaniu dróg 1 km na północny zachód od Morzysławia.

67. Gwardyjski Pułk Pancerny w Sławsku oczekiwał na swą kolej przy przeprawie.

[Poległych 3 żołnierzy (2 znanych) pochowano na cmentarzu parafialnym w Morzysławiu, dziś jest tam pomnik – przyp. K.G.].

20. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana.

Brygada przemieszczała się ciągu nocy i dnia na wyznaczonej trasie: Poddebice, Uniejów, Turek, Władysławów, Genowefa Piorunowska, Konin, prowadząc drobne potyczki z grupami uciekającego nieprzyjaciela.

[W Turku, z którego Niemcy uciekli w nocy, była w godzinach porannych. Walk nie było. Pochowani w mieście żołnierze zmarli lub zginęli w późniejszym czasie⁶⁹ – przyp. K.G.].

W połowie dnia przeciwnik stawiał opór na podejściach do Konina i w Braninie, gm. Rzgów. W awangardzie podążał 1. Batalion Brygady, 68. Gwardyjski Pułk Pancerny i 463. Dywizjon Artylerii.

Ok. godz. 16:00 Brygada w całości dotarła do Konina i zajęła teren na południe od miasta, aż do Barczygłowa i weszła w bój.

W międzyczasie do walczących oddziałów dołączyła, uzbrojona w działa 76 mm, 197. Brygada Artylerii Lekkiej (197 лабр) pod dowództwem ppłk Nikołaja Iwanowicza Karaiczewa. Razem z 463. Dywizjonem Artylerii (1. Bateria) i 459. Batalionem Moździerzy zajęły pozycje na zachodnim skraju Wilkowa [t.zw. Góra Wilkowska – przyp. K.G.]. Na rozkaz dowódcy Dywizjonu Artylerii mjr gw. Bałabanowa rozpoczęły ostrzał Konina ogniem niszczącym. Potem ostrzeliwały ogniem obezwładniającym uchodzącego przeciwnika na kierunku Sławsk i Golina. Moździerze wystrzeliły granatów 120 mm – 68, granatów 82 mm – 189. Jednostki nie poniosły żadnych strat osobowych ani sprzętowych.

2. Batalion i 68. Pułk po walkach na terenie Przydziałków (dziś dzielnica Konina) i Prosna [tj. Posoka, gm. Stare Miasto – przyp. K.G.] przyjęły obronę okrężną od Depauli przez Teresinę, Potażniki, Janowice, Żychlin, Stare Miasto aż po Barczygłów, gm. Stare Miasto. Utworzyły punkty obrony przeciwpancernej i zatrzymały się tutaj jako osłona do godz. 13:00 następnego dnia (ryc. 19).

353. Pułk Artylerii Samobieżnej (17 dział sprawnych) i 68. Gwardyjski Pułk Pancerny (13 czołgów sprawnych) zajęły pozycje obronne w Wilkowie. Dwie baterie 463. Dywizjonu Artylerii o godz. 17:00 stały jeszcze w rejonie Gozdowa, gm. Kościelec w oczekiwaniu na paliwo. Batalion Pontonowy zbliżał się do Wilkowa.

Sztab Brygady i Punkt Dowodzenia znajdowały się w pobliżu wsi Dąbrówka [dziś część Brzezińskich Holendrów – przyp. K.G.].

Straty osobowe brygady w ciągu dnia wyniosły 6 zabitych, 11 rannych [pochowani prawdopodobnie w Koninie – przyp. K.G.].

Stan czołgów na godz. 20:00 – 17 sprawnych, 3 ugrzęzły w błotach, 1 w rowie, 3 były w drodze, 9 rozbitych.

Straty w czołgach 68. pułku w dniach 15.01-20.01.1945: spalone 2, rozbitych 5, ugrzęzły w błotach i rzekach 4, awarie 3, do naprawy wysłano 2 (z etatowych 35).

⁶⁹ J. Miłosz, A. Piasecki, *W socjalistycznej Polsce (1945-1989)*, [w:] E. Makowski, C. Łuczak (red.) *Dzieje Turku*, Poznań 2002, s. 285

14. Szkoła Podoficerska Wojsk Łądowych.

Około godz. 4:00 obydwie pociągi (z Poznania i z Koła) dotarły do stacji w Koninie. Łącznie najprawdopodobniej było to około 500 żołnierzy.

Po wyładunku i uzyskaniu połączenia przez radio ze sztabem obydwie oddziały otrzymały rozkaz, aby udać się do Koła (Warthbrücken) transportem samochodowym⁷⁰. [Najprawdopodobniej most kolejowy w Laskówcu (dziś dzielnica Konina) był już wysadzony – przyp. K.G.].

Udało się znaleźć tylko 2 ciężarówki. Zmieściły się na nich tylko 3 drużyny 1. plutonu i 2. plutonu 2. Kompanii, które ruszyły w kierunku Koła. Drużyna ckm (sMG-Gruppe) 1. plutonu, 3. pluton i pluton rowerowy wyruszyli pieszo do Konina. Żołnierze byli słabo zaopatrzeni w amunicję i granaty.

Około godz. 6:00 obie ciężarówki przejechały mosty na Warcie i wyjechały na szosę do Koła. Na drodze były wielkie tłumy uciekinierów, także wojskowych, którzy blokowali ruch. Zaczął się świt⁷¹. Przed godz. 10:00 ciężarówki zdołały dotrzeć do Koła i żołnierze dołączyli do reszty batalionu. W tym czasie do Koła dotarły od wschodu pierwsze zwiadowcze oddziały radzieckie [5. Armii Uderzeniowej – przyp. K.G.] i zaczęły się walki o to miasto.

Pozostała część batalionu: 1. Kompania bez taboru, 3. pluton i drużyna ckm (sMG-Gruppe) 2. Kompanii, tabor 1. i 2. Kompanii pieszo przeszła z konińskiej stacji kolejowej do centrum miasta [ok. 3 km – przyp. K.G.], gdzie już był 2. pluton 3. Kompanii, drużyna ckm 4. Kompanii, pluton rowerowy 2. Kompanii i tabor 3. i 4. Kompanii. Miasto wypełnione było uciekinierami cywilnymi i wojskowymi, którzy przez mosty uciekali na północ i następnie na zachód.

Po przejściu przez miasto udało się zarekwirować jeszcze 2 ciężarówki, na które wsiadły: na pierwszą: 1. pluton 1. Kompanii i drużyna ckm 2. Komp., na drugą: 3. pluton 2. Kompanii. Reszta maszerowała nadal pieszo lub pozostawała jeszcze w mieście.

Przed godz. 11:00 w połowie drogi do Koła pierwsza ciężarówka natknęła się na czołgi radzieckie, które wyjechały od południa na drogę Konin – Koło (ryc. 13). Po krótkiej walce pluton (40 ludzi) został rozgromiony i wybity⁷². [Według miejscowych relacji zostali rozstrzelani? i pochowani w Genowefie, gm. Krzymów pod laskiem⁷³ – przyp. K.G.].

Druga ciężarówka została ostrzeżona przez kierowcę uciekającego samochodu, który chwilę potem wybuchł trafiony przez czołg. Żołnierze wyskoczyli i uciekli niezauważeni przez Rosjan.

Ok. godz. 11:00 żołnierze maszerujący na czele pieszego oddziału i pluton rowerzystów zostali rozprędzeni i wybici przez czołgi [też pod Genowefą? – przyp. K.G.].

⁷⁰ F. Reitmuller, 1967, s. 50.

⁷¹ F. Reitmuller, 1967, s. 52.

⁷² F. Reitmuller, 1967, s. 57.

⁷³ Informacja Andrzeja Pasternaka (2021).

Ok. godz. 11:30 zaczęły się przygotowania do obrony w Koninie tych co przetrwali. Rosjanie byli już blisko, widać ich było dobrze gdyż niebo było bezchmurne a słońce lśniło na śniegu. Artylerię średniego zasięgu było dobrze słyszeć na wschodnim obrzeżu miasta. W oddali widać było dymy płonących budynków. Nikt się tak szybko Rosjan nie spodziewał, gdyż nie było żadnych meldunków o zdobyciu Koła lub jego ominięciu.

Droga (nr 114) od strony Koła zawałona była uciekinierami cywilnymi i wojskowymi uciekającej 9. Armii, co spowodowało chaos w momencie pojawienia się szpicy wojsk pancernych. Znajdujący się po wschodniej stronie Konina widzieli tylko tę falę uchodźców, którą poganiały radzieckie czołgi wbijające się między nich klinem.

Uciekające resztki 9. Armii i innych rozbitych jednostek, wbrew wierze czekających w Koninie na jakiś cud, nie miały zamiaru się zatrzymywać i wspomagać 14. SPWL (HUS). Nie miało znaczenia, że wśród nich byli wysokiej rangi oficerowie (także z generalskimi czerwonymi lampasami) i że mieli armaty. Obowiązywała jedna zasada: ratuj się kto może. Dlatego podjęta decyzja obrony miasta (pomimo braku takiego rozkazu z góry!) przez dowódców i elewów 14. SPWL, aby dać czas uciekinierom odskoczyć od rolujących ich czołgów, była wyrazem dużej odwagi.

Najlepsze możliwości zajęcia zaimprovizowanych pozycji obrony miały: 2. pluton 3. Kompanii i drużyny ckm 4. Kompanii. Oficerowie lub sierżanci rozlokowali poszczególne grupy biorąc pod uwagę ukształtowanie terenu na pozycjach na drodze i jej poboczach przed główną ulicą [Kolską – przyp. K.G.]. W pewnym momencie przestraszyli się nisko lecącego samolotu i rzucili się na ziemię, który, o dziwo, okazał się być niemieckim. Rosjanie latali dosyć wysoko, nie atakując a tylko obserwując.

Jeszcze w trakcie zajmowania stanowisk przez 14. SPWL pojawiły w odległości kilkuset metrów pierwsze T-34, których zadaniem było usunięcie z drogi wszelkich porzuconych przez uciekających sprzętów czy też wojskowego wyposażenia.

Około godz. 12:00 czołgi zatrzymały się, jakby czekając na reakcję niemiecką. Nie padł żaden strzał z którejkolwiek strony. Chwilę potem rozszalała się artyleria od wschodu ostrzeliwująca obszar mostu nad Wartą po północnej stronie miasta⁷⁴. Było tam pełno uciekinierów, którzy zostali zmasakrowani [gdzie ich pochowano nie udało się dotychczas ustalić – przyp. K.G.].

Rosjanie byli ostrożni, piechota dowieziona ciężarówkami rozsypała się po obu stronach drogi. Na czołgach również znajdowały się grupki desantu piechoty. W związku z tym, że nie byli ostrzeliwani, zaczęli powoli posuwać się do przodu. Natomiast artyleria nadal ostrzeliwała most.

Jeden ckm 4. Kompanii uplasował się w przydrożnym rowie, drugi znajdował się bardziej z boku drogi na niewielkim wzgórzu. Pozostała tutaj grupa elewów

⁷⁴ F. Reitmuller, 1967, s. 93.

14 SPWL rozlokowała się po drugiej stronie drogi, znajdując osłonę w wykopanym w pobliskim ogródku rowie przeciwlotniczym. Obsługa ckm znajdującego się na wzniesieniu miała świetny widok na posuwających się Rosjan i w dogodnym momencie otworzyła celny ogień. Piechota rosyjska nie była na to przygotowana i poniosła spore straty. Pozostali rzucili się na ziemię dla ukrycia. Pozostali tam czekając, aż czołgi zrobią porządek z Niemcami, co te uczyniły strzelając w kierunku ckm, ale bez sukcesu.

Powoli około 15 czołgów T-34 ruszyło do przodu⁷⁵. Pierwszy czołg mniej więcej na wysokości pozycji ułożonego przy drodze ckm nagle wyleciał w powietrze. Dowódca drugiego czołgu myśląc, że towarzysz wyleciał na minie, ominął go i też został wyeliminowany z walki. Równocześnie ukryty na poboczu do tej pory ckm zaczął strzelać, spędzając z atakujących czołgów piechotę. Kapral (Unteroffizier) Viereck z 4. Kompanii⁷⁶, który pancerfaustami trafił 2 pierwsze czołgi, pozostał w ukryciu niedostrzeżony.

W tym czasie tabory cofnęły się do mostu, chcąc odskoczyć od wroga. Żołnierze z plutonu rowerowego zatrzymali jeden z wozów w celu rozładowania amunicji, ponieważ zamierzali udać się na wschodnią rubież miasta i tam zająć pozycje. W tym momencie artyleria rosyjska przeniosła ogień z mostu na to miejsce trafiając w gęsto ustawione rowery, które zaczęły fruwać w powietrzu. Żołnierze natychmiast rozproszyli się, chcąc uniknąć podobnego trafienia.

Przez miasto nadal przeciągała cała rzeka uciekinierów, która podążała w kierunku mostu, chcąc się dostać jak najszybciej na drugą stronę. Uciekała w panice, mijając dworzec kolejowy, na drogę (nr 114) w kierunku zachodnim na Poznania. Pośród nich znalazły się również tabory 14. SPWL z moździerzami (12 cm) 4. Kompanii. W wyniku zamieszania i zagubienia się części obsługujących ich żołnierzy nie zostały one wykorzystane do prowadzonych walk.

W przeciwieństwie do sytuacji w Kole, gdzie sztab 14. SPWL dobrze orientował w położeniu oddziałów, w Koninie brak było takiej wiedzy. Np. żołnierze-rowerzyści (w liczbie około 30-40) myśleli, że są jedynymi, którzy pozostali do obrony miasta i nie wiedzieli nic o punktach obrony przy drodze z Koła. Słyszając nawet strzały z tamtej strony, bardziej byli zaabsorbowani uniknięciem ostrzału artyleryjskiego. Brak było jakiegokolwiek łączności. Dowódcy plutonów czy kompanii nie wiedzieli, co się dzieje na flankach, z tyłu czy przodu dopóki nie weszli w kontakt wzrokowy. Nie dysponowali telefonami polowymi, zamiast pojazdów motorowych mieli do dyspozycji rowery i furmanki.

Na drodze i przydrożnych polach ostrzeliwane z pancerfaustów czołgi kręciły się tam i z powrotem. Strzelając bez przerwy kruszyły powoli i bezwzględnie niemieckie punkty oporu. Jedynymi, którzy prowadzili celny ogień do rosyjskiej pie-

⁷⁵ F. Reitmuller, 1967, s. 94.

⁷⁶ F. Reitmuller, 1967, s. 95.

chooty byli żołnierze strzelający z ckm, którym udawało się także w trakcie ostrzału zmieniać pozycje. W czasie takiej zmiany jednego z tych zespołów wybuchł pocisk, który na szczęście nie uszkodził karabinu maszynowego, a z obsługi tylko jeden został lekko ranny.

Rosjanie za wszelką cenę chcieli przełamać opór. Drużyny ckm cofnęły się, ale kilku żołnierzy z pancerfaustami dalej pozostawało w ukryciu w pobliżu drogi. T-34 ruszyły ponownie do przodu⁷⁷ nie widząc już żadnego ruchu na przedpolu, które wcześniej dość gruntownie ostrzelali i ominęły 2 zniszczone wcześniej czołgi. Na pancerzach zasiadła piechota, jednak celny ogień stojącego na wzgórzu ckm znowu ją zepchnął na ziemię. Czołg skierował lufę w tym kierunku, ale zagrożenie przyszło z drugiego i kapral (Uffz) Viereck zaliczył pancerfaustem 3 czołg. Jednak tym razem Rosjanie zorientowali się skąd zagraża niebezpieczeństwo i podstęp się nie udał. Czołgi cofnęły się i zaczęły gruntownie ostrzeliwać krytyczne miejsce. Piechota natomiast została wysłana w kierunku zakola Warty, żeby tamtędy obejść pozycje niemieckie (ryc. 13). W związku z tym żołnierze znaleźli się w niekorzystnej sytuacji. Nie mając środków a tym bardziej chęci do jakiegokolwiek kontrataku zaczęli się wycofywać. W trakcie odwrotu ponieśli znaczne straty w wyniku nieprzerwanego ostrzału. Niemcy byli zszokowani ilością użytej przez Rosjan amunicji niemieszczącą się w ich normach. Dowództwo rosyjskie trzymało pewnie swoje oddziały w akcji wykazując się rozważą i ruchliwością, depcząc uciekającym po piętach zarówno w polu jak i ulicach miasta.

Ponownie odezwał się niemiecki ciężki karabin maszynowy, który natychmiast został celnie ostrzelany i gniazdo zostało zlikwidowane. Tym samym kapral (Uffz) Viereck został pozbawiony osłony, ale pomimo tego 2 żołnierzy opuściło kryjówkę próbując zaliczyć czwarty czołg. Tym razem bez sukcesu; ponieśli śmierć w gradzie kul karabinowych czołgów i piechoty⁷⁸.

Rosjanie przerwali obronę, ulokowane przy drodze grupy cofnęły się w kierunku miasta. 2. pluton 3. Kompanii zapadł za pierwszym napotkanym budynkiem. Część 4. Kompanii uciekając po otwartym terenie została ostrzelana, w trakcie czego uległa uszkodzeniu podstawa karabinu maszynowego. Obsługa przecięła cmentarz [przy ul. Kolskiej – przyp. K.G.] i tam ustawiła go ponownie, jednak karabin się zaciął i nie dał się odblokować. W ostatniej chwili żołnierze odskoczyli kryjąc się w dole w piasku. Po zapadnięciu zmroku, zorganizowali wózek, na który załadowali uszkodzony ckm i biegiem oddalili się w kierunku zachodnim.

Inna grupa z 4. Kompanii wycofywała się przez miasto pod silnym ostrzałem. Ranni byli niesieni na plecach. Jeden z elewów ukrył się w jednym z domów, ale został dostrzeżony i 2 lub 3 czołgi ostrzeliwały go tak długo, aż cały budynek stanowił tylko kupę gruzu. Niemiec już nie wyszedł. Innej grupie z 4. Kompanii

⁷⁷ F. Reitmuller, 1967, s. 97.

⁷⁸ F. Reitmuller, 1967, s. 100.

udało się wyrwać spod ostrzału i znaleźć na pustej ulicy gdzie trafili na obsługę moździerza 4. Kompanii. Wieczorem podzielili się na drobne grupki i ruszyli na zachód. Moździerz został rozebrany na części i dotarł z nimi do Poznania.

2. pluton 4. Kompanii po wycofaniu do miasta wdał się w walki uliczne i po domach. Został doszczętnie rozbity i tylko bardzo nielicznym udało się przeżyć.

Pluton rowerzystów już na początku ostrzału rozsypał się i nie stanowił zwarłego oddziału. Dowodzący, który udał się po rozkazy nigdy nie wrócił. Część z nich wmieszała się już wcześniej w tłum uciekinierów i przedostała się mostem na drugą stronę. Tam trafili na tabory 1. i 2. Kompanii, gdzie sierżant zebrał ich i pomaszerowali razem na zachód.

Nie wszyscy jednak uciekli, np. trzech elewów długo się broniło w jednym z domów przed rosyjską piechotą. Inni, którym udało się oderwać od napierających Rosjan, biegli przez miasto szczęśliwi do mostu. Jednak tuż przed nimi Niemcy saperzy wysadzili go. Po doczekaniu zmroku po łodzie przedostali się na drugą stronę, tracąc jednak kontakt z resztą oddziału.

Niektórym żołnierzom z 3. i 4. Kompanii udało się przebiec przez most tuż przed wysadzeniem i ci dotarli do dworca kolejowego, gdzie trwała panika. Wysadzenie mostu odcięło czołgi od możliwości przedarcia się dworca, ale też odcięła Niemców, którzy byli jeszcze po tamtej stronie. Artyleria rosyjska obłożyła ogniem teren dworca, tak więc ruch pociągów był już bardzo ryzykowny. Wieczorem 20.01.1945 stacja rozrządowa Konin zaprzestała działać. Ostatni pociąg odjechał, na torach został spalony wagon towarowy i trafiona przez artylerię lokomotywa. Jedna lokomotywa odjechała obsadzona 8 elewami 14. SPWL. Dlaczego nie wiadomo.

Według wspomnień mieszkańców Konina.

Pogoda słoneczna, mroźna. Godz. 7:00 widoczna nadal ucieczka niemieckich cywili. Policja, żandarmeria polowa, a nawet dowódcy konińskiej placówki Gestapo – Lohr i Arendt byli ciągle jeszcze w Koninie⁷⁹.

Zjawiała się niepełna kompania piechoty niemieckiej z kilkoma ckm na biedkach i zajęła stanowiska na Wilkowskiej Górze.

Artyleria radziecka rozpoczęła ostrzał miasta. Ludność polska schroniła się w piwnicach domów. Czołgi prowadziły ostrzał a potem ruszyły do przodu. Niemcy po krótkiej walce w Wilkowie wycofali się w stronę Zagórowa. Między klasztorem a szpitalem roztawiona była bateria przeciwlotnicza, ale bez oddania jednego strzału jej obsługa uciekła.

Czołgi nacierały wzdłuż ulicy Kolskiej [Graf Spee Strasse]. Niemcy obsadzili m.in. budynek rektyfikacji na rogu ul. Kolskiej i dzisiejszej 3 Maja⁸⁰.

⁷⁹ A. Studziński, 1972, s. 154-166.

⁸⁰ W. Pałys, 1975, s. 340.

W tym czasie wysadzono mosty na Warcie i jej zalewie. [Według innej wersji mosty w Koninie wysadzono podobno już około godziny 11:00⁸¹ na wieść o zbliżających się oddziałach radzieckich, ale to mało wiarygodne jak wynika to z pozostałych relacji. Uszkodzone były też mosty: drogowy i kolejowy na kanale Morzysławskim w Laskówcu oraz drogowy w Patrzykowie i kolejowy w Woli Podłężnej na kanale Grójeckim – przyp. K.G.].

Po dotarciu do końca ulicy Kolskiej 3 czołgi skierowały się na północ [dziś ul. 3 Maja] nadal ostrzeliwane (niecelnie) przez Niemców z pancerfaustów, którzy trafiali głównie w kościół ewangelicki. W końcu dotarły na Plac Wolności (wtedy Adolf Hitler-Platz) i jeden z nich został uszkodzony⁸². Według innej wersji, czołgi dotarły tam znacznie później i uszkodzenia nie miały związku z walkami.

Na Placu Wolności przy wylocie dzisiejszej ulicy Zofii Urbanowskiej⁸³ [Poststrasse] zraniony został oficer radziecki, który dostał się pod ogień karabinów maszynowych z drugiej strony Warty. [Jego czołg zatrzymał się podobno koło parku miejskiego – przyp. K.G.]. Kilku koninian, wyskakując z okolicznych bram, rzuciło się wówczas mu na pomoc, ale również trafili pod kule. Jeden z nich, Lucjan Ptak (ryc. 16⁸⁴) wyniesiony do apteki, zmarł na miejscu⁸⁵, drugi, Aleksander Miłowski (ryc. 15) w szpitalu. [Tablicę poświęconą tym dzielnym ludziom (z błędem w nazwisku! – Miłkowski) odsłonięto w 2010 roku – przyp. K.G.]. Według innej, niepewnej, wersji Miłowski i Ptak wynosili rannych czołgistów, których czołg został uszkodzony i zaczął płonąć na Placu Wolności. Ogółem zginęło w różnych okolicznościach około 20 osób spośród mieszkańców.

Na północnym brzegu Niemcy obsadzili dawną fabrykę Reymonda i gmach Syndykatu Rolniczego [dziś Urząd Miasta, ul. Wojska Polskiego 2] i stąd ostrzeliwali Plac Wolności [Adolf Hitler-Platz] oraz ulicę Słowackiego [Strasse des 9 November].

O godz. 14:00 pojawiły się radzieckie samochody ciężarowe na Placu Zamkowym (Horst Wessel-Platz). Rozstawiono tu moździerz i zaczęto ostrzeliwać północną część miasta. Ludność polska wyszła z piwnic i zaczęła witać wyzwoliciele.

Pozostałe oddziały przeszły przez zamarznąłą rzekę w kierunku Kurowa i dalej dworca kolejowego. Niemcy w tej sytuacji uciekli łęgami w stronę Golin.

⁸¹ W. Pałys, „Postanowiliśmy, byście zorganizowali władze powiatowe”. „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, t. 3, 1975, s. 339-348 (340).

⁸² W. Pałys, 1975, s. 341.

⁸³ A. Studziński, 1972, s. 164.

⁸⁴ Archiwum PTTK, Oddział w Koninie, *Dokumentacja prasowa i fotograficzna. Miasto Konin i powiat 1965. 20 Rocznica Wyzwolenia i 700-lecie Nadania Praw Miasta Konina*. Fotografie udostępnił Wanda i Michał Gruszczyński.

⁸⁵ <https://konin.naszemiasto.pl/konin-zgineli-ratujac-radzieckich-zolnierzy/ar/c1-555558> (dostęp 10.12.2021).

Oddziały pancerne ruszyły na zachód [ulicą Zagórowską – przyp. K.G.] i uchwyciły mosty w Łądzie (podpalony⁸⁶) i Pyzdrach (częściowo wysadzony 21.01.1945⁸⁷).

Mieszkańcy Konina aktywnie wspierali atak, wsiadali na czołgi czy transportery pancerne i wskazywali niemieckie punkty ogniowe⁸⁸. Wskazywali też ukrywających się niemieckich żołnierzy, jak np. na dzisiejszej ul. Jarosława Dąbrowskiego⁸⁹.

W trakcie walk zniszczono lub uszkodzono 20 domów (0,1% zabudowy miasta)⁹⁰, głównie przy ulicy Kolskiej i Słupeckiej (dziś Wojska Polskiego), spalona została też pocztowa paczkarnia (ul. Pocztowa, dziś ul. Z. Urbanowskiej) oraz składy prasowanej słomy w Czarkowie. Przestrzelona była także wieża kościoła ewangelickiego. W czasie ostrzału artyleryjskiego dwa pociski zniszczyły w kościele farnym św. Bartłomieja dużą część dachu od strony południowej, witraż przy głównym ołtarzu, okna od strony południowej oraz sygnaturkę⁹¹.

Już po walkach i ucieczce Niemców spłonęła częściowo na ul. Kolskiej⁹² Szkoła Podstawowa nr 1 (dziś im. Zofii Urbanowskiej).

Straty radzieckie to podobno 10 zabitych 20 rannych. [Pochowani w Koninie – przyp. K.G.]. Dowódcą grupy zwiadowczej, która na 3 czołgach dotarła do Konina był kapitan Obierkin⁹³ [?].

Gdzie pochowano poległych Niemców nie udało się dotychczas ustalić.

W tymże czasie trwały walki wspomnianego wyżej **11. Gwardyjskiego Korpusu Pancernego** pod dowództwem płk A. Ch. Babadżaniana, który podążał na Ślesin. W awangardzie nacierały: 44. Gwardyjska Brygada Pancerna i 45. Gwardyjska Brygada Pancerna (łącznie blisko 100 czołgów). Między Sompolnem a Ślesinem doszło do masakry uciekających niemieckich cywilów, którzy znaleźli się pomiędzy walczącymi oddziałami. Pochowano ich w lesie w Tokarach, gm. Ślesin gdzie znajduje się obecnie pomnik ich upamiętniający⁹⁴.

⁸⁶ A. Studziński, 1972, s. 154-166.

⁸⁷ I. F. Tłoczek, *Opowieść o tym, jak w ciągu wojennej zimowej nocy odbudowaliśmy most na Warcie pod Pyzdrami*, „Fundamenty”, 1974 nr 2, s. 10; przedruk [w:] H. Zaniewska (red.), *Pyzdry – przemiany przestrzenne i funkcjonalne*, Warszawa 1987, s. 149-153.

⁸⁸ И.Ф. Дрёмов, 1981, c. 166.

⁸⁹ M. Kubacka, 1975, s. 355-356.

⁹⁰ M. Klimczyk (red.) *Zniszczenia wojenne w zabudowie miast i wsi według stanu w dniu 1 V 1945 r.*, Główny Urząd Statystyczny. Departament Statystyki Terenowej, Warszawa 1967, s. 19.

⁹¹ ks. M. Budkiewicz, *Brzeźno. Zarys dziejów miejscowości i parafii*, Brzeźno 2010, s. 109-110; *Kronika parafii pw. św. Bartłomieja w Koninie. Wypis dotyczący strat wojennych w parafii* (kopia w zbiorach Wandy i Michała Gruszczyńskich w Koninie).

Wypis dotyczący strat wojennych w parafii

⁹² <https://www.lm.pl/aktualnosci/po-tajemniczym-pozarze-w-1945-roku-przy-kolskiej-wybudowano-jeszcze-wieksza-szkole> (dostęp 10.12.2021).

⁹³ A. Studziński, 1972, s. 166.

⁹⁴ ks. A. Mendrok, *Spółeczność ewangelicka w Sompolnie i okolicy*, [w:] ks. W. Krzywański, ks. K. Rulka (red.), *Parafia św. Marii Magdaleny w Sompolnie na tle historycznym*, Włocławek 2011, s. 109.

Około godz. 12:00 44. Gwardyjska Brygada Pancerna wyszła na brzeg jeziora Ślesieńskiego naprzeciw mostu, a 45. Brygada zajęła Piotrkowice. Samego miasta broniły, według informacji zwiadu i zeznań jeńców, pododdziały niemieckiej 16. Dywizji Pancernej (16. Panzer-Division) posiadające około 30 różnych pojazdów pancernych. Były też oddziały specjalne i Volksturm. Wsparcie ogniowe zapewniało kilka baterii artylerii przeciwpancernej i dalekonośnej. Tutejszy most był wysadzony, dlatego czołgi Brygady obeszły miasto od północy [przeprawa w Głębockiem – Żółwieńcu – przyp. K.G.]. Walki trwały od godz. 14:00 do 18:00. Niemcy stracili 3 czołgi, 4 działa samobieżne, 6 transporterów opancerzonych i 8 dział⁹⁵.

Przedstawione zapisy dziennika bojowego potwierdzają także relacje mieszkańców Ślesina. Według nich główne walki stoczono po wschodniej stronie jeziora, na skraju lasu. Po poniesionej porażce Niemcy, którzy przybyli od strony Konina, wycofali się na zachodni brzeg i wysadzili most. Przynajmniej 1 czołg niemiecki utknął w jeziorze po załamaniu się lodu. Rosjanie atakowali miasto bezpośrednio po lodzie mając lekkie tankietki. Ich czołgi nadejechały od strony Żółwieńca⁹⁶ [Objazd przez Głębockie – Żółwieńiec. Z informacji tych wynika, że opisane powyżej, przygotowane liczne umocnienia w pobliżu Żółwieńca nie zostały najprawdopodobniej obsadzone. W każdym razie nie ma nigdzie wzmianki o prowadzonych tam walkach – przyp. K.G.].

O godz. 22:00 cztery czołgi radzieckie z 44. Gwardyjskiej Brygady Pancernej dotarły ze Ślesina do Kleczewa i obsadziły drogi wylotowe z miasta⁹⁷.

Polegli⁹⁸: lejtn. gw. Sungatułow [Smugotułow?]⁹⁹ (*1921 †1945), sierż. gw. Kowalenko (*1923 †1945), sierż. gw. Hetmański (*1923 †1945), sierż. gw. Rusanow (*1918 †1945), sierż. gw. Syrakow [Szyrkow?] (*1906 †1945), st. sierż. Jefimow (*1925 †1945), szer. Nikołaj Zogolew, szer. Iwan Miec [Mice?], szer. Ryżykow [Ryszkow?]. Pochowani zostali na cmentarzu w Ślesinie, a 2 było pochowanych na pl. Wolności. W 1952 roku ekshumowano ich przeniesiono na cmentarz wojenny w Kole.

Gdzie pochowano poległych Niemców nie udało się dotychczas ustalić.

⁹⁵ ЦАМО, Фонд: 299, Опись: 3070, Дело: 578, Журналы боевых действий. Выписка из журнала боевых действий 11 зв. тк за период с 15.1 по 4 февраля 1945 года, Период с 01.09.1944 по 04.02.1945 г., с. 12.

⁹⁶ J. Białek, *Krótką informacja z okazji zbliżającej się rocznicy 30-Lecia Wyzwolenia Ślesina*, Ślesin 1975. (mps w zbiorach Elwiry Jeglińskiej). Za udostępnienie serdecznie dziękuję.

⁹⁷ ЦАМО, Фонд: 299, Опись: 3070, Дело: 829, Карты. № документа: 2, *Отчетная карта штаба 1 зв. ТА с 18.1 по 20.1.45 г.*; R. Głoszkowski, *Kleczew i gmina w okresie okupacji niemieckiej (1939-1945)*, [w:] J. Stępień (red.) *Kleczew na przestrzeni wieków*, Poznań-Kleczew 2010, s. 255.

⁹⁸ W. Szczepankiewicz, *Notatka do kroniki MiG Ślesin*, Ślesin 1975. (mps w zbiorach Elwiry Jeglińskiej). Za udostępnienie serdecznie dziękuję.

⁹⁹ Wersja nazwiska w nawiasach wg spisu pochowanych na cmentarzu wojennym w Kole: https://pamyat-naroda.ru/memorial/burial.php?id=86078288&static_hash=acf0794cf1f6784e-16861a03b4d21b52v1

Niedziela 21.01.1945

☀️⬆️☀️ 07:42

☀️⬇️☀️ 16:14

Temperatura: -8°C, -3°C¹⁰⁰.

1. Gwardyjska Brygada Pancerna.

O godz. 6:00 Brygada zgodnie z rozkazem wyruszyła do Sławska, gdzie przybyła o 7:30. Bród był jeszcze niegotowy.

W związku z tym o godz. 11:00 pozostała część Brygady na samochodach ciężarowych przejechała po lodzie i skoncentrowała się w lesie w Sławskich Holendrach oczekując na czołgi.

Przeprawa o długości 100 m była gotowa o godz. 11:00. Przeprawę ubezpieczał będący w składzie brygady 358. Gwardyjski Pułk Artylerii Przeciwlotniczej (ryc. 17). Nie stwierdzono akcji ze strony wroga. (Następnego dnia, 22.01.1945, zestrzelono 2 samoloty Fw 190, które atakowały Brygadę).

Pierwszy przeprowił się 2. Batalion czołgów oraz jedna bateria 400. Gwardyjskiego Pułku Artylerii Samobieżnej i o 16:00 jednostki te ruszyły w stronę Golińny. Reszta czołgów i dział samobieżnych przeprowiała się przez resztę dnia i część nocy (do 1:00). Tylko 2 czołgi utknęły w rzece. Brygada ruszyła dalej na Golinę i Poznań.

Oczyszczanie miasta z niemieckich niedobitków trwało jeszcze całą noc z 20/21 i połowę dnia 21.01.1945 roku.

19. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana.

Od godz. 7:00 nastąpiły kilkakrotne ataki niemieckich 2 kompanii i 1 czołgu od strony Jeziora Pątnowskiego i Jeziora Gosławickiego na 2. Batalion. [Były to najprawdopodobniej pozostałości oddziałów rozbitych poprzedniego dnia w Ślesinie – przyp. K.G.] Zaobserwowano też loty zwiadowcze przeciwnika.

Według niepublikowanej dotychczas relacji¹⁰¹:

„W styczniu 1945 roku niemieckie wojsko, czołgi i piechota uciekali od strony Ślesina przez Pątnów w kierunku Konina. Noc Niemcy spędzili w Pątnowie, w każdym domu nocowało po trzech Niemców. W naszym domu spali na podłodze, byli spokojni ze zmęczenia. Żądali picia tj. kawy, herbaty. Rano wstali i wyruszyli dalej w stronę Gosławic. W Gosławicach tuż przy skrzyżowaniu z ulicą Rybacką doszło do starcia. Od Konina przecięły im drogę ucieczkową najeżdżające czołgi rosyjskie, była ostra wymiana strzałów z czołgów niemieckich i rosyjskich. Jeden z czołgów niemieckich uciekał drogą do Lichenia (dziś ul. Rybacką), dojechał do kanału Warta-Gopło, a tam był most zwodzony. Czołg niemiecki, gdy najechał na niego, przechylił się i wpadł do wody kanału przy Śluzie Pątnów [na północ

¹⁰⁰ ЦАМО, Фонд: 333, Опись: 1, Дело: 385, Журналы боевых действий. Журнал боевых действий 5 Уд. А за январь 1945 г. Период с 28.12.1944 по 31.01.1945 г., с. 142.

¹⁰¹ Relacja Józefa Łechtańskiego (*1933 †2021). Także wspominali o tym Lucjan Tomaszewski i Leon Walczak.

od Śluzu, dz. ewid. 1179 obręb Gosławice – przyp. K.G.]. W pościg za uciekinierem, czołgiem niemieckim wyruszył czołg rosyjski. Dojechał do śluzu zobaczył, że nie ma przejazdu tzn. śluz ruchoma, pojechał na most zwodzony i skończył jak czołg niemiecki, wpadł do wody. Kanał był głęboki, a śluz wypełniona była wodą. Czołgi były tam długo po wojnie, a ludzie przychodzili je oglądać. W starciu wojsk niemieckich i rosyjskich w parku w Gosławicach [parkiem starsi mieszkańcy nazywają teren między ulicą Rybacką a Gajem – przyp. K.G.] brały udział 3 czołgi rosyjskie, chyba 2 niemieckie i tabory 2 lub 3 wozy, które ciągnęły wozy transportowe Niemców. Prawdopodobnie było zabitych 24 żołnierzy niemieckich, a rosyjskich nie wiadomo. Leżących, zabitych przy drodze żołnierzy niemieckich i rosyjskich społeczność Gosławic, Pątnowa i Gaju przychodziła oglądać, pierwsi pozdejmowali z nich m.in. odzież, buty, zegarki, pieniądze i przywłaszczyli sobie. Leżeli na drodze i na poboczach tylko w kałesonach i koszułkach bez butów i mundurów. Niemcy uciekali potem na zachód przez Pątnów w kierunku Kazimierza Biskupiego, dalej na Poznań. Nocowali w Pątnowie m.in. w domu u gospodarzy Łęchtańskich, mówili „nach Pozen” [do Poznania – przyp. K.G.], przebierali się w cywilną odzież, zdejmowali mundury i je wyrzucali, a broń (karabiny) wyrzucali po ogrodach na ulicy Kazimierskiej. Miejskowa społeczność chowała potem broń po strychach, piwnicach i stodołach. Po wojnie polskie władze wydały zarządzenie dotyczące broni palnej po Niemcach. Polacy byli zobowiązani do przekazania na najbliższy posterunek milicyjny”.

Wspomniani polegli żołnierze niemieccy w liczbie dwudziestu kilku zostali pochowani około 850 m na południe od zabudowań Gaju¹⁰² na terenie tzw. „parku” częściowo w bagnach (działka ewid. 788).

Wg innej relacji mieszkańców¹⁰³ umiejscowiona na północnym skraju osady Gaj (dziś ulica w Gosławicach) artyleria radziecka strzelała w kierunku Bieniszewa i Pątnowa. [Prawdopodobnie był to 461. Dywizjon, który przybył z Kurowa – przyp. K.G.].

W walkach na terenie ówczesnej gminy Gosławice zginęło kilkunastu żołnierzy radzieckich. Pochowani zostali przy dzisiejszym Rondzie Batalionów Chłopskich w Gosławicach. Według tablicy na pomniku¹⁰⁴, który stał na ich mogile było ich 11: 1. starszyna Tarasow W.F. (ur. 1919); 2. sierżant Rezniczenko A.A. (ur. 1920); 3. sierżant Wasiliew D.A. (ur. 1911); 4. sierżant Brusow F.J. (ur. 1912); 5. sierżant Amalian M.M. (ur. 1920); 6. sierżant Pulia A.W. (ur. 1920); 7. jefrejter Kosenko W.I. (ur. 1913); 8. jefrejter Morożnikow N.K. (ur. 1926); 9. szer. Kuzubajew S.R. (ur. 1925); 10. szer. Simonow A.N. (ur. 1918); 11. szer. Subotin M.P. (ur. 1926).

¹⁰² Relacja Lucjana Tomaszewskiego i Leona Walczaka. Podobnie Artura Chojnackiego z Gaju.

¹⁰³ Relacja Artura Chojnackiego z Gaju.

¹⁰⁴ Pomnik rozebrano w 1991 roku. Tablice z niego obecnie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Koninie. J. Bugaj, *Gosławice. Historia niezbyt odległa*, Konin 2020, s. 55, 99-102.

W roku 1968 dokonano ekshumacji szczątków doczesnych 17 (6 było nierozpoznanych) i przeniesiono na zbiorczy cmentarz wojenny w Kole¹⁰⁵.

Ujęci niemieccy jeńcy i Niemcy, którzy narazili się mieszkańcom Gostawic w czasie okupacji, zostali w ramach odwetu rozstrzelani przez żołnierzy radzieckich przy udziale miejscowych Polaków. Egzekucja odbyła się przy dzisiejszej ulicy ks. Jędrzejewskiego 34¹⁰⁶ (działka ewid. 577). [gdzie ich pochowano nie udało się dotychczas ustalić – przyp. K.G.]

Około godz. 12:00 **19. Gwardyjska Brygada Zmotoryzowana** otrzymała od dowódcy 8. Gwardyjskiego Korpusu Zmechanizowanego gen. mjr Driomowa rozkaz wymarszu na Poznań trasą: Golina, Słupca, Września. Pod Goliną natknęła się na piechotę przeciwnika i rozpoczęła walkę. Po przełamaniu oporu Brygada pod koniec dnia doszła w walkach do Rozalina pod Słupcą. Straty tego dnia to: 20 rannych, 1 transporter opancerzony, 1 samochód.

W Golinie pochowano 6 nieznanymi żołnierzy radzieckich – 1 na cmentarzu, 5 na rynku, najprawdopodobniej ofiary tych walk. W roku 1952 zostali ekshumowani i przeniesieni na cmentarz wojenny w Kole. Według niemieckich raportów pojedyncze czołgi radzieckie pojawiły się w Słupcy już poprzedniego dnia!¹⁰⁷

Gdzie pochowano poległych Niemców nie udało się dotychczas ustalić.

20. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana.

O godz. 13:00 brygada otrzymała rozkaz wymarszu na Poznań, o 14:00 doszła do przeprawy w Sławsku i przeszła po lodzie. Czołgi 68. Pułku Pancernego i działa samobieżne 353. Pułku stały w oczekiwaniu na przeprawę. Wytyczona marszruta na Poznań: Sławsk, Sługocin, Dolany, Pietrzyków, Wygoda, Chwalibogowo, Giecz, Krzesinki, Czapury, Lasek.

Przed południem dotarła w okolice Konina **21. Gwardyjska Brygada Zmechanizowana** pod dowództwem płk gw. Anatolija Koszeliewa. Po walkach o Koło, stoczonych poprzedniego dnia, nacierała trasą: Młynek, Wysokie, Kramsk, Grąblin, Rudzica. [Według relacji mieszkańców¹⁰⁸ Izabelina, gm. Kramsk, w trakcie przejazdu przez Dolinę Grójecką, w okolicy osady Helenów w bagnie utonął jeden czołg]. Ze względu na to, że most w Rudzicy był wysadzony, musiała zmienić plany i obejść ciąg jezior od północy. Przeprawiła się śladem 11. Gwardyjskiego Korpusu w Żółwieńcu – Głębockiem, gm. Ślesin i po opanowaniu Niesłusza (dziś dzielnica Konina) doszła do Kurowa (dziś ul. Przemysłowa). O godz. 20:30 zajmowała obronę okrężną na pozycjach (ryc. 18) od Kawnic, gm. Golina do Nowego Dworu

¹⁰⁵ A. Pleskaczyński, 2016, s. 95-107.

¹⁰⁶ J. Bugaj, *Gostawice. Historia niezbyt odległa*, Konin 2020, s. 55.

¹⁰⁷ Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv in Freiburg (BA Abt. MA); Befehle, Meldungen und ähnliches auch Anlagen, MAF nr RH-53-21/15; Anlagen zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945, s. 54.

¹⁰⁸ Informacja Tadeusz Kantarowski.

(dziś dzielnica Konina). Następnie podążyła za 20. Brygadą Zmechanizowaną na Poznań marszrutą: Golina, Słupca, Września, Nekla, Kostrzyn, Czerlejo¹⁰⁹.

Wydzielona grupa ruchoma 5. Armii Uderzeniowej, która po zajęciu Koła nacierała w ślad za 11. Gwardyjskim Korpusem Pancernym na trasie Sompolno, Ślesin, Skulsk, Strzelno, nie napotkała przeszkód. Grupą dowodził pułkownik gwardii Ch. F. Jesipienko (*1901 †1973) z 89. Gwardyjskiej Dywizji Strzeleckiej¹¹⁰, a jej trzon to 220. Brygada Pancerna i 89. Wydzielony Pułk Ciężkich Czołgów. Rano tego dnia grupa była już Ślesinie, a o 19:00 w Strzelnie, które zajęła do godz. 21:00¹¹¹.

W Kleczewie jej pierwsze czołgi pojawiły się już o godz. 8:00¹¹². Następnego dnia (22.01.1945) przybyła do Ślesina 138/17 Brygada Pontonowo-Mostowa w celu naprawy mostów i przepraw¹¹³.

Poniedziałek 22.01.1945 ☀️⬆️🌙 07:41 🌙⬇️☀️ 16:16

Od tego dnia porządku i bezpieczeństwa pilnowała radziecka wojskowa Komenda Miasta i Powiatu, która zajęła biura byłego urzędu powiatowego w kamienicy Zemelki na placu Wolności¹¹⁴. Komendantem został ppłk Janczenko¹¹⁵, a jego zastępcą mjr Szuszkow. Funkcjonowała do lipca – września 1945 roku. Zgodnie z instrukcją dla wojennych komendantów¹¹⁶ z to ich inicjatywy zaczęto organizować polską administrację miasta i powiatu. Głównym organizatorem, z braku na miejscu przedstawicieli PKWN, mianowany został tutejszy lekarz Władysław Pałys (*1913 †1979)¹¹⁷. Już 25.01.1945 zaczęła funkcjonować polska Rejonowa Ko-

¹⁰⁹ ЦАМО, Фонд: 3337, Опись: 1, Дело: 25, Журналы боевых действий. № документа: 18, *Журнал боевых действий 21 гв. мбр.* Период с 01.01.1945 по 30.05.1945 г., с. 22.

¹¹⁰ ЦАМО, Фонд: 333, Опись: 1, Дело: 385, Журналы боевых действий. *Журнал боевых действий 5 Уд. А за январь 1945 г.* Период с 28.12.1944 по 31.01.1945 г., с. 107; F. E. Bokov, *Frühjahr des Sieges und der Befreiung*, Berlin 1979, s. 80-82. A. Pleskaczyński, 2016, s. 95-107.

¹¹¹ ЦАМО, Фонд: 333, Опись: 1, Дело: 385, Журналы боевых действий. *Журнал боевых действий 5 Уд. А за январь 1945 г.* Период с 28.12.1944 по 31.01.1945 г., с. 125.

¹¹² R. Głoszkowski, *Kleczew i gmina w okresie okupacji niemieckiej (1939-1945)*, [w:] J. Stępień (red.) *Kleczew na przestrzeni wieków*, Poznań-Kleczew 2010, s. 255.

¹¹³ ЦАМО, Фонд: 333, Опись: 1, Дело: 385, Журналы боевых действий. *Журнал боевых действий 5 Уд. А за январь 1945 г.* Период с 28.12.1944 по 31.01.1945 г., с. 129.

¹¹⁴ S. Andrzejewski (opr. Jan Sznajder), *Tygodnie po wyzwoleniu dalszy ciąg wspomnień Stanisława Andrzejewskiego*, „Koniniana. Miesięcznik Towarzystwa Przyjaciół Konina” marzec 2006 r. Nr 3 (36), s. II.

¹¹⁵ W. Pałys, 1975, s. 339-348.

¹¹⁶ М. Малинин, *Инструкция военным комендантам на освобожденной от немецких оккупантов территории Польши*, 1944; W. Skóra, *Organizacja, struktura i obsada sowieckich komendantur wojskowych (wojennych) na terytorium Polski w latach 1944–1946. Rekonesans badawczy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia”, Vol. LXXVI, Sectio F, 2021, s. 301-325.

¹¹⁷ W. Pałys, 1975, s. 339-348.

menda Uzupełnień w Koninie pod dowództwem kpt. Józefa Sęk – Sękowskiego przy ulicy Mickiewicza 24, a 30.01.1945 rozpoczęto pobór do Wojska Polskiego¹¹⁸.

W Gosławicach, które w tym czasie były siedzibą oddzielnej gminy, komendantem wojennym został kpt. Walentin Pawłowicz Korduban¹¹⁹.

Przez następne dni i tygodnie przez Konin przechodziły kolejne radzieckie jednostki wojskowe w marszu na Poznań i dalej na Berlin. Od połowy lutego 1945 roku po naprawie mostów i przeróbce torów na radziecką szerokość (1524 mm) linii kolejowej szły tędy transporty wiozące żołnierzy i zaopatrzenie dla walczących oddziałów. Trwało to do 1.10.1945, kiedy zaczęto z powrotem przekuwać linię na szerokość 1435 mm¹²⁰.

Żołnierze radzieccy nadal jednak umierali i byli chowani w Koninie. Trwały potyczki z wycofującymi się na zachód drobnymi niemieckimi oddziałami czy też z maruderami. Od 28.01.1945 do 02.02.1945 pracował tutaj Polowy Ruchomy Szpital Chirurgiczny nr 5249 (ХИИГ 5249). Od 01.02.1945 działał także polowy Szpital Zakaźny nr 4258 (ИГ 4258). Najprawdopodobniej byli też zabici po zbombardowaniu transportu amunicji w Patrzykowie, gm. Kramsk¹²¹. Łącznie na cmentarzu parafialnym na ul. Kolskiej pochowano 80 żołnierzy, którzy w roku 1952 byli ekshumowani i przeniesieni na cmentarz wojenny w Kole¹²².

Literatura

- S. Andrzejewski (opr. Jan Sznajder), *Tygodnie po wyzwoleniu dalszy ciąg wspomnień Stanisława Andrzejewskiego*, „Koniniana. Miesięcznik Towarzystwa Przyjaciół Konina”. marzec 2006 r. Nr 3 (36), s. II.
- A. Babadżanian, *Drogi zwycięstwa*, Warszawa 1977.
- F. E. Bokov, *Frühjahr des Sieges und der Befreiung*, Berlin 1979.
- ks. M. Budkiewicz, *Brzeźno. Zarys dziejów miejscowości i parafii*, Brzeźno 2010.
- J. Bugaj, *Gosławice. Historia niezbyt odległa*, Konin 2020, s. 55, 99-102.
- R. Głoszkowski, *Kleczew i gmina w okresie okupacji niemieckiej (1939-1945)*, [w:] J. Stępień (red.) *Kleczew na przestrzeni wieków*, Poznań-Kleczew 2010, s. 255.
- M. Kaszyński, *Brudzew – dobra ziemskie, miasto, gmina*, Brudzew 2018, s. 363.
- M. Katukow, *Pancerny grot*, Wyd. MON, Warszawa 1976.
- H. Kissel, *Hitler's Last Levy: The Volkssturm 1944-45*, Helion and Company, Warwick 2005.

¹¹⁸ <https://wkukonin.wp.mil.pl/pl/pages/rys-historyczny-2018-01-26-2/>

¹¹⁹ J. Bugaj, *Gosławice. Historia niezbyt odległa*, Konin 2020, s. 100.

¹²⁰ R. Michałak, 2006, s. 115.

¹²¹ R. Michałak, 2006, s. 111-112.

¹²² https://pamyat-naroda.ru/memorial/burial.php?id=86078288&static_hash=48356c7a6ee2b2c-fb0f05cf8c0e9b752v1 (dostęp 10.12.2021).

- M. Klimczyk (red.) *Zniszczenia wojenne w zabudowie miast i wsi według stanu w dniu 1 V 1945 r.*, Główny Urząd Statystyczny. Departament Statystyki Terenowej, Warszawa 1967.
- M. Kubacka, *Wspomnienia komunistki*. „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, t. 3, 1975, s. 355-361.
- P. Małuśkiewicz, *Konin i okolice. Przewodnik*, Poznań 1979.
- ks. A. Mendrok, *Spółeczność ewangelicka w Sompólnie i okolicy*, [w:] ks. W. Krzywański, ks. K. Rulka (red.), *Parafia św. Marii Magdaleny w Sompólnie na tle historycznym*, Włocławek 2011, s. 109.
- R. Michalak, *Zarys dziejów kolei żelaznych w Koninie*, „Konińskie Zeszyty Muzealne”, t. 4, 2008, s. 29 – 55.
- J. Miłosz, A. Piasecki, *W socjalistycznej Polsce (1945-1989)*, [w:] E. Makowski, C. Łuczak (red.) *Dzieje Turku*, Poznań 2002, s. 285
- W. Nadolny, P. Kurzawa, *Punkty oporu linii b1 i b2 na terenie byłego województwa konińskiego*, „Forteca”, nr 1-2 (24-25), 2007, s. 108-119.
- W. Pałys, „*Postanowiliśmy, byście zorganizowali władze powiatowe*”. „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, t. 3, 1975, s. 339-348;
- Z. Pęcherski, *Krótką historią miasta Zagórowa*, Zagórow 1957.
- A. Pleskaczyński, *Bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej w walkach o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku*. Poznań 2015 (rozprawa doktorska UAM w Poznaniu); tenże, *Bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej w walkach o Koło*, „Forum Wschodnie. Rocznik Interdyscyplinarny”, nr 4/2016, s. 95-107.
- T. Rawski, *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919 – 1945*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, Tom XII, cz. I, s. 281-301.
- F. Reitmüller, *Der Einsatz der Heeres-Unteroffiziers-Schule 14*, 1967 (mps w Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv, Freiburg, sygn. RH/17/v.47/22.).
- W. Skóra, *Organizacja, struktura i obsada sowieckich komendantur wojskowych (wojennych) na terytorium Polski w latach 1944–1946. Rekonesans badawczy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia”, Vol. LXXVI, Sectio F, 2021, s. 301-325.
- A. Studziński, *Niezapomniane dni stycznia 1945 roku*, „Ziemia Konińska”, t. III, Konin 1972, s. 155.
- G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Siebenter Band: Die Landstreitkräfte 131-200*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1973.
- G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Fünfte Band: Kriegsstärkenachweisungen (KStN), Taktische Zeichen, Traditionspflege*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1988.
- G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Zehnte Band: Verzeichnis der Friedensgarnisonen 1932-1939 und Stationierungen im Kriege 1939-1945. Teil 3. Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Südost*, Osnabrück: Biblio Verlag, 1996.
- I. F. Tłoczek, *Opowieść o tym, jak w ciągu wojennej zimowej nocy odbudowaliśmy most na Warcie pod Pyzdrami*, „Fundamenty”, 1974 nr 2, s. 10; przedruk [w:] H. Zaniewska (red.), *Pyzdry – przemiany przestrzenne i funkcjonalne*, Warszawa 1987, s. 149-153.

- I. Tomaszewska, *Nazwy lokalne na terenie dawnej wsi Pątnów*, „Konińskie Zeszyty Muzealne”, t. 9, 2014, s. 113 – 117.
- G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, Wyd. MON, Warszawa 1970.
- Боевой состав советской армии, Часть V (Январь – Сентябрь 1945 г.)*, Военное Издательство, Москва 1990.
- Ф. Е. Боков, *Весна победы*, Москва 1985.
- И.Ф. Дрёмов, *Наступала грозная броня*, Изд-во политической литературы Украины, Киев 1981.
- В. Мацуленко, *Оперативная маскировка войск в третьем периоде войны*, „Военно-исторический журнал”, 1972, 6, с. 29- 40 (37-38).
- М. Малинин, *Инструкция военным комендантам на освобожденной от немецких оккупантов территории Польши*, 1944.

Litopracowanie¹ o Esfir Szub (1894 – 1959). Skrawki życia i twórczości

Streszczenie: Artykuł poświęcono przybliżeniu i przypomnieniu sylwetki oraz twórczości autorki pierwszego w kinie światowym tzw. filmu montażowego – Szub Esfir (1894-1959).

Summary: The article is devoted to bringing closer and recalling the figure and work of the author of the first in the world cinema, the so-called montage film – Szub Esfir (1894-1959).

Słowa kluczowe: Film radziecki, kino radzieckie, Szub Esfir (1894-1959), film montażowy

Keywords: Soviet film, Soviet cinema, Shub Esfir (1894-1959), montage film

W swej książce wspomnieniowej – spisywanej w czasie odejścia od stalinizmu, i stanowiącej jedną z najwybitniejszych relacji pamiętnikarskich do dziejów kultury rosyjskiej XX wieku – Esfir Ilinicza odnotowała z wyraźną dozą przygnębienia: „(...) Niestety daje się zaobserwować u nas, w radzieckim środowisku kinematograficzno – dokumentalnym nieobecność prawideł dziedziczenia, kontynuacji „pałeczki prowadzącego” w sztuce (...) wszak, bezustannie prac naprzód niepodobna umniejszać płodów dociekań inspiratorów tych poszukiwań jako takich (...)”². Wyrażony przez autorkę tych słów lęk (spowodowany dalszymi losami spuścizny zmarłego w roku 1954, Dż. Wiertowa)³ szczęśliwie okazał się bezpodstawnym; tak w Związku Radzieckim jak też poza jego granicami Wiertow oraz Szub pozostają niekwestionowanymi pionierami publicystyki ekranu, twórcami (w istocie wspólnie) nowego gatunku – filmu (dokumentu) montażowego⁴. Nieprzemijalność twórczości Esfir Ilinicznej dobrze od-

¹ Tak nazywano „słowo” w ramach Lewicowego Frontu Sztuki (LEF-u). Zob. np. C. M. Эйзенштейн, *Воспоминания о В. В. Маяковском*, w: „Искусство” 1956 r. № 1, s. 11, i n.

² Cyt. za: *Дзига Вертов в воспоминаниях современников*. Москва 1976 r. s. 83 i n.

³ Zdaniem M. Jampolskiego, w zestawieniu z twórczością wiertowowską – twórczość Esfir Ilinicznej (m.in. obraz „Wielka droga” jawi się wręcz jako proces „tężenia” socjalistyczności dokumentalnego przekazu, od socjalistyczności Awangardy. Zob. (tegoż) *Тезисы о проблеме жанров*, w: *Киноведческие записки*, 1991 r., №, s. 61 i n.

⁴ Zob. np.: И. В. Вейсфельд, *Предисловие*, w: Э. И. Шуб, *Крупным планом*. Москва 1959 r. s. 6.

dają słowa Z. Lissy: „(...) Dzieła sztuki mają to do siebie, że wytworzone w swej konkretnej postaci, treści i właściwościach konstrukcyjnych w pewnej, określonej historycznej epoce, obarczone określonymi funkcjami ideologicznymi na danym etapie rozwoju – mogą potem wejść w skład twórców kulturowych (a więc i świadomości społecznej) innych epok (...)”⁵. Szub była, podobnie jak Denis Arkadijewicz (parafrazując słowo W. Meyerholda o W. Majakowskim) twórcą „klasy rosnącej”⁶; wreszcie, artystyczno-dokumentalna spuścizna tej artystki kadru (jedna z bardzo niewielu) śmiało może posłużyć nam do zakwestionowania enuncjacji A. Wata – zgodnie z jaką „bolszewizm oznaczał cofnięcie (sic! – J. W.) świadomości we wszystkich (podkr. – J. W.) dziedzinach ludzkiej kultury”⁷. „(...) Nie było bynajmniej dziełem przypadku – konstatowała Szub – że kino dokumentalne narodziło się w ZSRR; nigdzie indziej bodaj, nie było podówczas na tyle podobnie palącej potrzeby, co zresztą przyznawali reżyserzy Zachodu, Ameryki (...) I chyba najistotniejszym osiągnięciem tego gatunku filmu w pierwszych latach po rewolucji (bolszewickiej – 1917 r. – J. W.) stało się utrwalenie jednostek, mas i wydarzeń w całości ich autentyzmu (...) nie mówiąc już o tym, że (jako pierwsi dokumentaliści) dążyliśmy do nadania naszym filmom kształtu zamkniętych, wewnętrznie spójnych utworów (...)”⁸. W słowach tych (niech pośrednio – szubowska retoryka rzadko przypomina styl Wiertowa, Majakowskiego czy też FEKS-u G. Kozincewa i L. Trauberga) znajdujemy odbicie „ломki” hercenowskiego „starego świata”⁹, deklarację rewolucyjnego „Twórstwa Nowego”, tak znamionujące artystów pokroju bohaterki niniejszego szkicu.

T. Szczepański w encyklopedycznym biogramie poświęconym autorce „Hiszpanii”, w sprzeczności z faktami, jako miejsce jej narodzin podawał Moskwę¹⁰; przyszła dokumentalistka urodziła się w miejscowości Suraz (ówczesnej guberni czernihowskiej), z kolei dzieciństwo spędziła w miasteczku Nowozybkow, tamże odbywszy edukację gimnazjalną¹¹ (szkołę ową w tym samym czasie kończyła starsza siostra wspomnianego Grigorija Kozincewa, Liubow Michajłowna, ojciec tych dwojga pracował zaś w charakterze pediatry). Zachowała się, pełna uroku fotografia portretująca Szub w towarzystwie gimnazjalnych koleżanek – pocho-

⁵ Cyt. za (też), *Niektóre zagadnienia estetyki muzycznej w świetle artykułów J. Stalina o marksizmie w językoznawstwie*. Kraków 1952 r. s. 15.

⁶ Cyt. za: B. B. Маяковский в воспоминаниях современников. Москва 1963 г. с. 284.

⁷ Cyt. za (tegoż) *Semantyka języka stalinowskiego* (brak m. oraz r. wydania), s. 12.

⁸ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф* (Крупным планом – статьи, выступления – неосуществлённые замыслы – переписка. Москва 1972 г. с. 209.

⁹ Zob. B. A. Путинцев, „Былое и думы” А. И. Герцена, w: А. И. Герцен, *Былое и думы* Ленинград 1978 г. с. 4.

¹⁰ Zob. *Encyklopedia kina* (red. T. Lubelski), Kraków 2003 r. s. 920.

¹¹ Zob. np.: E. B. Свистов, А. А. Улезько, *Новozybkov в годы Великой Отечественной войны: документы и воспоминания*. Брянск 2018 г. с. 123.

dząca z (historycznego) przełomu 1905 i 1906 roku¹²; jak słusznie stwierdzono „w odróżnieniu od krajów Europy Zachodniej (gdzie do lat 70-tych XIX wieku okres rewolucji burżuazyjnych już się zakończył) Rosja w latach 70-90-tych tego stulecia jeszcze, znajdowała się w przededniu takiej rewolucji”¹³. Krystalizacja światopoglądowych sympatii Esfir Ilinicznej, jak sama przyznała, rozpoczęła się dość szybko; „(...) od 13-ego roku życia pamiętam płonące siedziby szlacheckie. Z niechęcią ocenialiśmy reżym samowładztwa (...) panowanie urzędowo sankcjonowanej eksploatacji (...) nazwisko Puryszkiewicza¹⁴ wymieniając z odczuciem zażenowania (...)”¹⁵. Zgodnie ze świadectwem brata reżyser „pochodzenie z głęboko prowincjonalnej rodziny żydowskiej (odczuwającej wszelkie trudności wewnętrznego położenia murszejącego gwałtownie Imperium) nieomal „popychało ku szeregom młodzieży rewolucyjnej”¹⁶; zarazem wrastaniu w realności „stołypinowskich krawatów”¹⁷ towarzyszyły wyraźne fascynacje artystyczne, okresowo tłumione brakiem sposobności należytego ich rozwoju – rozpoczęły się od obcowania z muzyką (z powodu nieobecności teatru) barwnym cyrkiem objazdowym, zawierającym elementy żywego, ludowego błazeństwa¹⁸. Po ukończeniu gimnazjum (nie bez usilnych starań ojca) Szub entuzjastycznie rozpoczęła naukę na wydziale historyczno-filozoficznym (w ramach moskiewskich Wyższych Kursów Kobiecych) pod batutą S. Czapłygina, wybierając specjalizację w optyce literatury rosyjskiej; analogicznie chłonęła ona wszelkie, dostępne jej przejawy życia społeczno-kulturalnego Moskwy, znów rychło w bardzo określonym odcieniu natury politycznej. Zajmujące pozostają jej refleksje na temat specyfiki kontestowanej sztuki ostatniego okresu przedpaździernikowego; w poważnej mierze odznaczał ją mecenat sprawowany przez „wykształconych reprezentantów bogatego kupiectwa” (Riabuszyński, Mamontow, Sawwa Morozow) ułatwiający funkcjonowanie symbolistom i dekadencej modernie¹⁹. Odrzuciwszy estetykę nurtów stanowiących przedziwne kojarzenie „pierzwiastków mistycyzmu z erotyzmem zawadającym o wulgarność”, młoda obserwatorka wyrażała jednocześnie elementy własnego „programu” sztuki pożądanej i oczekiwanej, krytycznie oceniwszy dorobek rodzimej kinematografii przedrewolucyjnej (1908-1917), symbolicznym i deka-

¹² Zob. np.: *Historia ZSRR*, t. 1 (S. S. Wołkow, D. S. Lichaczew, A. N. Camutali i in.), Moskwa 1984 r. s. 319 i n.

¹³ Cyt. za: *Historia filozofii. Lata czterdzieste – dziewięćdziesiąte XIX w.* Cz. 2. (pod red. B. M. Kiedrowa, M. B. Mitina i in.), przekł. Z. Ziemiński, J. Wierchowski. Warszawa 1966 r. s. 152.

¹⁴ Puryszkiewicz Władimir – słynny przedstawiciel tzw. Czarnej reakcji w dobie panowania Mikołaja II.

¹⁵ Zob. Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф* ... op. cit. c. 24.

¹⁶ Cyt. za: В. Золотаревский, *Щемящая радость воспоминаний*, w: „Советское кино”, 1963 г. № 1-2, c. 17-18.

¹⁷ Zob. F. Dzierżyński, *Pamiętnik więźnia*. Warszawa 1953 r. s. 7.

¹⁸ Zob. Э. И. Шуб, op. cit. c. 25.

¹⁹ Tamże, c. 26.

denckim, salonowym melodramatyzmem wręcz przesiąkniętej; egzemplifikuje to celnie przywoływaną przez L. Krzywickiego, niezbędność konkretnego, ideowego zaangażowania: „(...) Gdyby artyści średniowieczni, którzy dółtem, pędzlem i słowem pracowali nad uwiecznieniem płasów śmierci, zmartwychwstali, zdziwiliby się, że cała doczesność ziemską wieku XIX skacze w podobnym ogólnym korowodzie. Wprawdzie zamiast kościotrupa ujrzeliby Mamonę, nawołującą wszystkich imieniem mieszczańskiego braterstwa do wzięcia udziału we wspólnym orszaku; zamiast taktu wybijanego na własnych kościach, nowoczesna przywódczyni podrzucałaby złoto, które uderzając o siebie lub spadając na ziemię wydawałoby odpowiednią melodię (...) każdy przyjmujący udział w tym kankanie Mamony tańczy pojedynczo, patrząc spode łba i podejrzliwie na wszystkich razem i każdego z osobna (...) taka jest dążność epoki, kiedy fetyszyzm pieniężno-towarowy stał się powszechnym wyznaniem wiary (...) Utalentowana dusza z jej potrzebami mało obchodzi tego możnowładcę tegoczesnego, podobnie jak wszelkie próby, przeniknięcia tajemnic bytu (...) równie obojętną dla przedsiębiorcy jest rzeczą ów świat uczuć i myśli jaki drga w piersiach i mózgach artystycznych. Kapitalista (...) ustawia więc tę żywą maszynę w rzędzie z innymi (...) każe jej grać, śpiewać, improwizować – wreszcie oddaje część dochodu jako środek do zakupienia różnych smarowideł, które są niezbędne do utrzymania jej w stanie należytym, resztę zaś chowa do swej sakwy. Artysta (podk. – J. W.) lub twórca płodów umysłowych przestaje być człowiekiem wolnym, i zamienia się na pacholka kapitalisty (...)”²⁰. Pod wpływem jednej z coraz bliższych sobie kursantek, Niny Kołomiejewej, Esfir Iliniczna baczniej kieruje się ku literaturze progresywnej spod znaku W. Bielińskiego, N. Czernyszewskiego czy N. Dobrolubowa; bierze udział w studenckich dysputach powodowanych konferencją praską (1912 r.) i narodzinami SDPRR (b), w sporze pomiędzy G. Plechanowem a W. Uljanowem (Leninem) trwale (aż do momentu zwycięstwa październikowego zrywu) opowiedziawszy się po stronie tego ostatniego²¹. Całokształt popaździernikowej drogi dokumentalistki stanowić może odzwierciedlenie refleksji P. Juskiewicza, rysującego „czerwone widmo” (ogłoszone przez K. Marksa²²) „szansą przepędzenia czarnego i groźnego gościa, stojącego u drzwi naszej kultury i czatującego na nią: nihilizmu”²³; w stosunku do całej złożoności spuścizny rosyjskiej rewolucji komunistycznej – także po 1917 roku grawitowała ona (można zaryzykować) konsekwentnie „od Charybdy samobiczowana ku Scylli samouwieblenia”²⁴.

²⁰ Cyt. za (tegoż) *Kapitalizm w sztuce i nauce* [1881 r.], w: L. Krzywicki, *Wybór pism*. Warszawa 1978 r. s. 727-728, 732, 734.

²¹ Zob. Э. И. Ильяб, op. cit. c. 32.

²² Zob. K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*. Warszawa 1953 r. s. 33.

²³ Cyt. za: П. С. Юшкевич, *Мировоззрение и мировоззрения*. Санкт-Петербург 1912 r. C. 159-160.

²⁴ Cyt. za: M. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*. Warszawa 1977 r. s. 294.

Zdobyte wykształcenie wyższe ułatwiło jej wejście w podwoje bolszewickiego, kulturalnego Października; w latach 1918-1921 pracując w Oddziale ds. Teatru Ludowego Komisariatu Oświaty stała się osobistym sekretarzem rewolucjonizującego sztukę Meyerholda²⁵. Egzamin nie okazał się wcale łatwy: po wyczerpującym teście na znajomość niuansów rosyjskiej dramaturgii i poezji Esfir Iliniczna protokołowała publiczny odczyt sztuki „Misterium – buffo” przez Majakowskiego, sprawiwszy się z zadaniem znakomicie. Dysponujący tytaniczną osobowością Meyerhold fascynował i przerażał skrupulatną z natury, młodą sekretarz; niejednokrotnie trud obcowania z wielkim artystą nie tylko, choć przede wszystkim sceny nie kładł się żadnym cieniem na zwięzłe, pochlebne oceny wydane przez Szub na temat jego kolosalnej pracowitości, ideowego entuzjazmu i wprost niewiarygodnej płodności artystycznej²⁶. Wkraczała już nie tylko w świat bolszewizmu lecz probolszewickiej, czerwonej Awangardy, stopniowo, ale wyraziście, z niewątpliwym poczuciem przekonania co do podejmowanych wyborów; podpisywała się pod każdym słowem m. in. opisującego rewolucyjną ofensywę w sztuce J. Wachtangowa – w kategoriach nieubłaganego odrzucenia starej, martwej sztuki na trockistowskim „śmietniku historii”, bezkompromisowo zastępowanej całkowicie nową estetyką – emanacją w pierwszym rządzie ludu, miejskiego oraz wiejskiego proletariatu, masy dotąd krzywdzonych i poniżanych²⁷. Meyerholdowskie zainteresowanie estetycznie proletaryzującym cyrkiem współgrało z empirycznymi doświadczeniami własnej młodości (bachtinowski „śmiech nie zawsze wesoły”²⁸), a pierwsze porewolucyjne „lata gołe” (A. Łunaczarskiego „ciężar braku wszystkiego”²⁹) wzmagaly hart pokolenia funkcjonującego w heroiczno/trudnych warunkach („wracaliśmy z Meyerholdem i resztą, zziębnięci i głodni, do nieogrzewanych mieszkań – czując się rześko i wesoło. W głodnym i chłodnym kraju, rwanym na kawałki za sprawą białogwardzistów i obcych interwentów – słychać było śmiech; zdaje się wręcz, że nigdy nie znalazłbyś tylu radosnych twarzy w teatrach i kinach, co wtedy”)³⁰.

²⁵ Zob. np.: J. K. Witczak, *Wsiewołoda E. Meyerholda (1874-1940) obecność w świecie kinematografii rosyjskiej* (w druku).

²⁶ Zob. Э. И. Ильяб, op. cit. c. 39, 40.

²⁷ Zob. Е. В. Вахтангов, *Записки. Письма. Статьи*. Москва – Ленинград 1939 г. с. 199. Jak stwierdza artykuł 3, uzupełnionej ustawy zasadniczej ZSRR z roku 1936 „(...) Cała władza (...) przynależy masom pracującym miast i wsi [tj. ludowi – J. W.] reprezentowanych przez Delegatów Pracujących (...)”. Cyt. za: Konstytucja (ustawa zasadnicza) Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (z uwzględnieniem zmian uchwalonych przez I, III, IV i V sesję Rady Najwyższej ZSRR – drugiej kadencji). Warszawa 1950 r. s. 5.

²⁸ Cyt. za: M. Bachtin, *Problemy literatury i estetyki* (przekł. W. Grajewski), Warszawa 1982 r. s. 596; М. С. Местечкин, *В театре и в цирке*. Москва 1976 г. с. 43 i n.

²⁹ Cyt. za: A. Łunaczarski, *Dzierżyński [F.] w Ludowym Komisariacie Oświaty*, w: *Towarzysz Józef. Wspomnienia o Feliksie Dzierżyńskim* (przekł. W. Lipnik, J. Paszta, A. Pszenicka), Warszawa 1977 r. s. 263-264.

³⁰ Zob. Э. И. Ильяб, op. cit. c. 52.

Wciąż znajdując się pod auspicjami Ludowego Komisariatu Oświaty, na własną prośbę Esfir Ilinicza przechodzi do pracy w Centralnym Państwowym Przedsiębiorstwie Kino-fotograficznym (znanym raczej jako „Gos-kino”, 1922 r.) nie informując niemniej specjalnie w pamiętnikach o przyczynie podjęcia na tyle przełomowej dlań (jak pokazała przyszłość) decyzji; w charakterze montażystki filmów fabularnych, miała zajmować się remontażem obrazów zagranicznych, dopuszczanych na rynek kinematograficzny RFSRR. Wybór nie padł ani na gardinowską Państwową Szkołę Filmową, ani na warsztaty prowadzone przez awangardystów (L. Kuleszow – Moskwa, Kozincew i Trauberg – Piotrogród), nie ma jednak wątpliwości, iż właśnie coraz ściślejsze więzy z awangardystami stanowiły szubowskie uniwersytety kinematograficzne: edukowano się zresztą intensywnie, nawzajem. Wyznając wspomniane hasła odwrotu od „cementarzyska sztuk” przedpaździenikowych (powtarzane m. in. przez konstruktywistów) i mając np. W. Gardina najprędzej za tradycjonalistę w obrębie samej formy, Szub postulowała o kino radzieckie „z ducha”, dzieląc zaniepokojenie wyrobem fresków organicznie powiązanych z „mirażami przeszłości”³¹. Nawiązując nowe kontakty (tytułem przykładu z E. Tisse) domagała się możliwie ofensywnego urzeczywistnienia programu X Zjazdu Rad (1922), ponadto XII Zjazdu RKP (b), 1923 r., w sprawach kinematografii – sprowadzonych ku wzmacnianiu realnej alternatywy względem – boleśnie przewarzającej produkcji obcej tudzież ideowo bolszewizmowi bądź wrogiej wobec niego ambiwalentnej³². Wzmiankując o genezie swej wieloletniej przyjaźni z S. Eisensteinem (zainteresowanym jeszcze w okresie proletkultowsko-teatralnym, jej eksperymentami remontażowymi) ze szczególnym rozręznieniem traktowała o wielokrotnych wizytach własnych, w kinematograficznym „laboratorium” Kuleszowa i grupy jego uczniów – współpracowników (A. Chochłowa, W. Pudowkin, B. Barnet, W. Fogiel, S. Komarow) co zważywszy na wybitną rolę jaką Kuleszow odegrał w dziele tworzenia rewolucyjno-awangardowego montażu, pozwala dopatrywać się wielkiego wpływu mistrza na warsztatowe umiejętności Szub³³. W rezultacie na kilka lat przed swym błyskotliwym debiutem reżyserskim zasłynęła ona jako montażysta (niekiedy autor scenariusza) głośnych radzieckich filmów – m. in. „Wyspy młodych pionierów” (1924, próba przeniesienia na ekran konstruktywistycznych zapowiedzi A. Gana), „Kłopotu” (1924-25, w reżyserii J. Taricza i J. Iwanowa-Barkowa), „Pierwszych ognii” (1925) i pamiętnych „Chłopskich skrzydeł” (1926, obydwaj J. Taricz) wreszcie odważnej tematycznie „Prostytutki” („Zgłodzona życiem”, 1926, reż. O. Frejlich). Wszędzie tam jednocześnie, dostrzec można krzepkie więzi łączące ją z czerwoną Awangardą RFSRR, mimo tego, że Taricza (poza „Chłopskimi skrzydłami” zawierający-

³¹ Tamże, s. 66-67, 69, 73.

³² Zob. np: КПСС в резолюциях съездов и пленумов ЦК. Москва 1953 г. Ч. 1. С. 741; Ленин о культуре и искусстве (сборник), Москва 1956 г. с. 529.

³³ Zob. Э. И. Ильяб, op. cit. s. 77-79.

mi element ekscentryczno-atrakcjonistycznych rozwiązań) raczej trudno byłoby jednoznacznie wiązać z tym obozem; Szub podkreślała nieoceniony wpływ W. Szklowskiego na wymiar wyżej wymienionego fresku, kibicowała wysiłkom „kuleszowców” (wraz ze Szklowskim) w dziele konstruowania majstersztyku „Według prawa” (1926), współmontowała kinowy debiut S. Jutkiewicza („Koronki”, 1927-28) wreszcie konceptualizacyjnie pomagała Eisensteinowi w tworzeniu „Strajku” (1924)³⁴. W życiu osobistym los trwale (choć nie bez rozmaitych trudności) związał ją z wspomnianym Aleksiejem Ganem – jedną z najwybitniejszych, wszechstronnie utalentowanych figur radzieckiego środowiska awangardowego, głównie poruszającej się na płaszczyźnie sztuk plastycznych (i ich relacjach z kinem), autorem fundamentalnej acz niewielkiej pracy o konstruktywizmie (1922 r.). redaktorem świetnego lecz krótkotrwałego periodyku „Kino-fot” (1922-23) zamieszczającego np.: manifestacyjne deklaracje Wiertowa. Pod wpływem Gana rozwinęły się stosunki łączące Esfir Iliniczną zarówno z Wiertowem, J. Swiłową (i w ogóle grupą „kinoków”), Kuleszowem i Chochłową – jak również ze znamienitościami świata malarstwa, rzeźby, plakatu czy projektowania użytkowego/architektonicznego (np.: A. Rodczenko, W. Stiepanowa, bracia Steibergowie, El Lissitzky)³⁵. W swoich wspomnieniach Kuleszow i Chochłowa zarysowali związek Gana i Szub jako swoisty „sojusz” serdecznych, empatycznych, jednoczonych ideą ultralewicowej sztuki, ludzi; szpalty ganowskiego czasopisma zawsze stały przed Kuleszowem szeroko otwarte, zawsze też pomysłodawcy „kina bez taśmy” mogli liczyć tutaj na zrozumienie i azyl przed okresowo napastliwą i niesprawiedliwą krytyką³⁶. Z drugiej strony, miażdżąca większość szubowskiej spuścizny (praktyki) kinematograficznej (wespół z wieloma enuncjacjami teoretycznymi) dowodzi nie wyłącznie nawet jej „rozpięcia” między skrajnościami programu awangardystów a (też prorewolucyjnym) realizmem oglądu ideowo-artystycznego – ile przechylenia szali (wyboru) w stronę realizmu projektowanemu socjalistycznie, koniec końców – realizmu socjalistycznego. Do kwestii owej powrócimy jeszcze w innym ustępie podjętych rozważań, przywołując atmosferę postępujących lat 20-tych, nie podobna jednak faktu tego już nie wyeksponować; mówiąc umownie, do czasu proklamacji stalinowskiego jedynowładztwa Esfir Iliniczna zaczęła już sytuować się w pozycji krytycznego komentatora danych posunięć Awangardy (w optyce estetycznej i empirycznej) tedy powielać niejako kierunek działania Pudowkina czy F. Ermlera, nie natomiast Wiertowa, Kuleszowa, Barneta czy Eisensteina. Egzemplifikację tego zjawiska stanowi świetny (Łunaczarskiego dotyczący) fragment wywodów L. Turka:

³⁴ Tamże, c. 5-6, 82, 83.

³⁵ Zob. A. Б. Коноплева, „Странные люди”. Алексей Михайлович Ган, w: „Киноведческие записки”, 2000 г. № 49, с. 60 i n.

³⁶ Zob. Л. В. Кулешов, А. С. Хохлова, *50 лет в кино*. Москва 1975 г. с. 107-108.

„(...) Łunaczarski – polityk (...) opowiada się za postawą rewolucyjnego realizmu ale przy tym bynajmniej nie odmawia (...) racji dążeniom utopijno-równościowym, a nawet więcej: jest świadom, że także ta pierwsza postawa [podkr. – J. W.] może doprowadzić do zaprzepaszczenia (...) dzieła przebudowy społecznej przez brak odwagi, lęk przed ryzykiem, powodując rezygnację z walki o wykorzystanie wszystkich możliwości i nakazujący przejście także takich rozwiązań (...) jakich w danych warunkach można było unikać, gdyby tylko zdobyć się na działania bardziej zdecydowane, gdyby zaangażować w nie większy zasób energii, uczuć i namiętności ludu. W ujęciu tym utopijnemu romantykowi przyznaje się w rewolucji socjalistycznej prawa podobne jak bojownikom przedwczesnej rewolucji, jak Tomaszowi Münzerowi w tekstach klasyków marksizmu: utopijny romantyk opiera swe postępowanie na racjach, jakich nie zaneguje żaden komunista (...) nie liczy się [on] jednakże z procesualnym charakterem rewolucji, ze złożonością jej zadań, które może ona wypełnić tylko stopniowo (...) by aż dopiero w komunizmie w pełni zadość uczynić wymogom ideału egalitarnej sprawiedliwości (...) [Równocześnie] również i realicie nie gwarantuje się z góry aprobaty wszystkich jego przedsięwzięć – zakładając, iż swoimi wyborami może on ruchowi wyrządzać szkody wcale nie mniejsze niż utopijny romantyk. W istocie zarówno utopijnemu romantykowi (...) jak i realicie (...) grozi zerwanie więzi z ludźmi pracy (zwłaszcza z klasą robotniczą) a więc utracenie poparcia dla rewolucji sił stanowiących źródło jej siły (...) zaprzepaszczenie jej dzieła. Obydwie orientacje [są zresztą] wzajemnie powiązane (...) często właśnie porażka utopijnego romantyzmu (w zderzeniu z wymaganiami twardej rzeczywistości) jest powodem (...) szukania ratunku w realizmie gubiącym swoje rewolucyjne założenia, oraz na odwrót. W oparciu o tę (...) próbę określenia konfliktu dramatycznego w sztuce (przyjmującą za temat rewolucję socjalistyczną) można (...) zbudować pełnoprawną (...) tragedię wyboru między „słusznym i słusznym, koniecznym i koniecznym”, tragedię w której „jedno prawo występuje przeciwko drugiemu prawu”; i nie jest tak, jakoby tylko jedno było prawem a drugie bezprawiem, ale każde z nich jest prawem, oba są wzajemnie wobec siebie usprawiedliwione (...)”³⁷.

„Za oraz przeciw” występuje przeto równolegle i logicznie, ilustrując nie jedynie szubowski przekrój postawy, pomiędzy skrajnością a pragmatyzmem rewolucji komuny; na tym właśnie styku (zrazu sporadycznym) orędownik LEF-u zacznie zajmowane przez zeń stanowisko kontestować (sprzeciwiając się zapowiedziom zamknięcia Teatru Wielkiego, i z aprobatą przywołując leninowskie słowa o „zbyt pośpiesznym ciagotom skierowania dziedzictwa sztuki burżuazyjnej do archiwum”³⁸). Właśnie w latach 20-tych miał miejsce szczególnie intensywny, bezpośredni kontakt Esfir Ilinicznej z Wiertowem; pozostaje pytaniem czy (przywołane przez

³⁷ Cyt. Za: L. Turek, *Kultura i rewolucja*. Wrocław 1973 r. s. 46-47.

³⁸ Relacja znana z ust zaprzężonego z Leninem P. Liepieszynskiego; zob. „Старая гвардия”. К 30-летию Союза борьбы за освобождение рабочего класса. Сб. Воспоминаний и материалов. Москва-Ленинград 1926 г. с. 46.

nią) wiertowowskie wystąpienia (tudzież rozpaczliwe próby obrony) w dobie stalinizmu – usiłujące odeprzeć oskarżenia o „formalizm” i definiujące „Człowieka z kamerą” jako „błędy przeszłości” – akcentowała w tonie aprobowanym czy też ku przestrodze – zastosowawszy formułę „tacent cum clamant”?³⁹.

Słowa wypowiedziane swego czasu przez K. Czukowskiego – w kwestii ewentualnego wyboru pomiędzy „ofertą” poetycką A. Achmatowej i Majakowskiego – dobrze oddają artystyczną wartość tzw. montażowych „opusów” Esfir Ilinicznej; chodziło tu przecież (oprócz zjawiska zasygnalizowanego powyżej) o rodzaj syntezy, połączenia dwóch „światów odrębnych” (zwłaszcza dwa „carskie” filmowe utwory Szub) w jedną całość, oczywiście przy założeniu podporządkowania przeszłości – rytmom, dążeniom i wymowie rewolucyjnego „dziś i nazajutrz”: „(...) Nie istnieje dla mnie problem: Achmatowa czy Majakowski; miła jest mi zarówno ta kulturalna, cicha, stara Ruś (którą uosabia Achmatowa) jak też owa plebejska, zadziorna, uliczna (którą uosabia Majakowski). W moim pojęciu – oba te żywioły nie wykluczają się wzajemnie lecz dopełniają, i są w równym, stopniu konieczne (...)”⁴⁰. Jak pisał A. Osęka „sztuka powstająca z samej tylko intuicji, bez kontroli intelektu, bez dbałości o formę, może dostarczać przyjemności (...) ale nie może wejść na stałe w krwiobieg kultury, nie może wzbogacić doskonalącego się wspólnym wysiłkiem poczucia formy”; wynika przy tym jasno, z tego co powiedziano wcześniej, że spoiwem w szubowskim „dojrzwaniu” kinematograficzno/dokumentalistycznym okazały się pryncypia rewolucyjności i radzieckości tedy partyjności (organizacja Ideii), podobnie zresztą jak w przypadku Wiertowa, Michaiła Kaufmana – nie mówiąc o plejadzie reżyserów niedokumentalnej proweniencji⁴¹.

Oceniając debiut dokumentalistki („Upadek dynastii Romanowów”, 1926-27, roboczy tytuł „Fiewrał”, przy udziale M. Cejtlina) A. Jurowski sprawiedliwie zauważył, że termin „film montażowy” (podobnie jak powstałe, terminologiczne pochodne: film archiwalny, archiwalno-historyczno-dokumentalny, kompilacyjny) zuboża ex definitione realny wysiłek włożony w jego powstanie; więcej (w wypadku Szub bezspornie) właściwie przemilcza kwestię nierzadko totalnej rekompozycji wykorzystywanych (otrzymanych) kadrów, nie mówiąc o braku zasygnalizowania stworzenia równie totalnie nowej sensowności wymowy tej rekompozycji⁴². Mielibyśmy zatem do czynienia z odmianą złożonego, kinowego fotomontażu;

³⁹ Cyt. za: J. K. Witczak, *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej*. Toruń 2012 r. s. 474.

⁴⁰ Cyt. za: *Современная русская критика [1918-1924 гг.]*, сост. И. Оксёнов. Ленинград 1925 г. с. 302-303.

⁴¹ Cyt. za (tegoż) *Mitologie artysty*. Warszawa 1975 r. s. 169. Wszystko to stanowiło zarazem (paradoksalnie czy nie) zakwestionowanie myśli wyłożonej przez S. Dziańskiego, który przekonywał, że „(...) wszelka twórczość [artystyczna – J. W.] z natury rzeczy nie może być procesem uwarunkowanym czynnikami narzuconymi z zewnątrz (...). Zob. S. Dziański, *Ortodoksja i krytyka. Szkice z filozofii marksistowskiej*. Warszawa 1988 r. s. 320.

⁴² Cyt. za: А. Я. Юровский, *Эсфир Шуб*, в: *Летописцы нашего времени. Режиссёры документального кино*. Москва 1987 г. с. 144 i n.

publicystyką ekranu na nowo definiującą „produkt” innej czasowości i celowości. W artykule z roku 1926 Esfir Ilinicza radośnie podając o „znamienitym fakcie z naszego frontu kinematograficznego – przyznania trwałego zaistnienia kina nie-fabularnego” poinformowała o utracie przez wiertowowskie kinoki dotychczasowego monologu w tej sferze⁴³; oddając hołd konstruktywistycznym zapowiedziom Gana i Wiertowa, zamieszczanym w „Kino-focie” (1922) w odruchu radykalizmu awangardy krytykowała „spekulatywność filmu artystycznego”⁴⁴. Ogłosiwszy się organiczną częścią Lewicowego Frontu Sztuki (1927) reżyser utopijnie kwestionując pytanie o „emocjonalny” charakter własnej produkcji – zapowiadała „koncentrację kina na kronice” tudzież zwycięstwo tej ostatniej w kinie jako takim⁴⁵: triumf „metody ukazywania prawdziwości bytu”⁴⁵. „Upadku dynastii” gratulował Szub Majakowski, ogłaszając „narodziny autentycznego dokumentu epoki (...) wskrzeszającego pamięć (...) dającego młodym ożywione świadectwo przeszłości”⁴⁶; w rozmowie z nią „nie posiadał się ze zdumienia jak materiał w istocie kontrrewolucyjny zabłysnął pod postacią „kadrów rewolucji”⁴⁷. Fresk, co szczególnie istotne w latach podżwignięcia RFSRR z ruiny wywołanej wojną światową oraz domową (by nie sięgnąć głębiej) miał nader ważne znaczenie – skonstruowano go bowiem przy minimalnych kosztach dla wytwórni (Sow-kino) przyniósł natomiast zupełnie niespodziewane zyski (pozostająca w łączności z kuleszowcami reżyser kultywowała wyraźnie stamtąd wyniesione hasło maksymalnej filmowej „oszczędności”). Patrząc retrospektywnie – zaistniało wydarzenie absolutnie dla świata kinowego przełomowe: oczywista inauguracja nowego gatunku (wprawdzie pospołu z wcześniejszą, wiertowowską „Historią wojny domowej”) umożliwiająca w samym ZSRR późniejsze premiery w rodzaju „Wielkiej Ojczyźnianej” R. Karmena, bądź „Zwyczajnego faszyzmu” M. Romma; ponadto dano start kompleksowi zjawisk, bez których nie podobna wyobrazić sobie daleko późniejszą, publicystykę telewizyjną (!). W nieopublikowanym szkicu „Z mojego doświadczenia” (1927) Esfir Ilinicza wyróżniła trzy węzłowe „tematy” omawianego dzieła: „(...) 1. Lata reakcji w Rosji carskiej, na tle ówczesnej Europy kapitalistycznej, 2. Rzeź światowa (1914-18), 3. Rewolucja lutowa (...) przyznawszy, iż posłużyła się „funkcjonalną metodą konstruktywistyczną”⁴⁸. Uderza wirtuozeria demonstracji „siatki” akcentowanych przemian wewnątrzspołecznych; zastosowana precyzja dopiero po chwili (przez wzgląd na kontekst interpretacyjny) umożliwia skonstatowanie, że

⁴³ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Фабрикация фактов*, w: „Кино”, 1926 г. № 41, с. 18 i n.

⁴⁴ Cyt. za: Э. И. Шуб, „*Работать!*”, w: „Кино”, 1927 г. № 46, с. 28 i n.

⁴⁵ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Мы не отрицаем элемент мастерства*, w: „Новый Леф”, 1927 г. № 12, с. 46 i n.

⁴⁶ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф*, op. cit. с. 106-107.

⁴⁷ Zob. В. В. Маяковский, *Наша кинематографическая гордость*, w: „Известия”, 1927 г. № 19, с. 12 i n.

⁴⁸ Zob. Э. И. Шуб, op. cit. с. 247-248.

oto nie mamy do czynienia z kroniką carską, z kolei uszeregowanie danych kadrów w nową gamę montażową – pozwoliło wydobyć przedtem „uśpioną”, nieobecną wymowę kadru (tzw. operatorska „oczywista: i „nieoczywista” treść określonych ujęć)⁴⁹. Znakomicie połączono wspomniane „dwie Rosje” (odchodzącą oraz przychodzącą); warto też zauważyć, że niektóre kadry (czołg nadciągający nad okopy, sceny bojów, „wijący się wstęgą” korowód ludzki) śmiało mogły stanowić inspirację dla (także) fabularnej kinematografii RFSRR – ZSRR, wreszcie, że Szub operowała materiałem znacznie rozleglejszym aniżeli w przypadku (niemych) filmów Wiertowa (Rosja – i tzw. Зapyбежье). Nawiasem mówiąc, nie tylko na przykładzie tego filmowego majstersztyku widać jak trudno należycie oddać słowem ogromne wrażenie powstałe na skutek projekcji misternej kombinacji zdjęć i „bezszelestnie” podsuwanych przez twórcę odbiorcom, sensów: kontrast wprost rozkosznego tańca na pokładzie statku carskiego ze znojem chłopskiej pracy (tu i tu genialnie wieńczony napisem: „do ostatnich kropli potu!”) śmiało neguje przekonanie J. Wiliamowskiego, zgodnie z jakim „całego zła piętrzącego się w przedrewolucyjnej Rosji – nie można przypisać wyłącznie jednostkom, nawet jeśli są to jednostki o (...) przemożnych wpływach”⁵⁰.

Sława szubowskiego debiutu legła u podstaw zamówienia u niej (z ramienia Sowkina) fresku dokumentalnego, poświęconego 10 rocznicy rewolucji bolszewickiej; rzecz prosta już sam fakt stanowił poważne wyróżnienie, do podobnych projektów starano się bowiem dobierać najwybitniejszych filmowców rozmaitych gatunków (Eisenstein, Wiertow, Barnet). Dzieło „Wielki szlak” (1927 r.) należy rozpatrywać w kategoriach połączenia twórczej reinterpretacji przeważającej liczby filmowych kadrów archiwalnych – z materiałami nadsyłanymi do wglądu przez operatorów, ówczesnie; niekwestionowanym novum okazało się zademonstrowane (odnalezionych przez Szub w trakcie przygotowań do obrazu) rzadkich ujęć portretujących Lenina. W przekonaniu klasyka radzieckiego filmoznawstwa, N. Lebediewa „fresk powodował niedosyt, nie będąc dostatecznie zajmującym, przy czym źródło owego stanu rzeczy zawierało się „w dystansie nazbyt ubogiej treści kadru, wobec patetycznych napisów filmowych”⁵¹ : dodać wypadnie iż takie stanowisko należało do wyraźnie odosobnionych a (co najmniej obecnie) w swoim kontraście ilustracji (istotnie nierzadko spartańskich) pierwszych porewolucyjnych lat z hasłowo wyłożonymi komentarzo-celami, w sam raz można dopatrywać się wiernego przekazu rzeczywistości (subiektywne ukazanie ogromu zadań postawionych przed Krajem Rad – łącznie z podkreśleniem tytanicznej ambicji zwolna urzeczywistnianego programu wszechobecných przeobrażeń). Co do autorki – przyznawszy istotne trudności, dotyczące skompletowania po-

⁴⁹ Zob. А. Я. Юровский, op. cit. c. 145.

⁵⁰ Cyt. Za (tegoż) Wstęp, w: R. F. Miller, *Święty Demon Rasputin i kobiety* (przekł. W. Bernard), Łódź 1985 r. s. 14.

⁵¹ Cyt. za: Н. А. Лебедев, *Очерки истории кино СССР. Немое кино*. Москва 1965 г. с. 274.

trzebnych materiałów (utrata taśm archiwalnych – zaginionych bądź wywiezionych za granicę) – całkowicie słusznie akcentowała, że „jedynie korowód ubogości, surowości, determinacji [przedstawiony w filmie – m. J. W.] zdolny jest przybliżyć heroizm i dramatyzm tamtych lat, nie wyłączając wagi dokonywanych wyborów”⁵². Esfir Iliniczna, wbrew pozorom, nie produkowała hagiograficznej „laurki lewicowej rewolucji”, czytelnie odpowiadając na niewiele wcześniejszy apel Majakowskiego, wyłożony na łamach LEF-u (1923 r.): „(...) Tak zwani reżyserowie! Czy długo jeszcze będziecie (...) gmerać w rekwizytorni? Weźcie za podstawę organizację realnego życia! Stańcie się planistami pochodzącej rewolucji (...)”⁵³. Twórca „Lewą marsz”, podług planu dokumentalistki, miał zresztą znaleźć się w przygotowywanym dziele co z kolei miała udaremnić dyrekcja wytwórni (obawiając się naruszenia kronikalności przekazu) i co spotkało się z ostrą, daną jej odprawą poety: „(...) Powiedzieli – oto Majakowski, niechaj więc siedzi na własnej, poetyckiej ławeczce... do stu diabłów z tym, że jestem poetą. Tyleż, a’propos, poeta ile – piórem postawionym w służbę bieżącej godzinie i uosabiającym ją – w służbie Radzieckiego rządu, i partii (...)”⁵⁴. Skłonny do wirtuozeryjnego sceptycyzmu w kinematograficznej ocenie, W. Szklowski konstatował, że „(...) owym [przybliżonym ręką reżysera] czasem, przypominającym rozedrgany na mrozie, gorzki ogień, winni jesteśmy pamięć i miłość (...)”⁵⁵; wtórował mu P. Bliachin (pomyślny sławca sfilmowanych pod batutą I. Pieriestaniego „Czerwonych diabłów”, 1923, przywodzących na myśl „Czterdziesty pierwszy” – świetne opowiadanie B. Ławrieniewa⁵⁶) przyklaskując zamysłom Wiertowa tudzież postulując o scedowanie steru kina radzieckiego w rękach twórców kroniki i filmu niefabularnego.⁵⁷ „(...) Obejrzałem „Wielki szlak”, zupełnie wspaniale. Moje jak najszczerze pozdrowienia (...)” – telegramował poruszony Kozincew⁵⁸; „poszczególnych ujęć [filmu – J. W.] nie sposób oglądać ani komentować bez silnego wzruszenia – reasumował jakby W. Piercow – kinematograficznie, lecz i osobistą pamięcią obcując z kobietami-

⁵² Zob. Э. И. Шуб „Великий путь”, w: „Искусство кино”, 1964 г. № 11, с. 9 i n.

⁵³ Cyt. za: Włodzimierz Majakowski (oprac. F. Nieuważny), Warszawa 1965 r. s. 101. Była to więc „realizacja propagandy własnej” lecz najlepszej z możliwych, oczywiście przy założeniu nieustannie trwającej (!) wojny w sferze myśli i słów. Zob. F. Malczewski, *Z teorii i praktyki propagandy (wybrane zagadnienia)*, Warszawa 1967 r. s. 56-57.

⁵⁴ Cyt. za: В. В. Маяковский, *Полное собрание сочинений*. Т. 12. Москва 1959 г. с. 147.

⁵⁵ Cyt. za: „Новый Леф”, 1927 г. № 8-9, с. 33 i n.

⁵⁶ Zob. B. Ławrieniew, *Czterdziesty pierwszy* (przekł. T. J. Evert), Warszawa 1967 r. s. 5-99.

⁵⁷ Zob. П. Бляхин, „Великий путь”, w: „Кино”, 1927 г. № 44, с. 13 i n. Przemawiając ustami literackich bohaterów M. Gorkiego obraz posłużył za hymn ku czci zbiorowego budownictwa nowych realiów radzieckich; hymn podług refrenu: „pracuj każdy na siebie, wówczas nie będzie żadnej szkody (...) z nas to zbudowane, myśmy gospodarze! Ty sam popatrz (...) to racja, wszystko z nich! (...)”. Cyt. za: M. Gorki, *Artamonow i synowie* (przekł. S. Strumph-Wojtkiewicz), Warszawa 1950 r. s. 282.

⁵⁸ Zob. Г. М. Козинцев – Э. И. Шуб [55], w: Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф*, op. cit. с. 418.

-chłopkami, zgromadzonymi na dworcu w dobie zamętu (...) widząc białogwardzistów usiłujących „urządzić się” w Jałcie (...) lub też Czapajewa z jego oddziałami (...) otrzymujemy kwintesencję przedmiotu walki, najgłębszą Istotność naszej klasy (...)”⁵⁹. W tamtym również czasie (na tle generalnie nader pochlebnych ocen wydawanych eisensteinowskiemu dziełu „Październik”, 1927, przez działaczy bolszewickich w rodzaju F. Kona, P. Lepieszynskiego czy O. Kamieniewej) osobliwą nutą zabrzmiała krytyczna reakcja Szub, jaka (doceniwszy wysoki profesjonalizm warsztatowy Eisena, G. Aleksandrowa i E. Tisse) podważyła prymat „właściwego odzwierciedlenia tamże historycznej rzeczywistości”; odpowiedzią Eisensteina (oprócz ironizowania na temat „Prometeusza z filmoteki”) stało się ogłoszenie idei kina ponadfabularnego, zawierające propozycję odejścia od kinematograficznego podziału między fabularnością a niefabularnością która nawiasem mówiąc przeszła bez specjalnego rozgłosu⁶⁰.

Jednym z ukłonów reżyser w stronę czerwonych awangardystów stał się (nieurzęczywistniony) pomysł kinematograficznego reportażu o Majakowskim, za którego scenograficzną oprawę miał odpowiadać Radczenko, i którego scenariuszem (po części) zamierzano uczynić finalne wątki poematu „Dobrze!”; dziełem za to zrealizowanym (choć niestety niezachowanym) okazała się „Rosja Mikołaja II i Lew Tołstoj” (1928 r.) ku jakiemu (wbrew stwierdzeniu A. Jurowskiego) należy i można „podejść poważniej”⁶¹ uruchamiając zachowane materiały, świadczące o jego powstaniu, wreszcie stronie kompozycyjnej. Obraz miał rzecz jasna uwypuklić istotę sprzeciwu „genialnego artysty-pisarza” (Lenin)⁶² wobec realiów mikołajowsko-stołypinowskiego Imperium, zarazem zaś pokazać Tołstoja jako „człowieka najzupełniej zbytecznego”⁶³ Rosji oficjalnej. Polemizujący z dokumentalistką na temat „Października” Eisenstein, w liście z wiosny 1928 roku żartobliwie ochrzcił ją mianem „poważnego dokumentatora w którego przypadku dowcipy właściwe fabularystom nie mogą wchodzić w grę” – podobnie jak (wedle terminologii „hamburskiego rachmistrza”)⁶⁴ żadne „li-

⁵⁹ Cyt. za: В. Перцов, *Игра и кино*, w: „Новый Леф”, 1927 г. № 11-12, с. 21 i n.

⁶⁰ Zob. *Письма С. М. Эйзенштейна Э. И. Шуб* (публ. В. В. Забродина) w: „Киноведческие записки” 2000 № 49, с. 68. Choć dokumentalistka pisała oczywiście o „potrzebie prostoty i jasnej sensowności” przy okazji montowania obrazów dokumentalnych („wielbiciele tanich co do istoty efektów montażu powinni zapamiętać, że tak zwany prosty, klarowny montaż – to rzecz szczególnie trudna”) echem jej dojrzwania w środowisku awangardystów (Eisen, Meyerhold) pobrzmiewa aksjomat o „graniu na emocjach widza modulowanych i uzyskiwanych poprzez montaż”. Zob. Э. И. Шуб, *op. cit.* с. 210.

⁶¹ Zob. А. Я. Юровский, *op. cit.* с. 147.

⁶² Zob. W. I. Lenin, *Lew Tołstoj jako zwierciadło rewolucji rosyjskiej*, w: *Lenin o literaturze. Artykuły, fragmenty, listy*. Warszawa 1953 r. s. 14.

⁶³ Cyt. za: F. Dostojewski, *Idiota* (przekł. H. Grotowska), Warszawa 1971 r. s. 675.

⁶⁴ Czytelna, eisensteinowska aluzja do tytułu prasy W. Szklowskiego; zob. В. Б. Шкловский, *Гамбургский счёт*. Ленинград 1928 г.

sty o miłości”⁶⁵: w trakcie pracy nad podjętym tutaj freskiem z prośbą o ocenę głosnej kuleszowowskiej „Dziennikarki” (1927) zwróciła się do autorki jej rewelacyjna odtwórczyni, A. Chochłowa⁶⁶. „(...) Przystępując ku urzeczywistnieniu „Rosji Mikołaja II” – wspominała Esfir Iliniczna – znajdowałam się w niełatwym położeniu (...) i rzecz nie tylko w pełnej sprzeczności osobowości samego twórcy, lecz również sumarycznie niewielkiej ilości utrwalającej go taśmy filmowej (80 metrów o nim samym, oprócz tego 100 metrów Jasnej Polany, jeszcze 100 metrów z Astapowa i ponad 300 z uroczystości pogrzebowych). Wyzwaniem jawi się [oczywiście] już ten materiał – niewyrazistość kroniki carskiej w kwestii przekazywanego przez nią (w danym wypadku) sensu (...) tym niemniej przyznać jednocześnie wypada, iż całe fragmenty zmontowane pod kierownictwem A. Drankowa, istotnie były znakomite (...). Ze swej strony utrwaliałam poszczególne części domu-muzeum [w Jasnej Polanie – J. W.] oraz ogrodu tonącego zresztą w biało-liliowych oparach bzu (...). Film kończy się przywołaniem roku 1912 i ustępami z „przepysznej” audencji cara w Sali tronowej, wraz z kadrami z posiedzenia Rady Państwa (...) S. Eisenstein ironizował ze mnie, że wstąpiłam na drogę atrakcjonów (...)”⁶⁷. Dzięki relacji reżyser dysponujemy skrupulatnym opisem poszczególnych części przepadłej całości: „(...) 5-6-7. Pochmurny, wietrzny dzień. Wąziutka dróżka, z boku las. Lew Nikołajewicz „kroczy wprost na aparat”: szybkim, trochę nerwowym krokiem; jest tak kruchy, że wiatr w zasadzie nim kołysze (...) idąc intensywnie myśli nie zauważając kinoaparatu (...). 34. Peron dworca kurskiego, tłum wita L. N. Tołstoja idącego w stronę wagonu. 35. Pociąg rusza, podniecony, rozkrzyczany tłum rusza za nim – przez tory przebiega mówiąca coś również, młoda kobieta (...). 41-42. Bórcienie i odbłyśki promieni słonecznych. Mocno pochylony L. N. Tołstoj piłuje wraz z chłopem powalone, gęste drzewo. 43. Przerwa w wysiłku – L. N. Tołstoj odwraca głowę, poważnie i z zaciekawieniem spoglądając na kinoaparat (...). 53. W zbliżeniu – głowa martwego Tołstoja, ułożona na poduszce, naokoło delikatne girlandy oraz małe bukieciki z kwiecica. Gęste, nadwisłe brwi kładą cieć na zamknięte na zawsze oczy (...)”⁶⁸. Szub przypomniała ponadto kilka okazji przy których pisarz (przewyższając pod tym kątem daleko np.: M. Gorkiego)⁶⁹ dotknął przenikliwie problematyki funkcjonowania i przyszłości sztuki filmowej; mówiąc o pilnej potrzebie utrwalania – rejestrowania rosyjskiej rzeczywistości w możliwie różnorodnych jej przejawach – proroczo wywróżył kinu wielce obiecującą przyszłość

⁶⁵ Równie czytelna aluzja Eisensteina do tytułu jeszcze jednej książki W. Szklowskiego; zob. B. B. Шкловский, *ZOO или письма не о любви*. Ленинград 1924 г.

⁶⁶ Zob. Э. И. Шлыб, op. cit. s. 417, 418.

⁶⁷ Tamże, s. 230, 231, 257, 258.

⁶⁸ Tamże, s. 232-233, 235-236, 237-240. Z literatury w języku polskim na temat pisarza zob. np.: W. Szklowski, *Lew Tołstoj* (przekł. R. Granas), Warszawa 1967 r. s. 9 i n.; Z. Tołstojowa, *Pamiętniki* (przekł. M. Leśniewska), Kraków 1968 r. s. V i n.

⁶⁹ Zob. np.: J. K. Witczak, *Rosyjskie kino nieme. Szkice historyczne*. Poznań 2021 r. s. 14, 15.

tudzież nie byle jaką „konkurencyjność” względem literatury, pragnąc napisać na jego użytek⁷⁰. Warto uzupełnić, że w opinii Kuleszowa zjawisko montażu jeszcze w latach 70-tych XIX stulecia opisał właśnie twórca „Anny Kareniny” – traktując o „splataniu literackich myśli” jako istocie samej w sobie, której „wewnętrzne prawa” trzeba by poddać rozwadze, a nawet specjalnym badaniom⁷¹. Co do Esfir Ilinicznej, poza światem kamery cały czas udzielała się teoretycznie: w roku 1929 (nieodmiennie z maksymalistyczno/lefovskim żarem) odrzuciwszy „aktorów, dekoracje czy scenariusze, nie uczące dokumentalistów niczego konkretnego – podobnie jak literatura lub malarstwo – sprzeciwiła się (dyskutowanemu naówczas) mianu „kultur-filmów” na rzecz terminu „kinematografii niefabularnej”⁷². Zwiąże zilustrował podejmowane, niefabularne, szubowskie wysiłki filmowe Łunaczarski” „(...) Autentyczne dokumenty (отрывки) historii – [względnie] kombinacja z kawałków taśmy, kronikalnie zestawiona w danym czasie. Twórczo możemy [przeto] wskrzeszać „szczątki historii” – skorzystać ze starego latopisu, gorzej bądź lepiej odzwierciedlającego „własną teraźniejszość”, ówczesny byt (...)”⁷³. Mało przekonywująco brzmią też zarzuty A. Deriabina, załączone „pod adresem Szub i pozostałych twórców radzieckiego filmu montażowego” (2001 rok) oskarżonych o traktowanie kroniki carskiej jako naboru im potrzebnego, kinematograficznego tworzywa⁷⁴ – zważywszy na ówczesny, międzynarodowy poziom refleksji nad zagadnieniem kinematograficznej archiwizacji trudno kogokolwiek czynić odpowiedzialnym za podobne podejście do materiału kronikalnego. Oprócz tego takie sformułowania bagatelizują inne, bezsporne (i wynikające z materiałów zachowanych oraz ich ówczesnej recepcji) zjawisko: najczęściej mizernego (rozpatrywanego w charakterze „budulca” obrazów nowych) poziomu pierwowzoru, naiwnie dość czyniąc z wybitnych filmowców pokroju Esfir Ilinicznej niemal cynicznych dyletantów – zdolnych istotnie profanować domniemane „skarby” sztuki filmowej, przechodzącej przez ich „bezrefleksyjne” ręce.

Stalinowski „Wielki przełom” (1929-30) oznaczający przejście przez sekretarza generalnego partii bolszewickiej oraz jego grupy pełni władzy w Związku Radzieckim – jak powszechnie wiadomo (będąc rewolucją odgórną) sprowadzał się do ultraradykalnego powrotu ku idei socjalizmu tudzież (równie ultradrakońskiego) wprowadzania jej w życie (gospodarczo-przemysłowe, społeczno-polityczne, kul-

⁷⁰ Zob. И. Тенеромо, „...Я всё думал о кинематографе...”, w: „Кино”, 1922 г. № 2, с. 8 i n.

⁷¹ Zob. Л. В. Кулешов, А. С. Хохлова, op. cit. с. 77-78.

⁷² Zob. Э. И. Шуб, *Неигровая фильма*, w: „Кино и культура”, 1929 г. № 5-6, с. 12 i n.

⁷³ Cyt. za: А. В. Луначарский, *Кино в школе [1928 г.]* w (tegoż), *О воспитании и образовании* (ред. В. Н. Столетов). Москва 1976 г. с. 485. Prawdopodobnym, cudownym efektem rozlicznych kontaktów wiążących Łunaczarskiego ze skrzydłem „awangardy RFSRR de iure” będzie – przyszłościowe – przypisanie kinu roli „szkolnego oka” („szkoło-oko”), jako żywo wskazujące na Wiertowa (tamże, с. 485).

⁷⁴ Cyt. za: А. Дерябин, *Время собирать. Отечественные кино и создание первого в мире киноархива*, w: „Киноведческие записки”, 2001 г. № 55, с. 110 i n.

turalno-artystyczne) metodą forsowania jednomyślności na modłę stricte wojskową. Co jasne, efekty owej rewolucji (hekatomba kolektywizacji, triumfy industrializacji, uniformizacja w kulturze, termidor wobec przeciwników czy kontestatorów kierunku) tłumaczone być muszą nie tylko hiperbolizacją „przemocy rewolucyjnej” ale też ideowo okraszoną wiarą w zerwanie z „półśrodkami” (doba NEP-owska w RFSRR-ZSRR) w celu urzeczywistnienia ustroju całkowicie nowego, wolnego od przeżytków kapitalistycznego kultu pieniądza i prowokowanego nim summa summarum, ogólnospołecznego zniewolenia. Wiele wskazuje na to, że Szub (podobnie jak Ermler, Pudowkin, A. Dowżeno czy Rodczenko) przynależała do tych, jacy stalinowskiej alternatywie skrajnie zawierzyli (o wiele bardziej problematyczne w tej sferze wydają się losy i postawy Kuleszowa i Chochłowej, Eisensteina, Barneta czy Wiertowa) lecz wraz z upływem kolejnych lat – nie mogli nie kontestować narastającego dramatu tego akurat wyboru. Jak zobaczymy, Esfir Iliniczna z biegiem czasu stawała się coraz mniej potrzebna (rzecz niemaj symptomatyczna dla kręgu jej podobnych postaci), w kolei mnożące się tragedie (śmierć Meyerholda i Gana jako bezspornych ofiar stalinowskiego terroru, 1940-42) musiały potwierdzać dręczące poczucie „katastrofy celu ostatecznego” i związane z tym obawy, że chociaż dokumentalistka nie pozostawiła nam wielu czytelnych egzemplifikacji (zmarła 3 lata po XX Zjeździe KPZR) takiego stanowiska. Dała wszakże zrazu (niczym M. Pokrowski lub M. Gorki) „zielone światło” zapowiedziom w prasie już choćby częstokroć objawianym – a mocno przecież uderzającym w całokształt także jej dotychczasowego, popaździernikowego „zaplecza” (vide tekst J. Stalina przeciwko „wewnątrzpartyjnej opozycji” pod wymownym tytułem „Stoczyli się”)⁷⁵. P. Piotrowski, przed kilkudziesięciu laty (1992) przekonywał o tym, że awangardyzm probolszewicki definitywnie – przerodził się w konformizm reakcji⁷⁶: stwierdzenie takie przyjąć jednak można tylko warunkowo, zaś jeśli łatwo, to wyłącznie retrospektywnie. Pojęcia konformizmu oraz reakcyjności wymagałyby perspektywicznego dopracowania łącznie z dookreśleniem ich autora w sprawie terminu dobra i piękna w sztuce; należałoby również przyjąć, że skoro żaden czas w historii państwa – nie może istnieć „bez kultury” wyobrażanie sobie czegoś w rodzaju moralnie sprawiedliwego bojkotu, tchnie czystą utopią. Prosiłoby się rozwinięcie kwestii stanowiska inteligencji rosyjskiej „podług S. Płatanowa” (kulturalna misja na przekór wszystkiemu)⁷⁷ zajmowanego m. in. Przez G. Ułanową i O. Lepieszynską – nie mówiąc o wzmiankowanym arcydylemacie wiary w ostateczny pozytyw eksperymentu (strach przemieszany z sukcesami epoki, w optyce indoktrynacji sukcesu). Nie pretendując w szkicu niniejszym do rozstrzygania tych zawiłości –

⁷⁵ Zob. (tegoż) *Stoczyli się*, w: J. W. Stalin, *Dzieła*, t. 11 (1928 – marzec 1992), Warszawa 1951 r. s. 9-10, 321 i n.

⁷⁶ Cyt. za: P. Piotrowski, *Artysta między rewolucją a reakcją*. Poznań 1992 r. s. 78, 129, 150, 151.

⁷⁷ Cyt. za: J. K. Witczak, *Losy S. F. Płatanowa w bolszewickiej Rosji (1917-1933)*, w: „Sprawy Wschodnie”, 2009 r. zeszyt 1-2, s. 47-48.

musimy niemniej podkreślić, że w żadnym razie nie rozwiązują ich skrócone w próbie podsumowania, chwytliwe figury stylistyczno-retoryczne. Zważywszy na „biograficzny bagaż” niesiony przez Szub – świadomość piętrzących się okoliczności musiała być potężna; podobnie jak i tego, że przebywający z wizytą w Moskwie (1927) amerykański plastyk E. Grinshfeld – na swym rysunku (przedstawiającym „wiodących działaczy radzieckiego kina i teatru”)⁷⁸ Esfir Iliniczną umieścił pośród Łunaczarskiego, Pudowkina, Eisensteina i A. Tairowa, natomiast dwadzieścia cztery lata później, sztandarowa edycja „Filmu Radzieckiego” (1951) nie pomieści na jej temat nawet minimalnej objętości wzmianki⁷⁹.

W roku 1929 wielu filmowców radzieckich miało okazję prezentować swoje osiągnięcia w Berlinie; poza projekcją wiertowowskiego arcydzieła „Człowiek z kamerą” znaleźli się tam Dowżenko (z obrazem „Arsenał”), N. Zarchi, J. Czerwiakow, K. Eggert i właśnie Szub wraz z błyskotliwym dokumentem „Rosja Mikołaja II i Lew Tołstoj”. Doszło wówczas do wielce znamiennej konfrontacji dwóch przeciwstawnych sobie biegunów rosyjskości (jakby turgieniewowskich „Ojców i dzieci”: I. Mozzuchin (przeżywający bodaj szczytowy moment emigracyjnej kariery filmowej)⁸⁰ usłyszawszy nazwę „Leningrad” skrzywił się z niesmakiem konstatując iż nie ma takiego miasta – zaproponowawszy następnie Esfir Ilinicznej zawarcie znajomości, nie został zaszczycony pozytywnym przyjęciem propozycji⁸¹. Kolejną tymczasem, swoistą egzemplifikację szubowskiego światopoglądu stanowiło (rozpatrujące tematyką nie historyczną lecz współczesną) dzieło zatytułowane „Dzisiaj” (1929-30); reżyser wykorzystała tu obficie świetnie przez siebie przemontowane kadry ze Stanów Zjednoczonych i Republiki Weimarskiej – przekazane głównie za sprawą utalentowanego operatora W. Stiepanowa⁸². Zgodnie z odczuciem Jurowskiego wirtuozeryjnie skojarzono ze sobą dwie zasadniczo techniki: szubowską kombinację twórczą w ramach (dłuższych) nierozzerwanych „ciągów” taśmy pierwotnej – z wręcz „poetycką” (symboliczno-muzyczną), wiertowowską manierą quasiatrakcjonistycznej zmiany danego miejsca oraz czasu filmowanej przestrzeni⁸³. Odbiorca może zauważyć wyraźny wpływ „Szóstej części świata” (1926) Wiertowa w optyce kompozycji zarówno kadrów jak też napisów; na myśl przychodzą ponadto pierwiastki widoczne w „Paźdzeniku” (morze kos).

⁷⁸ Zob. M. A. Кушников, *Эйзенштейн*. Москва 2016 г. s. 128-129.

⁷⁹ Zob. *Film Radziecki* (opracow. W. Pudowkin, H. Smirnowa), Warszawa 1951 r. Praca (łącznie z ilustracjami) liczy 383 strony.

⁸⁰ Zob. np.: J. K. Witczak, *Losy rosyjskiego świata filmowego na emigracji popaździernikowej*, w (tegoż) *Stare kino rosyjskie. Wybór artykułów* (w druku).

⁸¹ Cyt. za: Э. И. Шыб, op. cit. s. 91-93. We wspomnieniach Kuleszowa i Chochłowej czytamy, iż (w trakcie wizyty pary filmowców w Paryżu, w latach 60-tych) „przypadła do nich druga małżonka Mozzuchina – w przekonaniu że ją znamy; tymczasem nigdy nie byliśmy znajomymi z samym Mozzuchinem”. Zob. Л. В. Кулешов, А. С. Хохлова, op. cit. s. 248.

⁸² W. L. Stiepanowa represjonowano w apogeonalnym czasie (1938) stalinowskiego terroru [J. W.].

⁸³ Cyt. za: А. . Я. Юровский, op. cit. s. 147-148.

Istotnie mamy do czynienia z jakby-przedłużeniem „жизни врасплох” i „Człowieka z kamerą”: chyba zwycięża nawet proklamacja Bytu w sensie czystym (Ameryka, Baku) nad treściami stricte propagandowymi co bynajmniej nie oznacza, że ta ostatnia nigdzie mistrzowsko się nie uwydatnia (m.in. cień Statuy Wolności padający na nowojorski „majestat” tudzież czytelne aluzje względem produkcji opartej na wyzysku i baku odpowiednich gwarancji socjalnych). Warto pamiętać, że nowojorski dynamizm Esfir Ilinicznej wykorzystywano później na tym samym Zachodzie (wystarczy wspomnieć obraz „Wolności – nam!” R. Claira czy „Nowe czasy” Ch. Chaplina); kontekst agitacyjny przeto (pomimo obecności) nie przesłania wrażenia obcowania z „panoramą” bogatszą nad problematykę ideologiczną. W duchu opisanej wyżej epoki, Kraj Rad (w kinie fabularnym uczynił to Eisenstein i Dowżenko)⁸⁴ przedstawiono (co akurat było prawdą) w kategoriach „areny” radykalizującego się, śmiertelnego boju „starego z nowym” – pod postacią państwa, gdzie z trudu pracy korzysta ogół, a nie (parafrazując M. Białoszewskiego) „wybrani i dobrani”. Złowieszcze (w sensie rezultatów) stalinowskie zapowiedzi likwidacji kułactwa jako klasy szczęśliwie nie okazały się dominujące – kadry końcowe zawierały wreszcie wielką pochwałę internacjonalizmu komuny⁸⁵. A zatem, nie bacząc na wątki bezpośrednio podejmujące wyzwania „Przełomu” całokształt (zaryzykujemy stwierdzenie) daje jeszcze wyraźne ślady ręki reżysera – sympatyka awangardzystów RFSRR lat 20-tych stanowiąc wcielenie bardziej kinematograficzno-rewolucyjnych asocjacji Wiertowa: jest nadal po wiertowowsku, muzycznie „lżejszy: (jeśli nie „lekki”), z powodu czego niedostatecznie odpowiadał zwrotom wystąpień Stalina (obwieszczającego że „obecna polityka partii wobec wsi jest nie dalszym ciągiem dawnej polityki, lecz zwrotem od dawnej polityki „ograniczania” (...) elementów kapitalistycznych (...) ku nowej polityce [unicestwiania klasowości kułactwa]⁸⁶. W tym także dopatrywać należałoby się przyczyny nie wprowadzanie dominującej lecz obecnej i niezasłużonej krytyki majstersztyku dokumentalistki; zarzucano jej „epatowanie zagranicznej organizacji społecznej” absurdalnie wskazując na „fałszywość wymowy interpretacyjnej”; co jasne szokowała ją temperatura skierowanej doń negacji⁸⁷, jaką należałoby prędzej odebrać za chrzest w warunkach stalinowskiego absolutyzmu (dla przykładu zakładającego utrzymywanie inteligencji w ryzach permanentnego lęku). W opublikowanym po latach piśmie z roku 1930 (na temat burzliwej projekcji filmu w Stowarzyszeniu Rosyj-

⁸⁴ Chodzi o dzieła filmowe – „Stare i nowe” (1929) oraz „Ziemię” (1930).

⁸⁵ Cel której zawierał się w „urzeczywistnieniu sojuszu rewolucjonistów różnych narodów (...) prawdziwego sojuszu robotników (...) przewyciężeniu wrogości i nieufności między narodami, co stanowi rękojmię zwycięstwa”. Cyt. za: W. I. Lenin, *Przemówienie na wiecu Warszawskiego pułku rewolucyjnego 2 sierpnia 1918 r.* [sprawozdanie prasowe], w (tegoż) *O Polsce i polskim ruchu robotniczym*. Warszawa 1954 r. s. 437.

⁸⁶ Cyt. za: J. W. Stalin, *Dzieła*, t. 12 (kwiecień 1929 – czerwiec 1930), Warszawa 1951 r. s. 188.

⁸⁷ Zob. „Кино-фронт”, 1930 г. № 34, c. 16 i n.

skiego Kina Rewolucyjnego, ARRK) dezawuowała „ataki przekraczające ramy zwyczajowej krytyki”⁸⁸; przeważały wszak, powtórzmy, głosy pochwalne płynące chociażby ze strony Kozincewa⁸⁹, a już po śmierci reżyser entuzjastycznym tonem pisano wprost o „wybitnym oświeceniu [w filmie – J. W.] najostrzejszych wyzwań przełomu lat 20 i 30-tych (...) nie wyłączając obnażenia gwałtownych, amerykańskich sprzeczności natury społecznej”⁹⁰.

W roku 1932 odbyła się premiera – również dzieła – o enigmatycznym tytulo-skrócie „K. Sz. E.” („Komsomoł – szef elektryfikacji”) jednego z najlepszych artystycznie hołdów, wyrażonych dawniejszej leninowskiej idei zaszczerpienia postępu w Rosji⁹¹, ponadto jednego z pierwszych, światowych przejawów udźwiękowionej publicystyki kinematograficznej. W komsomolsko/marszowym nastroju dokumentalistka (nie dzielając rozterek Kozincewa czy Pudowkina) witała przełom związany z pojawieniem się dźwięku w filmie upatrując w nim przede wszystkim „udoskonalenie przekazu treści poprzez film niefabularny”; w LEF-owskiej manierze pozwoliła sobie na pewną ironię wobec deliberującego o zaistniałych zmianach „atelier obrazów fabularnych (...) krążą słuchy, że Chaplin, Mary Picford i inni czasowo odeszli od pracy (...) wyzywają (...)”⁹². Porażająco chwytliwą okazała się arcyoszczędna, kinematograficzna estetyka „Komsomołu”; lapidarnie można ją scharakteryzować słowami onegdaj wypowiedzianymi przez Majakowskiego: „(...) Pamiętam dokładnie niebieską książeczkę Lenina – „Dwie taktyki”. Podobało się [podkr. – J. W.] że książeczka poobcinana aż do liter. Aby móc nielegalnie podsuwać. Estetyka maksymalnej ekonomii (...)”⁹³. Oprócz tego była to ambitna próba całkowitego „zspolenia się” z dokumentalizowaną rzeczywistością („wyższy realizm”) – odnosi się wrażenie, że materiał utrwalił jakby przypadkowo, ktoś z tłumu (przykładowo szeregowy robotnik komsomolskich „српоек”) co nakazuje wykluczyć sposobność uchwycenia inscenizacji. W przepełnionym synchronicznymi ujęciami fresku portretowano „zwykłych proletariuszy pochłoniętych „okolicznościami roboczego dnia” (ekranowe dialogi murarzy, metalowców, elektryków etc.), w anturażu „przypadkowych dźwięków i odgłosów przemysłu oraz rzeczywistości. Ponieważ lejtmotywy reżyser stanowiło maksymalne spojenie się z rejestrowaną realnością, rezultat istotnie wypadłoby uznać za oszałamiający; był wreszcie obraz całkowicie poświęcony współczesności na rzecz której Esfir Iliniczna bezpowrotnie odeszła od zagadnień dokumentalno-historycznych. Komitet Centralny Kom-

⁸⁸ Zob. Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф*, op. cit. c. 277-278.

⁸⁹ Tamże, c. 419-420.

⁹⁰ Cyt. za: *История советского кино*. Т. 1 Москва 1969 г. c. 111.

⁹¹ Zob. np.: H. G. Wells, *Rosja we mgle* (przekł. J. Brodzki), Warszawa 1961 r. s. 90-91.

⁹² Zob. Э. И. Шуб, *К приходу звука в кинематограф*, w: „Кино”, 1929 г. No 11, c. 21 i n; zob. ponadto (też), *Первые впечатления* w: Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф*, op. cit. c. 270.

⁹³ Cyt. za: Włodzimierz Majakowski (opracow. F. Nieuważny), op. cit. 77.

somołu (adresat urzeczywistnionych wysiłków) sprawował pieczę nad zdjęciami uzyskiwanymi w niemal „ekscentryczny” sposób (o świecie, o zmierzchu, na dnie lub u szczytu gigantycznej zapory wodnej) barwnie opisany przez twórcę: można tylko dodać, iż w niczym nie ustępowała ona wiertowowskiemu kinokom, ustawiając kamerę wprost w ekstremalnych, trudno wyobrażalnych miejscach. W przeciwieństwie do wcześniejszego doświadczenia (film „Dzisiaj”) krytyka przeważnie sprowadzała się ku rzeczowej dyskusji nad powstaniem obrazu, a nieliczne zarzuty o rzekomej „ubiektywności oglądu” parowała autorka wskazaniem na (autentyczne) dążenie wzięcia organicznego udziału w wielkim wyzwaniu epoki, „przemawiania głosem klasy z którą jestem – nie zaś dla której filmuję [podk. – J. W.]”⁹⁴. Kozincewowskie analogie między malewiczowskim supermatyzmem a „pejzażem filmowym K. Sz. E.” Szub potraktowała za nieuzasadnione, zgodnie z wymogami stalinizmu nie pozwoliwszy sobie na szersze dywagacje co do ewentualnych, estetyczno-kompozycyjnych odniesień⁹⁵; w artykule pod wiele mówiącym tytułem „Chcę pracować!”⁹⁶ dostrzegamy (stalinowską) koniczność niemal ciągłego tłumaczenia każdej swojej myśli – przypominającego o zawieszonym w powietrzu nakazie permanentnych usprawiedliwień. Tchnęło to krystalicznie stalinizującymi wywodami N. Lebediewa – sprowadzającego element sztuki w dokumentalistyce do suplementu materializmu, tudzież podkreślającego (pełny odwrót od dyrektyw partyjno-państwowych w sprawach kina z lat 1925-28) nadrzędność partii i jej dyrektywy w doborze środków twórczego wyrazu⁹⁷; lecz pomimo to, równocześnie sprzeciwiało się postulowanej, głośniejszej demonstracji „partyjności bezrefleksyjnej”. W innej z publikacji prasowych (1933) dokumentalistka akcentowała życzenie „zajęcia się problematyką kobiet” przez pryzmat egzemplifikacji jednoznacznie progresywnej polityki ZSRR w tym zakresie⁹⁸; w istocie owy *cassus* jedynie otwiera całą listę jej projektów nie dopuszczonych do realizacji.

Tymczasem w roku 1934 pojawił się również socrealistyczny kompozycyjnie fresk „Moskwa buduje metro”, w jakim do pewnego stopnia reżyser próbowała zrekomensować sobie intrygujący wątek kobiety radzieckiej; wypada uzupełnić, że film ten jest jednym z najlepszych produktów kinematograficzno-dokumentalnych socrealizmu wczesnego, który (często porównywany z urzędowo naznaczonymi, prądami artystyczno-estetycznymi faszystowskich Włoch i nazistowskich Niemiec)⁹⁹ w przeciwieństwie do nich wydał nie znikomą znow liczbę arcydzieł o ponad-

⁹⁴ Zob. Э. И. Шуб, op. cit. c. 225 i n.

⁹⁵ Tamże, c. 282, 283.

⁹⁶ Zob. Э. И. Шуб, *Хочу работать!*, : „Кино”, 1934 г. № 11, c. 8 i n.

⁹⁷ Szerzej zob. Н. А. Лебедев, *За пролетарскую кинопублицистику (к вопросу к методологии кинохроники)*, w: „Пролетарское кино”, 1931 г. № 12, c. 13 i n.

⁹⁸ Zob. Э. И. Шуб, *Хочу делать фильмы о женщине*, w: „За большевистский фильм”, 1933 г. 15. апреля. c. 3 i n.

⁹⁹ Zob. A. Płachow, *Kinematografia radziecka* (przekł. A. Klubiński), Moskwa 1990 r. s. 10-11.

pokowym charakterze. Na łamach „Izwestii” Szub ogłosiła „skoncentrowanie się na młodych robotnicach, pracujących na każdym odcinku „метростроя” (...) celem uchwycenia ich bezpośredniego oddania postawionym zadaniom, ale także tego czym żyją budowniczowie „nowego ładu”¹⁰⁰. Zarazem kadry dziełka stanowią umiejętną, nieprzypadkową próbę potwierdzenia słów Stalina – zamieszczonych w „Prawdzie”, w przededniu „Wlk. Przełomu”: „(...) Niekiedy współzawodnictwo socjalistyczne miesza się z konkurencją. Jest to wielki błąd. Współzawodnictwo [to] i konkurencja reprezentują dwie całkowicie odmienne zasady: Zasada konkurencji – klęski i śmierci jednych, zwycięstwo i panowanie innych. Zasada współzawodnictwa socjalistycznego – braterska pomoc dla pozostających w tyle, ze strony przodujących (...). Konkurencja głosi – dobijaj tych co pozostają w tyle, żeby utrwalić swoje panowanie (...). Współzawodnictwo głosi – jedni pracują źle, drudzy dobrze, inni jeszcze lepiej – doganiaj lepszych w celu osiągnięcia ogólnego postępu (...)”¹⁰¹. Korespondencja Esfir Ilinicznej i Eisensteina, z początków lat 30-tych rzuca dodatkowy świetlny refleks na przywołany już wcześniej, wczesny prostalinowski entuzjazm twórcy „Upadku Romanowów”; jak wiemy, kardynalne zmiany wewnątrzradzieckie, zachodzące błyskawicznie od przełomu trzeciego i czwartego dziesiątka lat XX wieku – właściwie „zastały” Eisena podczas legendarnie nieudanego wojażu amerykańsko-meksykańskiego, związanego z produkcją „Que viva Mexico!”¹⁰². Wyczerpany porażką (jak trafnie zauważył Szkłowski „podstarzały”) ¹⁰³ przymierzał się do powrotu – informując przyjaciółkę o stanie „przybicia i kapitulacji (...) pragnąłbym popracować w teatrze – tak silna reakcja na kino”¹⁰⁴. Odpowiedzi Szub (zresztą fragmentarycznie nie zachowane) z tego okresu – wręcz kategorycznie przyzywają Siergieja Michajłowicza ku jak najszybszemu zakończeniu zagranicznych wypraw, zawierając utajniony rodzaj określonej pretensji („Nie oddychaliście tam, czym my”); naciskają na „przez wszystkich oczekiwany przyjazd”, w wielkim optymizmie informując, iż „powstała grupa przodujących reżyserów filmowych (...) przepełniona potężnymi innowacjami ostatnich lat – ostatecznie postanowiła [podkr. – J. W.] przebudować się tak, by wszelkie swoje sposobności twórcze ściśle powiązać z państwem krzepnącego socjalizmu”¹⁰⁵. Państwo owo natomiast właśnie poczęło dość intensywnie unie-

¹⁰⁰ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Метро на экране*, w: „Известия”, 1934 г. 12. июля. с. 9. А. Łunaczarski (jeszcze w latach 20-tych) podkreślał, iż „każdy pedagog przyzna jak bezcennym, pomocniczym materiałem jakkolwiek rozumianej edukacji jawi się kino.: Cyt. za (tegoż). *Кино в школе*, op. cit. с. 484.

¹⁰¹ Cyt. za: J. Stalin, *Współzawodnictwo i entuzjazm pracy mas* [przedmowa do książki E. Mikuliny „Współzawodnictwo mas”], w (tegoż) *Dzieła*, t. 12 op. cit. s. 118.

¹⁰² Zob. np. E. Pawlak, *Wokół amerykańskiego dramatu Eisensteina*, w: „Kultura”, nr 49, listopad 1980, s. 11-12.

¹⁰³ Cyt. za: В. Б. Шкловский, *Эйзенштейн*. Москва 1973 г. с. 128-129.

¹⁰⁴ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф*, op. cit. с. 381, 382.

¹⁰⁵ Tamże, с. 384-385, 387-388.

możliwiać dokumentalistce urzeczywistnienie przywołanych wyżej talentów; nie powiodła się próba (razem z J. Oleszą) stworzenia satyrycznego kino-dokumentu o ostatnim z Romanowów na tronie, ani (do połowy lat 30-tych) uwieńczenie sukcesem dalszych dwóch, nader interesujących projektów: „Śpi miasto” (1933-34, ciekawe jak ustosunkowane wobec „miejskiej symfonii” Wiertowa z 1929 r.) oraz „Turcja w rozwoju” (1934). Niewątpliwą pociechę stanowiły (podjęte od 1933 roku) wykłady z zakresu montażu (w pracowni Eisensteina), w Państwowym Instytucie Kinematografii, ponadto zaś przyznanie zaszczytnego miana „Zasłużonej artystki RFSRR” (1935 r.); inicjacja stalinowskiego terroru (1936-37) wbrew zaklaniom L. Zakowskiego¹⁰⁶ oznaczająca krwawy zamach na autentyczność bolszewickich idei Października – również w przypadku Szub – spowodowała sukcesywne zastępowanie entuzjazmu lękiem, uruchomienie wzmożonej (potrzebnej lub nie) samokrytyki, potęgowanie odżegnywania się od „gorszących etapów przeszłości” (spisywanie drastycznie uproszczonej oceny kina z lat 1918-29, mnożenie i potępienie wszelkich „odchyień” od formalizmu poprzez urbanizm aż do naturalizmu włącznie)¹⁰⁷. Zestawiona w dobie „odwilży” N. Chruszczowa memuarystyka zawierała dopiero subtelne „ślady” już odmiennego oglądu minionej epoki; możemy przeczytać o wręczonej Esfir Ilinicznej przez Esiensteina broszurze „O filmie „Łąki bieżynskie”, w jakiej Siergiej Michajłowicz (nakreśliwszy „smutny atrakcjon”: czerwoną rękę, w kilku miejscach rozerwaną „liniami sztuki”) napisał: „cha-cha”¹⁰⁸. Możemy dowiedzieć się, że (paradoksalnie ledwie na pierwszy rzut oka) „pierwsze lata popaździernikowego państwa utrwalono lepiej niżli pierwsze pięć latki” z oczywistej przyczyny braku niezbędnej swobody działania tudzież kwitnącego potem formalizowania wszelkiej organizacji twórczej¹⁰⁹.

W listach kierowanych do reżyser, A. Fadiejew (1935-36) zwierzał się z własnych, kinematograficznych gustów (negatywna ocena głośnych ermlerowskich „Chłopów”, więcej pochlebne ustosunkowanie względem pierwszej części kozincewsko/traubergowskiego cyklu „Trylogia o Maksymie”) przekonując iż „w dyskusjach toczonych na temat teatru bądź literatury (...) pewnie może czuć się każdy wiążący miłość do sztuki – z miłością do kraju i narodu (...) jeśli zaś tego nie ma, niech i przypadnie, widać to mu sądzone (...)”¹¹⁰. Wkrótce miało się okazać, że nader pozytywne opinie zarówno Fadiejewa (publikowane na łamach „Gazety Literackiej”) jak też Eisensteina – w kwestii nowego filmu Szub („Kraj Rad”, 1937, przy

¹⁰⁶ Zob. (tegoż), *Шпионов, диверсантов вредителей уничтожить до конца!* Москва 1937 г. с. 3 i n.

¹⁰⁷ Э. И. Шуб, op. cit. s. 295-296.

¹⁰⁸ Chodzi o niewielką objętościowo pracę „О фильме *Бежин луг*” С. М. Эйзенштейна”. Москва – Ленинград 1937 г. (na temat przywrócenia sprawiedliwości w tym zakresie zob. szkic wstępny R. Jurieniewa, w: С. М. Эйзенштейн, *Избранные произведения*. Т. 1. Москва 1964 г.)

¹⁰⁹ Zob. Э. И. Шуб, op. cit. s. 194.

¹¹⁰ Tamże, s. 396-397, 400-401.

epizodycznym współudziale E. Tisse) raptem uznano go bowiem za „artystycznie i koncepcyjnie drugorzędny” nie dopuściwszy go w ogóle do pokazu w czołowych kinach Związku Radzieckiego (Moskwa, Leningrad); w ośrodkach prowincjonalnych niezwykle szybko zniknął z afiszy (identyczna rzecz w tym samym czasie spotkała fresk „Kołysanka”, Wiertowa)¹¹¹. Retrospektywnie – Esfir Iliniczna zapytywała „w czyich interesach funkcjonowała owa machina biurokratyczno-urzędnicza” – nie zdając jednakże broni, i przygotowawszy (w latach 1938-39) dzieło „Hiszpania” (współ z R. Karmenem i B. Maksiejewem, na motywach scenariusza W. Wiszniewskiego¹¹² i w muzycznej oprawie G. Popowa¹¹³; głosu użyczył legendarny lektor tamtych lat, J. Lewitan). W niezaprzeczonej pełni występuje tutaj patos stalinowskiego filmu dokumentalnego: obraz (nawet tzw. neutralny) służy całkowicie zilustrowaniu konkretnych komunikatów ideowych, tym niemniej charakteryzując określone uwarunkowania historyczne (zamach na rezultat wyborczy lewicy ze strony faszyzującej prawicy pod wodzą F. Franco; nadciągający kataklizm II wojny światowej) fresk proroczo (i kompozycyjnie mistrzowsko) zwiastował ogólnoswiatową pożogę:

„(...) Idą faszysci. Wiodą natarcie
Marokańskimi batalionami.
Madryt czerwony walczy zażarcie.
Pięść podniesiona. Cześć i dynamit!

(...) Ci, co nie będą niewolnikami,
Idą cię bronić, ziemio hiszpańska,
Abyś nie była, jak przed wiekami,
Znowu królewska, księża i pańska (...)”¹¹⁴

¹¹¹ Zob. Np: Dż. Wiertow, *Z notatek i dzienników*, w (tegoż) *Człowiek z kamerą. Wybór pism* (przekł. T. Karpowski), Warszawa 1976 r. s. 165-166. Co do Stalina, dbał on (we własnym rozumieniu) o film tyleż estetyczno-konceptualizacyjnie, ileż techniczno-industrialnie; z (nieprzesadzoną) dumą mógł jeszcze w 1934 roku ogłosić „wzrost liczby kin, urządzeń kinowych w klubach i kin objazdowych (z 9 tysięcy. 800 w roku 1929 do 29 tysięcy. 200 w roku 1933)”. Cyt. za: J. W. Stalin, *Referat sprawozdawczy na XVII Zjeździe Partii*, w (tegoż) *Dzieła*, t. 13. (lipiec 1930 – styczeń 1934), Warszawa 1951 r. s. 342.

¹¹² Zob. np.: B. C. Хелемендик, *Всеволод Вишневский*. Москва 1980 г. с. 279-280 ; А. Л. Димшиц, *Звенья памяти. Портреты и зарисовки*. Москва 1968 г. с. 83, 85-86.

¹¹³ „(...) Dzieła muzyczne są klasowe (...) to znaczy, nie tylko są w swych treściowych i formalnych właściwościach wyznaczone – określonymi warunkami klasowymi, ale też są w służbie tych warunków czynne. Służą sobą określonej ideologii klasowej, przez nią zarazem zdeterminowane (...)”. Cyt. za: Z. Lissa, *Niektóre zagadnienia estetyki muzycznej*, op. cit. 47.

¹¹⁴ Cyt. za: W. Broniewski, *Nike – wiersze rewolucyjne* (wybór i przedmowa J. Putrament), Warszawa 1973 r. 142-143.

Wybitny znawca kinematografii radzieckiej J. Leyda docenił walory owej produkcji, wymykającej się ramom najzręczniejszej (w stylu włoskiego kaligrafizmu) podanego zamówieniu natury propagandowej;

„(...) „Hiszpania” – pisał – nie może nie ująć odmianą genialnej wyrazistości kadrów, nie znów tak często spotykanej w swoim gatunku (...) i zarazem nie brak w niej ani liryzmu ani określonych namietności; każda zaproponowana tam myśl znajduje dla siebie wyczerpujące, nie mające nic wspólnego z przesadą rozwinięcie (...) ponadto co dla dokumentalistki chyba najważniejsze: oglądając, nie ma mowy o nudzie (...)”¹¹⁵.

Ślady powyższej oceny pobrzmiewają w refleksjach autorki – oddającej swoisty hołd M. Kolcowowi (kolejnej ofierze stalinowskiego terroru, właściwemu pomysłodawcy całego „hiszpańskiego” przedsięwzięcia; zyskawszy w Wiszniewskim sojusznika, dokumentalistka pragnęła wystąpić przeciw „kronikalno-dokumentalnemu filmowi, robionemu bez realnej dramaturgii, bez skonstruowanego podtekstu, słowem – bezrefleksyjnie i z marszu”. Zaznaczając „bezcenność materiału nadesłanego dzięki miejscowym pracownikom kroniki z Hiszpanii, jakby wtórując przywołanemu W. Broniewskiemu podkreślała, że „pełni rolę zwierciadła zwierzęcych instynktów faszyzmu, odbicia współczesnej odmiany barbarzyństwa”¹¹⁶. Szubowskie przesłanie (1939) zważywszy na podpisanie paktu Ribbentrop-Mołotow w sierpniu t.r. nie tylko pozornie mogło naówczas wydawać się nieaktualne – nadzwyczaj niedaleka przyszłość (1941 roku) pokazała wszak jego faktyczną iluzoryczność, nie mówiąc już o narastających napięciach między ZSRR a III Rzeszą (poczynając od roku 1940)¹¹⁷.

Następny z zamówionych dokumentów kinematograficznych – film „20 lat kina radzieckiego” (występujący także po tytule „Nasze kino”, 1940, wspólnie z Pudowkinem i na podstawie scenariusza Wsiewołoda Iłarionowicza, Oleszy i A. Maczereta) był połączeniem warsztatowej (zważywszy na twórców) perfekcji z przynębiającą wysoce, odgórnie reżymową linią interpretacyjną dróg, kształtów i etapów rozwoju tejże kinematografii w RFSRR – ZSRR; rzecz oczywista, nie mógł zatem żadną miarą budzić tym bardziej poczucia satysfakcji u jego autorów, przymuszonych do zaprezentowania w krzywym zwierciadle rzeczywistości, jaką barwnie i aktywnie współkreowali sami. Dość powiedzieć, iż na temat owej produkcji Esfir Iliniczna nie pozostawiła żadnych wspomnień; o Pudowkinie (częściej

¹¹⁵ Cyt. za: J. Leyda, *Из фильмов – фильмы*. Москва 1966 г. с. 58-59.

¹¹⁶ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Заметки режиссёра*, w: „Литературная газета”, 1939 г. 10. июня. с. 16.

¹¹⁷ Już przy okazji montowania „Hiszpanii” Szub (co było absolutnym nowatorstwem) zamierzała oddać rolę lektora autorowi scenariusza tj. Wiszniewskiemu; zamiar ten zrealizowała dopiero w trakcie pracy nad obrazem „Faszyzm będzie rozbity” (1941) gdzie tekst odczytywał znany radziecki felietonista, B. Agapow – natomiast wzorował się na jej idei m. in. twórca „Zwyczajnego faszyzmu” (1965) M. Romm.

niż Szub, u schyłku życia obligowanym do udziału w rozmaitych przedsięwzięciach „oficjalnej falsyfikacji”) nadmieniała wyłącznie przy okazji opisu ewakuacji WGiK-u do Alma-Aty (gdzie razem prowadzili oni zajęcia z zakresu montażu)¹¹⁸. Przyszło więc pogodzić się z „edycją” wizji wyobrażeń dyktatora o historii jednej z najwybitniejszych (po 1917 r.) kinematografii światowych, dokonywanej co jasne nie tylko na tym odcinku – wystarczy przywołać (na polu historiografii) etap przygotowawczy, wydanie i efekty wydania „Krótkiego kursu WKP (b)”¹¹⁹. W trakcie wojny, poza pracą dydaktyczną dokumentalistka współmontowała kronikę frontową oraz kino-periodyk „Nowości dnia” (1945-1951, m. in. wspólnie z Wiertowem) ponadto w latach 1944-1953 została stałym reżyserem Centralnego Studia Filmów Dokumentalnych (CSDF); do pracy literacko-wspomnieniowej (akcentowanej na początku szkicu) wydatnie nakłaniał Szub związany z nią przyjaźnią Fadiejew, nieformalny acz niekwestionowany redaktor latami powstającej książki¹²⁰.

Pierwsze lata zmagania z Niemcami i ich sprzymierzeńcami na froncie zbiegły się z tragiczną śmiercią Gana (aresztowano go jesienią 1941 r., rozstrzelano we wrześniu 1942 r., rehabilitowano natomiast w dobie gorbaczowskiej pierestrojki, we wrześniu 1989 r.) o jakiej Esfir Iliniczna dowiedziała się dopiero po wojnie¹²¹ – jeszcze w roku 1979, wybitny znawca kultury radzieckiej A. Turowski podawał dwie daty zgonu Aleksieja Michajłowicza¹²². Bolesnym ciosem okazały się wcześniej, losy filmowego dokumentu „Faszyzm będzie rozbity” (znany również jako „Twarz wroga”, 1941, przy współpracy z towarzyszką życia Eisensteina, P. Ataszewą); w korespondencji, współscenarzystą przedsięwzięcia, B. Agapow pisał co następuje: „(...) Esfir, film [naturalnie] był gotowy kiedy przyjechałem (...) jak źle się stało! Doskonale przebiegał kunszt Waszego fachu [podkr. – J. W.] wszystko, co było tam oryginalnego wyrzucono (...). Powiedziano mi, że nazbyt mocno czuło się Waszą indywidualność (...)”¹²³. Zupełnie inaczej kręgi oficjalne przyjęły dziełko „Kraj ojczysty” (1942), jedną jeszcze błyskotliwą, szubowską wersję „Szóstej części świata” Wiertowa; fresk był fotomontażowym przekrojem różnych regionów ZSRR, z wspaniałe (i głównie monumentalnie) utrwalonymi pomnikami industrializacji i kolektywnego bytu przemysłu i rolnictwa. Epizodycznie (lecz niezwykle zręcznie) wpleciono kadry portretujące zachowania i emocjonalne reakcje pojedynczych osób – reprezentantów różnych narodów Związku (zarejestrowanie

¹¹⁸ Cyt. za: Э. И. Шу́б, *Жизнь моя – кинематограф*, с. 227.

¹¹⁹ Zob. np. A. F. Grabski, *O „Krótkim kursie” – nie całkiem krótko. Z problematyki filozofii dziejów stalinizmu*, w: *Archiwum Historii Myśli Politycznej*, III, 1993 r. s. 98 i n.

¹²⁰ Cyt. za: Э. И. Шу́б, op. cit. s. 241-242. Szczęśliwie nie stała się ona przedłużeniem uchwały stalinowskiego CK WKP (b) z sierpnia 1931 roku „dokładnie określającej zadania wydawnictw radzieckich”. Cyt. za: J. Grycz, *Z dziejów i techniki książki*. Wrocław 1951 r. s. 10.

¹²¹ Zob. А. Б. Коноплева, „Странные люди”, op. cit. s. 65,66.

¹²² Zob. (tegoż), *W kręgu konstrukttywizmu*. Warszawa 1979 r. s. 271 – jako datę śmierci podano także rok 1939, mylnie określając datę urodzin (1893 r.). W rzeczywistości Gan urodził się w roku 1887.

¹²³ Cyt. za: Б. Н. Агапов – Э. И. Шу́б [74], w: Э. И. Шу́б, op. cit. s. 436.

relacji świadka męczeńskiej śmierci partyzantki, Zoi Kosmodemianskiej, legendarnej postaci radzieckiego ruchu oporu); znów przypomniano lata leninowskie, będące wstępem ku portretowaniu „wielkich chwil” realności stalinizmu – i hekatombie agresji hitlerowskiej na Związek Radziecki latem 1941 roku. Prace nad obrazem Szub rozpoczęła jeszcze w Moskwie, dając sugestywny opis opustoszałej, nękaney nalotami bombowymi stolicy – bardzo przypominający chronologicznie zbliżone, późniejsze wspomnienia Kuleszowa – Chochłowej, wreszcie O. Lepieszynskiej¹²⁴. W liście do S. i W. Wiszniewskich (1942) informowała zwięźle o dynamicznych wysiłkach „kazachskiej emigracji artystycznej”:

„(...) Eisen właśnie zabiera się za „Iwana”, Pudowkin kończy właśnie nowelę poświęconą [B.] Brechtowi, [S.] Gierasimow – pochłonięty filmem o obronie Leningradu, Kozincew [konceptualizuje] swoje „Miasto w pierścieniu blokady”, Ermer – swój fresk o partyzantce (...) Aleksandrow [G.] i Orłowa [L.] wyjechali do Baku (...) czuję się samotna, brak mi wsparcia – myślę że od tej „choroby” stradają głównie ludzie kina (...) Perl [Ataszewa] na dniach wraca do Moskwy (...) przyjeżdżają z kolei [S.] Michałkow i [M.] Zoszczenko (...)”¹²⁵.

W 1941 r. udekorowano ją orderem „Znak Honoru”, w uroczystym i triumfalnym 1945 – medalem „Za ofiarne wysiłki w dobie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”; znamienne, iż wyróżnienia nijak nie pokrywają się z odrzuceniem jej projektów kinematograficznych z lat 1944-45 (przygotowane koncepcyjnie freski „Kroniki Wielkiej Wojny” i „Zwycięstwo”). Jedynie w roku 1946 doszło do urzeczywistnienia produkcji „Sąd w Smoleńsku”, nie będącej wszakże niczym innym niż „specjalnym wydaniem” wspomnianej serii dokumentalnej „Nowości dnia”... tradycyjnie niezłomna dokumentalistka ponowiła walkę o akceptację, montując swój ostatni film „Po tamtej stronie Arkasu” (1947, na podstawie scenariusza N. Szpikowskiego, autora warstwy fabularnej genialnej „Gorączki szachowej” Pudowkina z roku 1925) – obraz dyktowany zawirowaniami politycznymi w Iranie (1946) gdzie zwlekano z ewakuacją wojsk radzieckich w nadziei na zwycięstwo miejscowych struktur komunizujących. Powzięte starania przeszły niemalże bez echa, po czym powtórzył się zaistniały już motyw: odznaczenie zaszczytnym medalem „Pamięci 800-lecia Moskwy” (1948) i zablokowanie gotowego planu filmu „Moskwie – 800 lat: (1947, wspólnie z Agapowem): warto w związku z tym uzupełnić, że własny moskiewski fresk rocznicowy wydać zamierzał zmarły w roku premiery świetnej „Młodej gwardii” Fadiejewa, w reżyserii S. Gierasimowa, Eisenstein¹²⁶. W archiwum spoczęły dalsze trzy, zajmujące dokumentalno-kinematograficzne, precyzyjnie opracowane

¹²⁴ Zob. Л. В. Кулешов, А. С. Хохлова, op. cit. s. 183 ; А. Саладовников, Ольга Лепешинская. Москва 1983 г. с. 102 i n.

¹²⁵ Cyt. za: Э. И. Шыб – С. К. и В. В. Вишневым [76], w: Э. И. Шыб, op. cit. s. 438.

¹²⁶ Zob. np.: J. K. Witczak, S. M. Eisenstein i praca nad „Iwanem Groźnym”. Ostatnie lata, w (tegoż), *Stare kino rosyjskie. Wybór artykułów* (w druku).

„zamiary” Szub („Im już 30 lat” – o pokoleniu młodych, całkowicie ukształtowanych w warunkach radzieckich; „Ropa naftowa” – wydobywniczo/industrialny, poświęcony Baku i azerbejdżańskiej SSR; wreszcie kulturoznawcza „Ojczyzna w sztuce narodu” (wszystkie w latach 1947-49)¹²⁷; w świetle dalszych wydarzeń musiało to skutecznie wpłynąć na załamanie twórczej aktywności Esfir Ilinicznej, w istocie znajdującej się naówczas na pozycjach bardzo przypominających położenie Wiertowa. Demonstrowanie gotowości czynu artystycznego wykraczającego ponad rzemieślniczą (choć najwyższej kwalifikacji) rutynę codzienności – okazało się już reżymowi zbędnym; w nieopublikowanym podówczas (1949) piśmie, powtarzającym obficie samokrytykę z roku 1940¹²⁸ dokumentalistka dokonała swoistego „pożegnania” z materią stanowiącą główną, wielką pasję jej życia („pojawił się nowi mistrzowie sztuki filmowej (...) jacy nie muszą już przekonywać, że obraz dokumentalny jest pełnoprawną częścią sztuki”)¹²⁹. Poszczególne partie wciąż prowadzonej korespondencji wręcz przenikliwie dowodzą skomplikowanej, wewnętrznej atmosfery późnego stalinizmu (list Eisensteina, informującego o zgodzie na przeróbki „Iwana Groźnego”, 1946) najbardziej porażają niemniej te z czasu przygotowywanej już zdecydowanie „odwilży”; w liście z jesieni 1955 roku dożywający swych dni, „zdruzgotany nadużyciami obnażonymi przez przełom” Fadiejew (powiadamiając Szub o rehabilitacji Meyerholda) naciskał na „dostojne sportretowanie go” na kartach szubowskich pamiętników, rzuciwszy w innym miejscu (wiosna 1956) światło na inspirowane odgórnie kampanie, wytaczane przeciwko Wiertowowi¹³⁰. Jeszcze w roku obchodów jubileuszu sfalszowanych, 70-tych urodzin Stalina¹³¹ związana z filmem N. Wacznadze uskarżała się reżyser na „najpełniejszy mrok, panujący w tbiliskim studiu kinematograficznym”, z rozrzewnieniem wprost nawiązawszy do roku 1929¹³²; reszty dopełniają fragmenty listu córki Wsiewołoda Emiliewicza, I. Meyerhold (1958) jaka pisała następująco:

„(...) Zwierzyłam się, jak nakrzyczałaś (...) za moją pasywność w stosunku do sprawy [ojca] (...) A ja wiem, że moje sumienie względem Taty pozostaje czyste, podobnie jak to, że mój dowód osobisty nigdy nie znał nazwiska innego, niż Jego. Również moje dzieci wiedzą, iż pamięć o dziadku – to rzecz najzupełniej święta. Sporo zresztą piszę o ojcu, kiedy tylko pozwala mi zdrowie i powiem otwarcie: nie

¹²⁷ Zob. Э. И. Шуб, op. cit. s. 356 i n.

¹²⁸ Zob. Э. И. Шуб, *О советском документальном кино*, w: *Двадцать лет советской кинематографии*, Москва – Ленинград 1940 r. 39 i n.

¹²⁹ Cyt. za: Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф*, op. cit. s. 306.

¹³⁰ Tamże, s. 415-416.

¹³¹ Wedle metryki urodził się 6 grudnia (st. stylu) 1878 r., nie zaś 21 grudnia 1879 r. – co naukowa literatura przedmiotu w Polsce podawała jeszcze w 2005 roku. Zob. С. Ю. Рыбас, Э. С. Рыбас, *Сталин. Судьба и стратегия* Т. 2. Москва 2007 r. s. 617 ; L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji* (wyd. IV popr. i uzupełn.), Ossolineum 2005 r. s. 605.

¹³² Cyt. za: Н. Г. Вачнадзе – Э. И. Шуб [83], w: Э. И. Шуб, op. cit. s. 445.

mam zamiaru obwieszczać o tym wszem i wobec, zaś kiedy będę gotowa – zwrócę się z tym tam gdzie uznam za stosowne (...)”¹³³.

Pięć lat wcześniej, w miesiąc po śmierci dyktatora, Esfir Iliniczna „obwieściła” W. Muchinie inną rzecz; „(...) Coraz częściej dochodzę do wniosku – stwierdzała – że nie dane mi było dla ojczyzny swej, w sztuce, uczynić nawet dziesiątej części tego, czego pragnęłam (...) Widać, zabrakło szczęścia – obecnie natomiast jest już zbyt późno (...)”¹³⁴. W okolicznościach napiętnowania „kultu jednostki”¹³⁵ (1956) Ministerstwo Kultury ZSRR nagrodiło ją specjalnym dyplomem, w dowód uznania całokształtu jej osiągnięć twórczych.

Słowa, jakie kreślił o Leninie (wkrótce po jego zgonie) Gorki, z nieznaczną ledwie korektą celnie oddadzą istotę osobowości i działalność Esfir Szub:

„(...) [Jej] talent niemal zupełnie pozbawiony był jakiegos zewnętrznego blasku; [Jej] postawa przywodziła na myśl niezadkie w Rosji, przepełnione skromnością, wręcz ascetycznością bycia – samopoświęcenie – trud uczciwego, rosyjskiego inteligenta-rewolucjonisty, zdolnego wyrzec się wszelkich pokus w imię urzeczywistnienia idei lepszej przyszłości (...)”¹³⁶.

Przypomnienie (na przykładzie dokumentalistki) twórczości wybitnych przedstawicieli starego kina rosyjskiego – jako ważkiej części kultury Rosji XX stulecia – ma i powinno mieć dodatkowe znaczenie w świetle refleksji Dmitrija i Wiery Lichaczowów: „(...) Poziom kultury – to w znacznym stopniu skala jej tolerancji kulturalnej [podkr. – J. W.] (...) Im wyższa jest kultura narodowa, tym (...) jest ona lojalniejsza w stosunku do innych kultur, tym głębiej przyswaja ich skarby (...) bez mechanicznych zapożyczeń i zewnętrznego naśladownictwa (...)”¹³⁷. Zawieszone natomiast cały czas w powietrzu pytanie jak (w obliczu stalinizmu) radziła sobie jedna z pierwszych w kinie światowym, niezapomnianych artystek kamery, z „czczym (...) inteligenckim brzękadełkiem”¹³⁸ z pewnością nadal będzie niepokoić badaczy jej losów.

¹³³ Tamże, c. 448-449.

¹³⁴ Cyt. za: Э. И. Шуб – В. И. Мухиной [88], w: Э. И. Шуб, op. cit. s. 448.

¹³⁵ Zob. W. I. Lenin, *List do Zjazdu – i inne dokumenty*. Warszawa 1956 r. s. 6-7.

¹³⁶ Cyt. za: М. Горкий, *Литературные портреты* (пред. К. И. Чуковского). Москва 1967 г. с. 9.

¹³⁷ Cyt. za: W. Lichaczowa, D. Lichaczow, *Artystyczna spuścizna dawnej Rusi a współczesność* (przekł. P. Lewin), Warszawa 1977 r. s. 5, 8.

¹³⁸ Cyt. za: *List do tow. Szatunowskiego*, w: J. W. Stalin, *Dzieła*, t. 13 s. 52. Dane (w innym miejscu) pouczenia D. Biednemu służą jaskrawo za egzemplifikację położenia przedstawicieli sztuki radzieckiej w stalinowskim okresie ZSRR: „(...) Dziesiątki razy KC chwalił Was, kiedy trzeba było chwalić. Dziesiątki razy KC bronił Was (nie bez pewnego naciągania sprawy!) przed atakami różnych grup i towarzyszy z naszej partii (...) Kiedy natomiast KC musiał poddać krytyce Wasze błędy, nagle poczęliście parskać i krzyżeć o „pętli”. Czyżby KC nie miał prawa krytykować Waszych błędów? Czyżby decyzja KC Was nie obowiązywała? (...) Czy nie uważacie, że zarazi-

Literatura

- С. М. Эйзенштейн, *Воспоминания о В. В. Маяковском*, w: „Искусство” 1956 г. № 1
Дзига Вертов в воспоминаниях современников. Москва 1976
В. В. Маяковский в воспоминаниях современников. Москва 1963
Э. И. Шуб, *Жизнь моя – кинематограф* (Крупным планом – статьи, выступления – неосуществлённые замыслы – переписка. Москва 1972
А. И. Герцен, *Былое и думы*, Ленинград 1978
Encyklopedia kina (red. T. Lubelski), Kraków 2003
Historia ZSRR, t. 1 (S. S. Wołkow, D. S. Lichaczew, A. N. Camutali i in.), Moskwa 1984
В. Золотаревский, *Щемящая радость воспоминаний*, w: „Советское кино”, 1963 г. № 1
F. Dzierżyński, *Pamiętnik więźnia*. Warszawa 1953
K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*. Warszawa 1953
П. С. Юшкевич, *Мировоззрение и мировоззрения*. Санкт-Петербург 1912 г
Е. Б. Вахтангов, *Записки. Письма. Статьи*. Москва – Ленинград 1939
М. С. Местечкин, *В театре и в цирке*. Москва 1976
Towarzysz Józef. Wspomnienia o Feliksie Dzierżyńskim (przekł. W. Lipnik, J. Paszta, A. Pszenicka), Warszawa 1977
J. K. Witczak, *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej*. Toruń 2012
Современная русская критика [1918-1924 гг.], сост. И. Оксёнов. Ленинград 1925
Летописцы нашего времени. Режиссёры документального кино. Москва 1987
Э. И. Шуб, *Фабрикация фактов*, w: „Кино”, 1926 № 41
Э. И. Шуб, *Работать!*, w: „Кино”, 1927 № 46
Э. И. Шуб, *Мы не отрицаем элемент мастерства*, w: „Новый Леф”, 1927 № 12
В. В. Маяковский, *Наша кинематографическая гордость*, w: „Известия”, 1927 № 19
Н. А. Лебедев, *Очерки истории кино СССР. Немое кино*. . Москва 1965
B. Ławrieniew, *Czterdziesty pierwszy* (przekł. T. J. Evert), Warszawa 1967
В. Перцов, *Игра и кино*, w: „Новый Леф”, 1927 г. № 11-12
Lenin o literaturze. Artykuły, fragmenty, listy. Warszawa 1953
F. Dostojewski, *Idiota* (przekł. H. Grotowska), Warszawa 1971
А. Дерябин, *Время собирать. Отечественные кино и создание первого в мире киноархива*, w: „Киноведческие записки”, 2001 г. № 55
P. Piotrowski, *Artysta między rewolucją a reakcją*. Poznań 1992
J. K. Witczak, *Losy S. F. Płatanowa w bolszewickiej Rosji (1917-1933)*, w: „Sprawy Wschodnie”, 2009 r. zeszyt 1-2,
М. А. Кушников, *Эйзеништейн*. Москва 2016
Film Radziecki (opracow. W. Pudowkin, H. Smirnowa), Warszawa 1951
История советского кино. Т. 1 Москва 1969
Н. А. Лебедев, *За пролетарскую кинопублицистику (к вопросу к методологии кинохроники)*, w: „Пролетарское кино”, 1931 г. № 12
E. Pawlak, *Wokół amerykańskiego dramatu Eisensteina*, w: „Kultura”, nr 49, listopad 1980

liście się pewną nieprzyjemną chorobą, która zwie się „zarozumiałstwem”? Więcej skromności, t. Demianie (...).” Cyt. za J. Stalin, *Do tow. Demiana Biednego (wyjątki z listu)*, w (tegoż), *Dzieła*, t. 13. S. 37-38.

JAKUB ADAMIAK

Student Wschodoznawstwa
Wydział Historii UAM
jakada6@st.amu.edu.pl

FORUM WSCHODNIE
ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY NR 10/2022

MAGDALENA CHOJECKA

Studentka Wschodoznawstwa
Wydział Historii UAM
mag.chojecka@gmail.com

ŻANETA KORDUS

Studentka Wschodoznawstwa
Wydział Historii UAM
zaneta.kordus@op.pl

30 lat niepodległej Estonii – turystyczna narracja o dziedzictwie ZSRR

Streszczenie: Celem niniejszej pracy jest określenie, jak przedstawiane i postrzegane jest dziedzictwo ZSRR w branży turystycznej Estonii oraz to w jaki sposób kreowana jest przez estońskie władze, organizacje rządowe i pozarządowe, czy też szeroko rozumiane podmioty prywatne, działające w branży turystycznej w Estonii narracja w stosunku do danego okresu historycznego.. Autorzy pracy proponują spojrzenie na współczesną Estonię przez pryzmat problemów związanych z dziedzictwem Związku Radzieckiego, które to wciąż nie tracą na swojej aktualności. Przyjmują przy tym, że jedną z podstawowych kwestii, niezbędnych do rozpatrywania problemu dziedzictwa ZSRR, staje się przynależność etniczna mieszkańców oraz wynikająca z niej ich pamięć kulturowa i poczucie tożsamości. W związku z czym autorzy wskazują na występujący w estońskim społeczeństwie dualizm w rozumieniu roli ZSRR w historii Estonii. Rozważania zaś prowadzą do wniosku, że na dzień dzisiejszy, z uwagi na wewnętrzne podziały społeczne w Estonii, nie można wyodrębnić tylko jednej turystycznej narracji o dziedzictwie ZSRR.

Summary: The aim of this work is to determine how the heritage of the USSR is presented and perceived in the Estonian tourism industry and how the Estonian authorities, governmental and non-governmental organizations, or broadly understood private entities operating in the Estonian tourism industry create a narrative in relation to a given historical period. The authors of the work propose a view of contemporary Estonia through the lens of problems related to the heritage of the Soviet Union, which still do not lose their topicality. At the same time, they assume that one of the basic issues necessary to consider the problem of the USSR heritage is the ethnic descent of the inhabitants and their cultural memory and sense of identity resulting from it. Therefore, the authors point to the dualism in Estonian society in understanding the role of the USSR in the history of Estonia. These considerations lead to the conclusion that today, due to internal social divisions in Estonia, it is impossible to distinguish only one tourist narrative about the heritage of the USSR.

Słowa kluczowe: Estonia, ZSRR, dziedzictwo, turystyka, pamięć kulturowa, pamięć komunikatywna, tożsamość

Keywords: Estonia, USSR, heritage, tourism, cultural memory, communicative memory, identity

Minęło już ponad 30 lat od momentu, kiedy to, po wydarzeniach tzw. „Śpiewającej rewolucji” i licznych protestach wspierających ideę niepodległości Estonii, 20 sierpnia 1991 roku Rada Najwyższa Estońskiej Republiki Radzieckiej proklamowała niepodległość państwa od ZSRR¹. Tym niemniej terytoria dzisiejszej Republiki Estońskiej przez niemal 50 lat² znajdowały się w granicach ZSRR i stanowiły jego integralną część, doświadczając przy tym wszelkich zmian i procesów zachodzących w Państwie Rad.

W czasie swojego istnienia w ramach ZSRR Estońska Socjalistyczna Republika Radziecka, uważana była za jedną z najbogatszych i najlepiej rozwiniętych republik związkowych, średni dochód uzyskiwany przez pracowników niemalże wszystkich branż był zdecydowanie wyższy niż w innych republikach związkowych, zaś sama republika, wraz z pozostałymi dwoma republikami nadbałtyckimi, w założeniu władz centralnych miała stanowić swoistą “pocztówkę ZSRR” i pokazywać innowacyjność oraz podkreślać osiągnięcia systemu komunistycznego³. I chociaż wewnątrz Związku, republiki nadbałtyckie, a wśród nich oczywiście Estonia były uważane za namiastkę Zachodu, tym niemniej pozostawały one częściami składowymi Związku Radzieckiego, który to bezsprzecznie odcisnął i pozostawił na nich swoje piętno.

Stąd też wynika idea naszych badań, które w swoich założeniach, powinny obejmować maksymalnie szeroką perspektywę spojrzenia na tę epokę w historii państwa estońskiego, zarówno przez pryzmat mieszkańców kraju, ich pamięci kulturowej oraz komunikacyjnej⁴, jak i z perspektywy turystów, odwiedzających Estonię, a także osób pracujących w szeroko rozumianej branży turystyki oraz przedstawicieli organizacji pozarządowych i rządowych zajmujących się dziedzictwem kulturowym państwa. Podjęliśmy próbę ustalenia rzeczywistego wpływu okresu radzieckiego na współczesną Estonię, jej dzisiejszą kulturę, architekturę oraz ogólny obraz, pragnęliśmy zobaczyć jak Estonia, uważana przecież powszechnie za

¹ Choć warto tu podkreślić, że odzyskanie niepodległości przez Estonię nie miało charakteru jednorazowego aktu proklamacji, było zaś zdecydowanie bardziej złożonym i trwającym w czasie procesem, rozpoczętym już w 1988 wydaniem przez Radę Najwyższą Estońskiej Republiki Radzieckiej deklaracji suwerenności wewnątrz państwa związkowego, kontynuowanym przez proklamację niepodległości o charakterze warunkowym z roku 1990. A faktyczna proklamacja niepodległości z 20 sierpnia 1991 r. stanowiła była tylko zwieńczeniem całego procesu. B. Jundo-Kaliszewska, T. Lachowski, *Odzyskanie niepodległości przez państwa bałtyckie w świetle procesu rozpadu ZSRR oraz następcze rozliczenie okresu sowieckiej okupacji. Wybrane aspekty natury prawnej i politycznej*, Uniwersytet Łódzki, 2011, s. 2.

² 1940–1991, z wyłączeniem okresu okupacji niemieckiej: 1941–1944, kiedy to władze radzieckie nie sprawowały faktycznej kontroli nad terytorium Estonii.

³ E. Зубкова, *Советская Прибалтика: Имидж и реальность. Время Советского Союза*, 2021 r. <https://historyrussia.org/sobytiya/sovetskaya-pribaltika-imidzh-i-realnost-2.html> (dostęp 15.09.2022)

⁴ J. Assman, *Pamięć kulturowa- pismo zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa, 2008.

najbardziej “zwesternizowaną” republikę byłego Związku Radzieckiego, która to osiągnęła znaczące sukcesy w sferze modernizacji i cyfryzacji państwa⁵, stając się przy tym jednym z najbardziej nowoczesnych państw świata⁶ i nie ustępując najlepiej rozwiniętym państwom Europy Zachodniej, radzi sobie ze swoim radzieckim dziedzictwem, w jaki sposób przedstawia je w przestrzeni publicznej i turystycznej, jaką narrację buduje wokół tych zdarzeń, a także jak reagują zwykli ludzie w momencie zderzenia się z tą częścią historii.

Podczas badań skupiliśmy się na zebraniu materiału badawczego poprzez triangulację metod ilościowych – ankiet badawczych, skierowanych do turystów, odwiedzających Estonię w ostatnich latach, jakościowych – wywiadów pogłębionych przeprowadzonych z pracownikami estońskiej gałęzi turystyki oraz przedstawicielami organizacji samorządowych i rządowych, a także badania terenowe przeprowadzone w trzech największych miastach Estonii – Tallinie, Tartu i Narwie, które to przedstawiały zróżnicowane, w szczególności pod względem etnicznym, regiony Estonii, co okaże się kluczowe w dalszej części naszych dociekań.

Badając dostępne źródła, w szczególności zaś źródła pisane, ze sfery estońskiej turystyki (przewodniki turystyczne, ulotki, broszury, informacje zawarte na stronach internetowych), zauważa się stosunkowo nieznaczną ilość wspomnień o atrakcjach czy też zabytkach z okresu Związku Radzieckiego, wyjątek stanowią tutaj miejsca związane z budowaniem określonej historyczno-politycznej narracji, w szczególności zaś promowane i najszerzej rozpoznawalne Muzeum Okupacji i Wolności w Tallinnie. Dopiero zagłębiając się w ofertę prywatnych biur podróży i stron internetowych ukierunkowanych typowo na turystów poszukujących i interesujących się radziecką przeszłością Estonii, udaje się znaleźć oferty skierowane na przybliżenie tego okresu w historii państwa estońskiego. Tym niemniej ogólne wrażenie, pozostawiane po zapoznaniu się z estońską ofertą turystyczną w języku angielskim i rosyjskim, zmusza do zastanowienia się i zadania sobie, poniekąd kontrowersyjnego, pytania: czy Estonia aby na pewno jest państwem poradzieckim? Niewielka ilość źródeł i zdawkowe podejście do tematu zmusza do przemyślenia również tego na ile estońskie władze i społeczeństwo chcą promować akurat ten okres w historii swojego państwa? W zdecydowanej większości materiałów znajdujemy znaczną ilość informacji dotyczących słynnej estońskiej przyrody, historii z okresu średniowiecza, hanzeatycznego okresu w historii Tallinna, czasów Imperium Rosyjskiego, czy też interesujących miejsc z okresu I Republiki Estońskiej⁷, jednak kiedy rzecz dochodzi do okresu radzieckiego, trafiamy w swoistą pustkę, którą najczęściej zapełniają jedynie wspomniane już Muzeum Okupacji

⁵ R. Domagała, *Państwo 2.0. Proces transformacji cyfrowej sektora publicznego. Część 1. E-Estonia jako wzór cyfrowego e-państwa*, 2019.

⁶ e-Estonia: The World's Most Advanced Digital Society: <https://interestingengineering.com/innovation/e-estonia-the-worlds-most-advanced-digital-society> (dostęp 15.09.2022).

⁷ 1918-1940.

i Wolności oraz dwa Muzea KGB – w Tallinie, oraz w Tartu. Jednocześnie należy podkreślić, że w wyniku badań ankietowych przeprowadzonych na grupie 45 osób, które odwiedziły w ostatnich latach Estonię w celach turystycznych, ponad 75% (35 osób) stwierdziło, że budynki, pozostałości i zabytki z okresu radzieckiego w Estonii mogą być interesujące z punktu widzenia turysty, ponadto zdecydowana większość badanych, z którymi przeprowadziliśmy wywiady pogłębione, również podkreślała, że dany okres często budzi zainteresowanie wśród turystów i może stanowić interesujące urozmaicenie oferty turystycznej Estonii.

Tym niemniej również podczas badań terenowych prowadzonych przez naszą grupę, zauważyliśmy stosunkowo niewielkie wyeksponowanie atrakcji/pamiętek związanych z okresem ZSRR. W szczególności zauważalne, było w Tartu, w którym to, oprócz wspomnianego wyżej Muzeum KGB oraz niewielkiego i niełatwego do znalezienia pomnika ofiar komunizmu, a także interesującej wystawy poświęconej stuleciu urodzin Jurija Łotmana, wybitnego radzieckiego badacza literatury, jednego z twórców tartusko-moskiewskiej szkoły semiotycznej, przedstawionej w bibliotece Uniwersytetu w Tartu, która to pośrednio odnosiła się do dziedzictwa ZSRR, nie znaleźliśmy praktycznie, żadnych innych atrakcji turystycznych, czy też miejsc pamięci, mających związek z czasami radzieckimi. Ponadto należy podkreślić, że i samo miasto z wyglądu przypominało bardziej prowincjonalne skandynawskie miasteczka i praktycznie pozbawione było, tak charakterystycznych dla miast poradzieckich pejzaży wielopiętrowych bloków mieszkalnych z tzw. ‘wielkiej płyty’, bądź też wcześniejszych ‘chruszczówek’ czy ‘breżniewek’.

Całkowicie odwrotna sytuacja występowała w drugim z odwiedzonych przez nas miast, położonej na granicy z Rosją – Narwie, która to cała od początku do końca epatowała ‘radzieckością’ i specyficznym klimatem miasta poradzieckiego. I choć w sferze ‘oficjalnej turystyki’, sytuacja pozostała zgoła niezmienną, gdyż w jedynym muzeum w mieście, znajdującym się w XIII-wiecznym zamku, w którym to główna wystawa opisywała historię istnienia miasta i jego okolic na przestrzeni stuleci, okresowi radzieckiemu poświęcono tylko krótki, około 30 sekundowy, fragment dziesięciominutowego filmiku edukacyjnego⁸, to w samym mieście znajdziemy bardzo dużą ilość śladów dziedzictwa ZSRR, zaczynając od nasyconej symboliką radziecką fasady dworca kolejowego, ozdobionego m.in. czerwonymi gwiazdami, czy też płaskorzeźbami przedstawiającymi żołnierzy Armii Czerwonej, poprzez monumenty poświęcone żołnierzom poległym w czasie walk w okresie II Wojny Światowej, kończąc na pomniku czołgu T-34⁹ i pomniku

⁸ Co jest tym bardziej dziwne, że swój dzisiejszy wygląd miasto zawdzięcza, właśnie okresowi ZSRR, gdyż w czasie II Wojny Światowej zostało ono praktycznie całkowicie zniszczone, a odbudowę rozpoczęto już po zakończeniu walk i wykonano ją według planów radzieckich architektów.

⁹ Usuniętym ze swojego dotychczasowego miejsca i przeniesionym do muzeum, w wyniku decyzji władz estońskich na poziomie centralnym- 16 sierpnia 2022 roku.

Włodzimierza Lenina¹⁰, na dziedzińcu Zamku Hermana, w którym to znajduje się wyżej wspomniane muzeum. Ponadto należy dodać, że większość tych zabytków jest w stosunkowo dobrym stanie i stanowi ważne miejsce pamięci kulturowej dla lokalnych mieszkańców, którzy to często na własny koszt i własnymi siłami dbają o te miejsca, renowują je, a niekiedy, przy okazji ważnych świąt bądź wydarzeń o charakterze rodzinnym, składają pod nimi kwiaty¹¹. Przykładem oddolnej organizacji o charakterze lokalnym zajmującej się ochroną i renowacją zabytków związanych z okresem radzieckim w Narwie, jest chociażby organizacja “Pamięć” (ros. Память), członkowie której regularnie dbają m.in. o okoliczne pomniki poświęcone żołnierzom Armii Czerwonej, poległym w trakcie II WŚ, czy też troszczą się o groby na okolicznych cmentarzach wojskowych.

Nie sposób również nie wspomnieć o miejscu unikatowym, znajdującym się w odległości około 15 km od Narwy, dawnym mieście zamkniętym- Sillamäe, miasto to jest prawdziwym skansenem architektury tzw. “stalinowskiego empire-u”. Ponadto lokalne muzeum¹² posiada nadspodziewanie dużą wystawę traktującą o czasach Związku Radzieckiego, która składa się z bogatej kolekcji relikwów epoki, zebranych od miejscowych mieszkańców, co pozwoliło nawet na utworzenie oddzielnego pokoju wystawowego, w stylu lat 50-tych XX wieku. Oprócz tego warto wspomnieć o bardzo ciekawej wystawie “Sillamäe w czasach radzieckich”¹³ zlokalizowanej w piwnicy miejscowego domu kultury, w skład której wchodzi m.in. popiersia i portrety przywódców ZSRR, radzieckie odznaki i order, a także znaczna ilość innych pozostałości z epoki. Tym niemniej należy podkreślić lokalny charakter rzeczonych miejsc oraz to, że w większości powstawały one jako inicjatywy oddolne i są ściśle związane z działalnością miejscowych aktywistów, w tym w szczególności, zmarłego w 2021 roku, Aleksandra Popowa, jednego z założycieli i głównego kuratora Muzeum Sillamäe. Oprócz tego, z informacji zamieszczonych na stronie muzeum i uzyskanych podczas wywiadu z jednym z jego pracowników, mogliśmy dowiedzieć się, że ekspozycja tworzona była przez lokalnych mieszkańców, którzy to przekazywali własne pamiątki rodzinne, czy też zbiory z prywatnych kolekcji, które to legły u podstawy zbiorów muzealnych. Ważnym jest również to, że, dzięki staraniom miejscowych aktywistów, objęto ochroną całe centrum miasta oraz przyznano mu statusu dziedzictwa narodowego Estonii, co stawia je na równi

¹⁰ Warto podkreślić, że jest to ostatni pomnik W. Lenina w Estonii, który znajduje się w przestrzeni publicznej, pozostałe zostały przeniesione bądź usunięte już w latach 90-tych.

¹¹ Jak np. ma to miejsce pod pomnikiem czołgu T-34 nieopodal Narwy, przy okazji Święta Zwycięstwa (9 maja), a także, co usłyszeliśmy od lokalnych mieszkańców, po ceremonii zawarcia związku małżeńskiego młoda para często składa kwiaty pod miejscami ważnymi z punktu widzenia lokalnej ludności, w tym również pod pomnikiem czołgu T-34.

¹² Muzeum Sillamäe, <https://sillamae-muuseum.ee/> (dostęp: 12.09.2022).

¹³ Силламяэ советских времен, <https://sillamae-muuseum.ee/ru/exposition/noukogudeaegne-sillamae> (dostęp 12.09.2022).

ze średniowiecznym centrum Tallinna i sprawia, że będzie ono jedynym dwudziestowiecznym centrum miasta w Estonii objętym tego rodzaju ochroną¹⁴.

30 kilometrów na zachód od Sillamäe znajduje się miasto Kohtla-Järve, które jest ośrodkiem wydobywania i obróbki chemicznej łupków bitumicznych. Co roku 25 tysięcy turystów¹⁵ przyjeżdża do Kohtla-Järve, aby odwiedzić „Estońskie muzeum górnicze” powstałe w zamkniętej już kopalni łupków. Sama kopalnia została otworzona w 1931 roku, jednak okres jej świetności przypada na czasy radzieckie. Obiekt przyciąga turystów z różnych stron świata, odwiedzają ją podróżnicy zarówno z Rosji, jak i z zachodu Europy. Kopalnia przedstawia warunki pracy panujące w kopalni na przestrzeni lat, historię poszczególnych pracowników, używane w epoce maszyny górnicze, czy też aparaturę pozostawioną w szybach i oznaczenia. Kopalnia była jedyną w całym ZSRR, gdzie językiem używanym podczas pracy nie był język rosyjski, a na stanowiskach kierowniczych zasiadali przedstawiciele rodzimej ludności republiki. Podczas zwiedzania odczuliśmy, że ta „estońskość” kopalni jest silnie akcentowana. Można odnieść wrażenie, iż muzeum górnicze stanowi wyspę języka estońskiego w głównie rosyjskojęzycznym regionie Ida-Virumaa. Samo miasto Kohtla-Järve architektonicznie przypomina Sillamäe – tutaj również napotkamy wiele niszczących budowli powstałych w czasach stalinowskich. Jednym z odremontowanych budynków, który może przykuć uwagę turystów jest Dom Kultury z widniejącym nad wejściem okazałym sierpem i młotem. W centralnej części miasta w oczy rzuca się również socrealistyczny pomnik „Chwała pracy” przedstawiający dwóch górników ze wzniesionymi kilofami. Monument nie jest jednak w jakikolwiek sposób opisany, nie znajdziemy przy nim żadnej tablicy.

Dalszy ciąg naszych badań terenowych miał miejsce w stolicy Estonii – Tallinie, mieście, w czasach radzieckich, uważanych za jedno z najlepszych miejsc do życia w całym ZSRR, miejscu gdzie swoboda słowa stała na zdecydowanie wyższym poziomie niż w innych regionach Państwa Rad, stąd też miasto było częstym celem migracji z innych republik związkowych i do dnia dzisiejszego skład narodowościowy miasta jest zróżnicowany¹⁶. Tallin to miasto kontrastów, średniowieczne centrum, napominające o duńską dominację na tym obszarze, kontrastuje z dzielnicami sypialnianymi miasta zbudowanymi w radzieckim stylu, w samym mieście znajdziemy też największą ilość szeroko rozumianych atrakcji z okresu Związku Radzieckiego, w tym przede wszystkim: Muzeum Okupacji i Wolności, przed-

¹⁴ Rzeczoną informację potwierdziła nam podczas wywiadu pracownik Muzeum Sillamäe oraz przedstawicielka Estońskiej Akademii Sztuk Pięknych, związana wcześniej zawodowo z Działem Ochrony Dziedzictwa Narodowego Estonii przy Ministerstwie Kultury Estonii.

¹⁵ Estońskie Muzeum Górnicze, <https://kaevandusmuuseum.ee/en/?fbclid=IwAR3TWEQwcZVzBp6vQNe4a0yi10RWi1-shnAWFV-mo6jRyLniFwwwCPFX4BU> (dostęp 15.09.2022).

¹⁶ Według danych na rok 2022, Estończycy stanowią 52,9% mieszkańców Tallinna (235 419), Rosjanie 35% (155 913), Ukraińcy 3,8% (16 876), Białorusini 1,6% (6 985).

stawiające oficjalną estońską perspektywę spojrzenia na dziedzictwo ZSRR, choć należy przyznać również, że muzeum jest bardzo nowocześnie zrobione i spełnia wymagania stawiane przed współczesnymi muzeami narracyjnymi, pozostawiając pole do rozmyślań dla zwiedzającego oraz niekiedy dając mu możliwość wejścia w polemikę z wystawą. Kolejnym interesującym miejscem, przedstawiającym podobne spojrzenie na okres radziecki, jest wybudowany w 2018 roku – Memoriał Ofiar Komunizmu, będący monumentalnym korytarzem, na którego ścianach wypisane są imiona Estończyków, którzy to stali się ofiarami systemu komunistycznego. Memoriał został wybudowany na terenie Kompleksu pomnikowego Maarjamäe, powstałego jeszcze w czasach radzieckich, w skład którego wchodzi m.in. cmentarz żołnierzy Armii Czerwonej, którzy to zginęli w czasie walk o Estonię w czasie II Wojny Światowej, tym niemniej należy podkreślić, że cmentarz oraz monumenty z czasów radzieckich znajdują się w nie najlepszym stanie i nie przyciągają uwagi w takim stopniu, jak Memoriał Ofiar Komunizmu¹⁷. Ponadto w mieście znajdują się jeszcze inne ciekawe z turystycznego punktu widzenia miejsca odwołujące się do czasów ZSRR, jak np. wystawa rzeźby socrealistycznej za pałacem-muzeum w Maarjamäe, w skład której wchodzi, w szczególności, pomniki W. Lenina i innych przedstawicieli radzieckiego aparatu państwowego, zebrane z terytorium całego kraju, czy też pomnik tzw. Brązowego Żołnierza, położony na cmentarzu na obrzeżach miasta, oba miejsca, choć niewątpliwie interesujące i co warto podkreślić zachowane w całkiem dobrym stanie, umieszczone są w miejscach niezbyt wyeksponowanych, a nawet schowanych od oczu statystycznych turystów¹⁸. Oprócz tego w mieście znajduje się znaczna ilość pomniejszych elementów architektonicznych oraz pomników odwołujących się w mniejszym lub większym stopniu do dziedzictwa ZSRR, tym niemniej, jak podkreślała jedna z naszych rozmówczyń związana wcześniej zawodowo z Działem Ochrony Dziedzictwa Narodowego Estonii przy Ministerstwie Kultury Estonii, a aktualnie reprezentująca Estońską Akademię Sztuk Pięknych, owe elementy komunistyczne

¹⁷ Warto podkreślić również, że na przeciągu ostatnich 20 lat kilkakrotnie toczyły się dyskusje na temat demontażu monumentów z czasów radzieckich w związku z ich złym stanem technicznym oraz brakiem woli władz miasta i władz centralnych do remontowania kompleksu. Od demontażu kompleksu ocalała zdecydowana postawa i sprzeciw miejscowych historyków sztuki oraz badaczy architektury, co potwierdziła w rozmowie z nami przedstawicielka Estońskiej Akademii Sztuk Pięknych.

¹⁸ Uwaga dotyczy bardziej wystawy rzeźby socjalistycznej, gdyż Pomnik Brązowego Żołnierza, z uwagi na skandal związany z jego przeniesieniem z centrum Tallina na położony na obrzeżach cmentarz w 2007 roku oraz protesty, które po tym nastąpiły, stał się poniekąd jednym z najbardziej rozpoznawalnych atrybutów stolicy Estonii, co potwierdzają wyniki naszych badań ankietowych, w których to ponad połowa respondentów (26 na 45 głosów) odwiedziła wyżej wspomniany pomnik, choć należy również podkreślić, że 24 spośród wyżej wspomnianych 26 osób były rosyjskojęzyczne/bądź też swobodnie posługiwały się językiem rosyjskim i były obywatelami państw b. ZSRR. Dla porównania zaś wspomnianą wystawę rzeźby socjalistycznej odwiedziło tylko 9 spośród 45 respondentów.

na fasadach budynków lub w przestrzeni publicznej często są dopasowywane kolorystycznie do fasad budynków, by “nie rzucać się aż tak bardzo w oczy”.

W czasie badań terenowych przeprowadzanych na terenie Estonii przeszukaliśmy również zbiory największych bibliotek państwowych, w poszukiwaniu publikacji dotyczących radzieckiego dziedzictwa współczesnej Estonii, jednakże należy podkreślić, że choć udało nam się odnaleźć pewną ilość cennych z naszego punktu widzenia pozycji, jednak były to najczęściej publikacje wydane jeszcze w czasach radzieckich, bądź też napisane przez autorów zagranicznych, zaś ilość estońskich prac dotyczących tej tematyki i wydanych w ostatnich 30 latach była stosunkowo niewielka.

Radzieckie dziedzictwo współczesnej Estonii okazuje się tematem niezwykle trudnym i złożonym, nawet przy założeniu zawężenia go do perspektywy turystyki, którą definiujemy jako: “W węższym i możliwym do „obiektywnego” wyodrębnienia znaczeniu turystyka jest jednym z rodzajów podróży. Turystyka w tym znaczeniu to „utowarowiona” podróż, podróż świadczona jako usługa, produkt na sprzedaż, dobro konsumpcyjne.”¹⁹ Toteż turysta mimowolnie staje się odbiorcą tylko określonej ilości wrażeń, które to “państwo przyjmujące”, a więc w szczególności jego władze i mieszkańcy, zechcą mu “sprzedać”. Dlatego też głównym clou tej pracy staje się pytanie: ile dziedzictwa ZSRR współczesne państwo estońskie chce “sprzedać” swoim gościom i odwiedzającym? Jednakże nawet znalezienie odpowiedzi na to pytanie okazuje się nie tak jednoznaczne, jak mogłoby się wydawać, gdyż w znacznej części zależy to, jak już podkreśliliśmy od woli społeczeństwa estońskiego, rdzennych mieszkańców tych terenów, a ta, co pokazały wyniki naszych badań, okazuje się silnie niejednolita. Jednak, by lepiej zrozumieć zachodzące procesy, należałoby odnieść się do pojęć takich jak, pamięć komunikatywna, rozumiana jako:

„Wynik przekazu bezpośrednich świadków opowiadających historie ze swojej biografii ludziom im współczesnym. Treścią jest zatem to, co zostało przeżyte, i co, w toku opowiadania, zostało przywołane. Uczestnicy zdarzeń są nosicielami wiedzy wynikającej z ich doświadczenia, w związku z czym ich śmierć wyznacza ramy końcowe tej formy pamięci. Obejmuje ona zatem trzy–cztery pokolenia i z reguły sięga około osiemdziesięciu, najwyżej stu lat, a jej horyzont przesuwa się wraz z teraźniejszością.”²⁰

Oraz pamięć kulturowa, która to według Assmannowskich teorii nakierowana jest na “pewne ważne z punktu widzenia grupy punkty historii, tzw. figury pamięci, które często zostały podniesione do rangi mitów założycielskich”²¹. I choć w kon-

¹⁹ Krzysztof Podemski, *Socjologia podróży*, Poznań, 2005, s.19

²⁰ Adam Rajewski, *Rozważania na temat Assmannowskiej teorii pamięci*, *Rocznik Antropologii Historii*, 2013, rok III, nr 1(4), s. 187–202

²¹ Ibidem.

cepcjach niemieckiego uczonego pamięć kulturowa, obejmuje w większości wydarzenia z zamierzchłych czasów, swoistych prapoczątków danej grupy, zbiorowości, to, w stosunku do tak młodego państwa jak Estonia, wydaje się zasadne uznanie za elementy pamięci kulturowej, również wydarzeń z historii nie tak odległej, wchodzącej w obręb pamięci komunikatywnej, które to jednak z uwagi na swoją wagę i znaczenie dla współczesnej państwowości estońskiej, i tożsamości jej mieszkańców, okazują się nie mniej znaczące niż mity założycielskie z dalekiej przeszłości.

Jednak definicyjne określenie pojęć i zaakceptowanie dziedzictwa radzieckiego, jako ważnego elementu pamięci kulturowej mieszkańców Estonii, nie rozwiązuje najważniejszego problemu, to jest dualizmu owej pamięci kulturowej, a także pamięci komunikatywnej, pośród mieszkańców współczesnej Republiki Estońskiej. Badania terenowe przeprowadzone przez naszą grupę oraz wywiady przeprowadzone na grupie 14 przedstawicieli estońskiego sektora turystyki, pozwalają stwierdzić, że kluczowym aspektem pozwalającym określić wpływ oraz stosunek do dziedzictwa ZSRR w Estonii są czynniki etniczne. O ile w zamieszkanym przez ponad 75% etnicznych Estończyków – Tartu, praktycznie jedynymi świadectwami dziedzictwa ZSRR, będą tylko pomniki i budynki odnoszące się do bolesnych wspomnień związanych z represjami²² bądź działaniem aparatu policyjnego Związku Radzieckiego²³, to już w oddalonej o niespełna 200 kilometrów Narwie, której to 87% mieszkańców stanowią etniczni Rosjanie, znajdziemy tylko jeden pomnik świadczący o represjach w Związku Radzieckim, oraz co najmniej kilkanaście pomników i monumentów odwołujących się do czasów radzieckich²⁴, zaś lokalni przedstawiciele branży turystyki, w większości²⁵, zdecydowanie bardziej pozytywnie wypowiadają się na temat historii Estońskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a także są bardzo dalecy od oceniania jej w kategoriach okupacji oraz traktują ten okres bardziej jako czasy stosunkowego dobrobytu i uważają, że był to, w znacznej mierze, pozytywny okres w historii Estonii. Sytuacja w stolicy kraju, jest zaś swego rodzaju wypadkową stanu rzeczy w Narwie i Tartu. Etniczni Estończycy, z którymi udało nam się porozmawiać²⁶, zazwyczaj zachowywali dużą ostrożność

²² Pomnik ofiar komunizmu.

²³ Muzeum KGB

²⁴ W tym kilka pomników poświęconych żołnierzom Armii Czerwonej, poległym podczas walk w regionie podczas II Wojny Światowej, pomnik W. Lenina, a także inne relikty epoki, zachowane w prawie niezmiennym stanie.

²⁵ Spośród 7 wywiadów pogłębionych przeprowadzonych przez nas w Narwie i jej okolicach, jedynie dwoje respondentów, wyraziło opinię, że z radzieckim okresem w historii Estonii łączy się represje, przy czym przeprowadzili oni silne rozgraniczenie na okres stalinowski (pierwsze 10-15 lat po włączeniu Estonii do ZSRR) oraz okres późniejszy, charakteryzujący się zdecydowanie większą liberalizacją życia społecznego.

²⁶ Gdyż co należy podkreślić, etniczni Estończycy byli zdecydowanie bardziej ostrożni i niechętni do udziału w naszych badaniach, zdarzały się wypadki, kiedy po wstępnym kontakcie mailowym, nie otrzymywaliśmy odpowiedzi (co oczywiście zdarzało się również w przypadku kon-

i swoistą niechęć, podczas rozmów dotyczących okresu radzieckiego, w zdecydowanej większości popierali oni również działania estońskich władz w stosunku do dziedzictwa ZSRR, w swoich wypowiedziach byli często lakoniczni²⁷ i można było zauważyć, że rozmowa wiąże się dla nich z pewnego rodzaju wysiłkiem. Kiedy to etniczni Rosjanie częściej otwierali się podczas rozmów i, wydaje się, że w pełni otwarcie wypowiadali swoje zdanie na temat okresu radzieckiego.

Stąd też wynika stwierdzenie o wspomnianym już wcześniej dualizmie pamięci kulturowej i komunikacyjnej tych dwóch grup zamieszkujących Estonię, o ile dla, zdecydowanej większości, etnicznych Estończyków, okres radziecki, kojarzy się z okupacją, represjami, deficytem, brakiem swobody²⁸, co umacnianie jest przez wspomnienia rodzinne, które to pielęgnują pamięć o osobach będących ofiarami systemu komunistycznego, zaś rozpad Związku Radzieckiego jest w większości, uważany za wydarzenie bardzo pozytywne, rozpatrywane w kategoriach odzyskania wolności i możliwości podejmowania suwerennych decyzji, urastając przy tym do rangi mitu narodowego, wraz całym panteonem bohaterów: leśnych braci, estońskich opozycjonistów i dysydentów z okresu radzieckiego, uczestników protestów i twórców idei niepodległej Estonii oraz pierwszych przywódców niepodległej Republiki Estońskiej²⁹. Zgoła inaczej wygląda kwestia pamięci kulturowej i pamięci komunikatywnej estońskich Rosjan i rosyjskojęzycznych, w większości przypadków są oni potomkami migrantów przybyłych na terytorium Estonii w wyniku włączenia tych ziem w skład ZSRR, w związku z czym ich pamięć komunikatywna, a więc wspomnienia ich przodków, opisują te wydarzenia w zupełnie innym świetle, rozpatrując je jako okres związany z polepszeniem ich sytuacji materialnej, stabilnością, poczuciem dumy związanym z wygraną wojną i wyzwoleniem Estonii spod okupacji nazistowskich Niemiec. Rozpad ZSRR jest zaś przez zdecydowaną większość Rosjan i rosyjskojęzycznych rozpatrywany negatywnie, jako wydarzenie, które sprawiło, że przestali oni być, w pewnym sensie, uprzywilejowaną grupą społeczną na terenie Estonii. Odzyskanie niepodległości

taktu z rosyjskojęzycznymi mieszkańcami kraju), bądź, co bardziej znamienne otrzymywaliśmy odpowiedź odmowną wraz z wyjaśnieniami, że niechęć do rozmów na temat dziedzictwa ZSRR wynika z własnego stosunku do tego okresu oraz stawiania znaku równości pomiędzy działaniami władz radzieckich i aktualną sytuacją polityczną.

²⁷ Średnia długość wywiadów z etnicznymi Estończykami wynosiła około 35-40 minut, kiedy to, przy zastosowaniu tego samego zestawu pytań, rozmowy przeprowadzane z etnicznymi Rosjanami trwały średnio ponad godzinę. Oczywiście należy również uwzględnić, że rozmowy z etnicznymi Estończykami przeprowadzane były w języku angielskim bądź rosyjskim, a więc, dla większości z nich, nie w ich języku ojczystym, co również mogło mieć wpływ na komfort i ilość uzyskanych odpowiedzi.

²⁸ Wymienione frazy najczęściej przewijały się w odpowiedzi na pytania: "Jak ocenia Pan/Pani sowiecki okres w historii Estonii?/Czy ma Pan/Pani osobiste doświadczenia związane z okresem ZSRR?" w czasie wywiadów pogłębionych przeprowadzanych z etnicznymi Estończykami.

²⁹ Po roku 1991.

przez Estonię kojarzy im się również z okresem niestabilności gospodarczej, pogorszenia się ich statusu materialnego i społecznego, czy też z problemami formalnymi związanymi chociażby z odwiedzinami rodziny mieszkającej w innych b. republikach ZSRR, czy też z przyznaniem obywatelstwa Estonii i uzyskaniem pełni praw obywatelskich³⁰.

Dlatego też odpowiadając na pytanie o turystyczną narrację o dziedzictwie ZSRR w Estonii, należy stwierdzić, że narracje i perspektywy są co najmniej dwie. Jedna wyrażana przez władze Estońskie i etnicznych Estończyków, którzy nieprzychylnie spoglądają na czasy ZSRR, widząc w nich okres okupacji swojego państwa i są raczej niechętni do „sprzedawania” tego okresu w historii Estonii jako atrakcji turystycznej w zakresie innym niż oficjalna narracja przedstawiona, chociażby w Muzeum Okupacji i Wolności w Tallinnie, czy też przy Memoriale Ofiar Komunizmu. Drugą stronę reprezentują zaś rosyjskojęzyczni mieszkańcy Estonii, którzy często nostalgicznie wspominając o czasach Związku Radzieckiego, gotowi są często własnymi siłami i bez pomocy państwa, tworzyć miejsca upamiętniające radziecki okres w historii Estonii, jak ma to miejsce chociażby Sillamäe, a także pokazywać i przybliżać turystom dziedzictwo ZSRR współczesnej Estonii przez pryzmat swojej perspektywy spojrzenia na te czasy.

Radziecki okres w historii Estonii do dnia dzisiejszego budzi wiele kontrowersji i dyskusji. Problem dziedzictwa tych czasów pozostaje niezmiennie aktualny i często staje się przyczyną licznych podziałów wewnątrz estońskiego społeczeństwa, które to nie potrafi sobie poradzić z brzemieniem tego okresu i wypracować jednej wspólnej perspektywy oceny i spojrzenia na wydarzenia minionych 70 lat. Problemy te zauważalne są nawet na gruncie turystyki, która to przecież w swoich założeniach jest najczęściej dość powierzchowna i nie wiąże się z dogłębnym poznaniem problematyki danego państwa, regionu czy miejsca. Podziały wewnętrzne, sformowane wokół problematyki radzieckiej, widoczne są gołym okiem i praktycznie każdy turysta, który odwiedził kilka większych miast Estonii, może zaobserwować dualizm podejścia do tematyki radzieckiej- z jednej strony jako do okresu okupacji, utraty wolności i własnej państwowości, częstych deficytów, problemów społeczno-politycznych i stosunkowo niewysokiego poziomu życia, a z drugiej jako do okresu rozwoju przemysłu, wielkich i nowatorskich prac, stabilności w życiu, braku problemów, czy też poczucia dumy ze swojego państwa. Jednolita estońska narracja turystyczna o dziedzictwie ZSRR na dany moment nie istnieje i nie widać również by mogła zaistnieć w najbliższej perspektywie, gdyż wewnętrzne podziały społeczne są zbyt silne, a skonfliktowane strony nie wydają się również dążyć do osiągnięcia kompromisu.

³⁰ Michał Patyna, *Problem integracji Rosjan w Estonii w latach 1989-2005*, „Wschodnioznawstwo” 2007, nr 1, s. 115-138.

Literatura

1. Assmann J. *Pamięć kulturowa: pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008;
2. Bousfield J. *THE ROUGH GUIDE to Estonia, Latvia & Lithuania: Wild countryside • Folk heritage • Vibrant towns*, 2011;
3. Dragicevich P. ; McNaughtan H. ; Ragozin L. *Estonia, Latvia & Lithuania*, Lonely Planet, 2016;
4. Голомолзин Е. Эстония. Отпуск за рулем. Путеводитель. Серия «Welcome», СПб.: Издательство «Welcome», 2011;
5. Kuczyńska-Zonik A. Wilczewski D. *Okupacje, dekomunizacja i walka o niepodległość w polityce historycznej państw bałtyckich*, Prace Instytutu Europy Środkowej, Lublin 2019;
6. Martinez F. *Remains of the soviet past in Estonia: An anthropology of forgetting, repair and urban traces*, London 2018 ;
7. Межевич Н. *Государства Прибалтики. 25 лет второй независимости*, Эволюция постсоветского пространства: прошлое, настоящее, будущее; Москва 2017;
8. O'Connor K. *Culture and Customs of the Baltic States*, London 2006;
9. Овчинникова Н. *Прогулки по Прибалтике. Латвия, Литва, Эстония, Калининград и окрестности. (Путеводитель для пешеходов)*, Москва: Издательство АСТ, 2017
10. Podemski K. *Socjologia podróży*, Poznań 2005;
11. Rajewski A. *Rozważania na temat assmannowskiej teorii pamięci*, Rocznik Antropologii Historii, 2013;
12. Рекеда С. *Прибалтика. 30 лет после распада СССР: точка невозврата*, Эволюция постсоветского пространства: прошлое, настоящее, будущее; Москва 2017;
13. Тамм М. ; Валге Я. ; Валге Р. *Монументы и власть: каталог наружной экспозиции монументов советской эпохи, собранных Эстонским историческим музеем, Эстонский исторический музей*, 2020 ;
14. Тудер М. ; Паулус К. Нарва. *От дачи до дворца*, Нарвский музей, 2020;
15. Землянская Н. ; Бархатова Н. ; Балаценко Ю. *Эстония в кармане. Путеводитель. Серия "Welcome" СПб.: Издательство "Welcome", 2011.*

*Ekshumacje ofiar stalinowskich w nieuznawanym państwie
z radziecką przeszłością.
(Z prof. Igorem Czetwiernikowem rozmawia Kacper Kmiecik)¹*

Кратко расскажите, Господин Профессор, о своей научной карьере и как Вы стали заниматься темой Большого террора?

Четвериков Игорь Анатольевич, 54 года, русский, из семьи преподавателей, которых в 1970-е годы из России отправили на работу в советскую Молдавию. Работал до армии на заводе, после службы учился на историческом факультете Крымского государственного университета по специальности «археология», закончил в 1995 году с красным дипломом исторический факультет Приднестровского госуниверситета. В Приднестровье с 1992 года. Работаю и преподаю в Приднестровском государственном университете им. Т.Г. Шевченко. Участвовал во множестве экспедиций, в том числе и международных, на территории Приднестровья и России, автор 5 монографий и более 50 научных работ.

За 30 лет жизни в Приднестровье произошло много событий, которые постепенно стираются в моей памяти. Остаётся, пожалуй, главное – университет, неповторимая атмосфера научного сообщества. В далёком уже 1992 году мы всё начинали строить с нуля – научные учреждения остались в Кишинёве, откуда, не желая мириться с агрессивным национализмом, в Тирасполь переехали десятки специалистов в разных областях. Жить было интересно – новая история писалась на днестровских берегах, все мы были в приподнятом настроении. Например, археология в ПМР начиналась с двух небольших университетских аудиторий, а сейчас, в самом центре Тирасполя открыта просторная археологическая экспозиция. Именно в Приднестровье я провёл счастливые годы молодости и зрелости, приняв участие

¹ Igor C z e t w i e r n i k o w – profesor archeologii oraz pracownik naukowy Państwowego Uniwersytetu w Tyraspolu. Od kilku lat przewodzi grupą archeologów i wolontariuszy, zajmujących się ekshumacjami na terenie tyraspolskiej twierdzy. Jest również jednym z głównych pracowników muzeum znajdującego się na terenie fortu. Kacper K m i e c i k – student kierunku Wschodoznawstwo na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza.

в раскопках интереснейших археологических и исторических памятников. Одним из них стал получивший мрачную известность бастион на территории бывшей Тираспольской крепости, где мне пришлось проработать семь полевых сезонов.

В 1991 г., при случайных обстоятельствах, на указанном бастионе были обнаружены тайные захоронения расстрелянных НКВД в 1937-1938 годы советских граждан. Привлечённая к эксгумации археологическая экспедиция, в которой я был тогда молодым лаборантом, проработала на бастионе три года (1992-1994 годы). Спустя 23 года, меня пригласили руководить раскопками указанного объекта, где, с 2017 по 2021 год, был на практике применён накопившийся почти за четверть столетия археологический опыт...

Должен сказать, что никогда не позиционировал себя как исследователь темы репрессий. В Тирасполе, например, есть гораздо более компетентные в этой теме люди, посвятившие изучению Большого террора в Приднестровье всю сознательную жизнь. Но у них, к сожалению, нет археологических навыков, поэтому руководство ПМР доверило проведение эксгумаций хорошо знакомому с предстоящей работой человеку. Подобное доверие воспринимается как большая честь, как шанс отдать человеческий долг безвинно убиенным. Для команды исследователей бастиона главная задача – извлечь и достойно перезахоронить по возможности все останки, восстановить полные списки жертв и вернуть потомкам память о погибших. Тот факт, что ежегодно на перезахоронения останков приезжают десятки родственников, что у казнённых появилось место почитания их памяти – высшая награда для всех, кто работает на бастионе...

Разумеется, есть ещё и научная задача – издать книгу, в которой будут подробно освещены процесс раскопок, история расстрелов в Тирасполе и имена ответственных за совершенное более 80 лет назад злодеяние. Для меня бастион, помимо своей трагической составляющей, остаётся, прежде всего, памятником истории и этот объект должен быть профессионально, по-научному, исследован и опубликован. Сейчас книга почти закончена и, скоро, надеюсь, станет достоянием общественности. После выхода книги и окончания эксгумаций буду считать свой долг исполненным, после чего с радостью вернусь к раскопкам древних городов, курганов, могильников – ко всему тому, чему посвятил большую часть своей жизни....

Кратко расскажите, пожалуйста, об истории Тираспольской крепости.

Тираспольская крепость была заложена в 1792 году, в ходе русско-турецкого противостояния конца XVIII века. Крепость строили солдаты генерал-аншефа А.В. Суворова, автор проекта – генерал-инженер Ф.П. Де-Волан. Это было мощное земляное укрепление с сильной артиллерией и многочисленным гарнизоном: внутри крепости находилось множество каменных зданий.

После присоединения к России Бессарабии в 1812 году, крепость потеряла военное значение и использовалась для размещения войск. Вокруг крепости вырос город, который указом императрицы Екатерины получил название Тирасполь.

Во время интервенции 1918-1919 годов в крепости недолго размещались австро-венгерские войска. Единственный бой на территории укрепления произошёл в 1921 году, когда переправившиеся из-за Днестра отряды белых эмигрантов и украинских националистов пытались захватить Тирасполь: части Красной Армии отбили это нападение и вытеснили нападавших за Днестр. Перед началом войны 1941-1945 годов в крепости размещались пограничные части и медицинские госпитали: в восточной части укрепления находилась Тираспольская городская тюрьма. Во время немецко-румынской оккупации крепость занимала немецкая воинская часть. После ухода оккупантов как Тирасполь, так и его старая крепость были сильно разрушены: внутри крепости почти не осталось целых зданий. После войны в крепости держали немецких военнопленных, в 1950-х годах в ней ещё стояли советские воинские части. К 1960-м годам крепость окончательно пришла в упадок и была снесена в начале 1970-х годов. Сейчас на месте крепости стоит Бородинский район г. Тирасполя: уцелел лишь один крепостной бастион, носящий имя «Владимир».

Каким был период большого террора в Приднестровье? Сколько людей погибло, из какой среды были эти люди и как они были убиты?

В настоящий момент нами извлечено из земли и перезахоронены останки ок. 2200 человек, среди которых удалось идентифицировать 1400. Судя по рассекреченным архивным документам НКВД, внутри бастиона остаются останки ещё 2800 убитых (всего – ок. 5 тысяч человек).

Захоронения относятся к периоду Большого террора 1937-1938 годов, когда по всему СССР было расстреляно ок. 800 000 советских граждан, и ещё ок. 3 млн. человек были отправлены в лагеря ГУЛАГа. Захоронения, подобные тираспольским, находятся возле каждого областного центра бывшего СССР, а Тирасполь до 1940 г. был столицей Молдавской автономии в составе советской Украины.

В Тирасполе расстрелы шли с 13 августа 1937 года до 14 ноября 1938 года, т.е. 15 месяцев. Архивные документы показывают, что репрессиям подлежали следующие категории «врагов народа»:

- уголовные элементы;
- т.н кулаки – сельские жители, недовольные политикой Советской власти в области сельского хозяйства (особенно – голодом начала 1930-х годов);
- активные участники борьбы против Советской власти в 1918-1920 годах (солдаты и офицеры белой Армии, бывшие полицейские, царские чи-

новники, члены националистических отрядов, активисты крестьянских восстаний и т.д.);

- представители интеллигенции – профессура, преподаватели ВУЗов, учителя, литераторы, театральные деятели и т.д.;

- партийные и советские работники (наркомы, директора и инженеры предприятий, руководители районных, городских и сельских партийных организаций);

- представители социалистических партий, несогласные со сталинской линией внутренней политики – меньшевики, социалисты-революционеры, троцкисты и.д.;

- военные, связанные с предполагаемым заговором против Сталина в армейской среде – от маршалов до среднего командного состава;

- этнические немцы, поляки, румыны, греки, болгары – представители тех наций, чьи страны находились с СССР в напряжённых отношениях. Их рассматривали как «пятую колонну» в будущей войне, как потенциальных агентов иностранных разведок;

- религиозные деятели и их прихожане – православные, католики, протестанты, русские старообрядцы, члены различных религиозных сект;

- члены семей «врагов народа».

Со всей Молдавской АССР людей, осуждённых к расстрелу, свозили в Тирасполь. Приговор к смертной казни выносился судебными органами: НКВД и Прокуратура СССР (Москва), Особая Тройка НКВД МАССР (Тирасполь), Верховный суд МАССР (Тирасполь) и Военный трибунал Киевского военного округа (Киев). В ходе операции по уничтожению людей применялись беспрецедентные меры секретности: заключённые Тираспольской, Балтской и Рыбницкой тюрем до самого расстрела не знали о своей участи. В казни участвовало не более 10-12 сотрудников НКВД, которые были предупреждены о немедленном расстреле в случае разглашения информации.

Расстрел проводился на расположенном всего в 150 м от Тираспольской тюрьмы бастионе «Владимир», куда приговорённых привозили под видом формирования партии для отправки на ж/д вокзал, к местам заключения. Иллюзию поддерживали работавшие моторы автомашин, на которых людей якобы должны были направить к месту погрузки. Расположенный посреди бастиона каменный пороховой погреб XVIII века служил местом, где арестантов держали перед расстрелом. Покрытый сверху землёй, он не пропускал звуков. Ночью, одного за другим, узников вызывали наверх, где связывали и убивали выстрелами в затылок: расстреливали мужчин и женщин в возрасте от 20 до 75 лет, тел детей и подростков не обнаружено. При расстреле использовался малокалиберный и малозумный учебный пистолет, пули которого могли пробить череп человека с близкого расстояния.

Документы показывают, что на одного человека сотрудники расстрельной команды тратили от одной до трёх минут: количество убитых за один день доходило до 300 человек. После казни приговорённых ямы с телами забрасывались землей и тщательно маскировались (подсыпались землёй и мелкой галькой), убирались гильзы и любые компрометирующие предметы: на следующий день следов ночной расправы обнаружить было невозможно.

Как выглядит период румынско-германской оккупации Приднестровья: было ли это страшнее для местных жителей, чем период сталинских чисток?

Румыно-немецкая оккупация была намного страшнее. Сталинские репрессии – всего лишь эпизод богатой на события приднестровской истории, пусть мрачный и страшный, но, всё же, эпизод. К тому же, в 1939-1940 годах почти все непосредственно осуществлявшие репрессии высокопоставленные сотрудники НКВД были осуждены (отправлены в лагеря, расстреляны, закончили жизнь самоубийством). Тогда же, при активном участии московских и киевских властей были казнены 5 тираспольских следователей-судистов, а нарком НКВД МАССР И.Т. Широкий повесился в камере: эти события получили широкий резонанс. Не стоит забывать, что какую-то часть арестованных просто отпустили домой, а многих репрессированных реабилитировали и вернули из лагерей. Моя бабушка рассказывала, что перед войной простые люди жили хорошо, радовались прекращению репрессий и верили в светлое будущее. Большинство советских граждан тогда поверили, что произошла страшная ошибка, что «враги народа» пробрались в ряды НКВД и были потом наказаны за это Сталиным.

Если говорить о немецко-румынской оккупации, то она и сейчас вызывает в Приднестровье отрицательные эмоции. Особенно сильна неприязнь ко всему румынскому, что объясняется попытками грубой насильственной румынизации населения в 1941-1944 годах. Большинство жителей Приднестровья тогда, как и сейчас, составляли русские и украинцы, которые не владели румынским языком. К этому следует прибавить полное ограбление румынами приднестровской территории, которая считалась в СССР начала 1940-х годов одной из витрин советского экономического успеха. Помимо этого, румыны сильно избивали приднестровцев, относились к ним крайне презрительно (даже к молдаванам), как к людям второго сорта: люди старшего поколения хорошо это помнили в 1990-е годы, когда начался Приднестровский вооруженный конфликт на языковой почве. Приднестровье никогда не будут считать себя частью румынского культурного пространства, любые попытки навязать его силой могут закончиться новой войной...

Не прибавляет румынам и немцам популярности массовые убийства евреев, которых в 1942-1943 годах в Транснистрию (так румыны называли терри-

торию за Днестром) специально привозили для уничтожения. Наиболее известен массовый расстрел немцами евреев в г. Дубоссары, где за неделю было казнено 18 тысяч человек (всего в Транснистрии убили более 200 тысяч евреев). За время оккупации было казнено много военнопленных, партизан и подпольщиков, особенно – в гг. Тирасполь и Рыбница. Уходя из Приднестровья в апреле 1944 года, немцы и румыны разрушили города и расстреляли более 3 тысяч заключённых из местных тюрем (в Рыбнице людей сожгли заживо в здании тюрьмы). Среди погибших были совсем молодые юноши и девушки, инвалиды, пожилые люди: трупы даже не успели хорошо спрятать и многие жители стали свидетелями эксгумации жертв. Ненависть к нацистам была такова, что с немецкими войсками Приднестровье покинуло и немецкое население, компактно проживавшее в Григориопольском и Каменском районах (сейчас бывшие немецкие сёла носят другие названия).

Румынско-немецкая оккупация, в отличие от репрессий 1937-1938 годов принесла намного больше страданий и жертв: по самым скромным подсчётам, с 1941 по 1944 год в Транснистрии от рук оккупантов погибло не менее 250 тысяч человек. Европейские «освободители» своей жестокостью восставили против себя даже тех, кто вначале встречал их с радостью. Поэтому советский народ сделал свой выбор и, сделав его, готов был принести любые жертвы (по последним данным – 27 миллионов человек) ради победы над иноземными захватчиками. Сталинизм, одержимый идеей построения коммунистического Интернационала, не ставил целью истребление целых наций – это показало послевоенное устройство Европы. Невозможно даже сравнивать этот императив с нацистской идеей, которая подразумевала «промышленное» уничтожение или онемечивании «неполноценных» народов: поляки, потерявшие 6 млн. жизней, это должны хорошо помнить... Сражаться против нацистов в то время означало быть вместе со Сталиным – иного выбора не было. Мы должны помнить, что солдаты Красной Армии и войска Польского (как и солдаты генерала Андерса под Монте-Кассино, как и участники Варшавского восстания) погибали за то, чтобы спасти мир от гораздо большего зла, чем сталинизм... Победа над немецко-румынскими захватчиками и сегодня воспринимается в Приднестровье, как Главный праздник – достаточно просто выйти на тираспольские улицы 9 мая, чтобы в этом убедиться....

Какова была дальнейшая, послевоенная часть истории места массовых расстрелов в Приднестровье? Изменилось ли что-нибудь во время хрущевской оттепели и горбачевской перестройки? Можно ли было критически говорить о сталинской эпохе в Приднестровье?

В 1937-1938 годах о том, что происходит в крепости (она тогда была за городом) совершенно не знали тираспольчане и даже городские власти, за ис-

ключением двух человек (прокурора МАССР и первого секретаря ВКП(б) У). Секретность операции была такова, что и спустя 50 лет никто не догадывался, что находится внутри чудом сохранившегося земляного бастиона, рядом с жилыми домами. Все участники расстрела либо умерли, либо погибли на фронтах войны 1941-1945 годов. – они унесли эту тайну с собой. В документах также не содержится указания места расстрела: это категорически запрещалось специальным приказом. В 1970-1980-е годы пороховой погреб бастиона служил складом для хранения консервированной продукции. Зимой дети катались с валов бастиона на санках, взрослые гуляли здесь с собаками, любовались лежащей внизу долиной Днестра. Обнаружение останков в 1991 году стало для города и Приднестровья в целом полной неожиданностью – даже в приднестровских органах внутренних дел сведений об этом месте не нашлось. Аналогичный случай – недавнее обнаружение мест массовых захоронений жертв 1937-1938 годов под Одессой, недалеко от взлётной полосы аэропорта: десятки лет люди ничего не знали...

Что же касается культа личности Сталина, то приговор ему был вынесен ещё в 1956 году, на докладе Хрущёва во время XX съезда КПСС – история показывает, что подобное в истории СССР больше не повторялось, да и в современном обществе возвращение к сталинским «методам» просто невозможно. Содержащие имя тирана названия городов, посёлков, улиц, организаций – всё было переименовано. Хрущёвская оттепель – время, когда можно было говорить правду, когда были реабилитированы десятки тысяч жертв всех национальностей...

В эпоху «застоя» о Сталине старались не вспоминать, как о давно прошедшей боли. Будучи ребёнком, я много читал о судьбах многих известных в СССР людей, судьбы которых оборвались в 1937-1938 годах. Там в очень мягкой форме выражалось сожаление о трагической участи того или иного человека, но подробностей никогда не приводилось. Советские люди жили при Брежневе счастливо и сыто, была практически искоренена уголовная преступность. По моим воспоминаниям – это было прекрасное время, в котором прошли мои детство и юность. СССР был читающей страной, с поголовной грамотностью: этим объясняется большой процент в советском обществе выдающихся учёных, конструкторов, писателей, театральных деятелей. Именно «эпоха застоя» стала золотым веком советской археологии: тысячи книг о выдающихся открытиях и остросюжетных экспедициях будоражили умы советских мальчишек. В это замечательное спокойное время даже не верилось, что Большой террор вообще когда-то происходил...

Всё изменилось с приходом Горбачёва, где-то в 1987 году. Страну наводнили книги и статьи, в которых описывались зверства сталинского режима. Молодым советским людям начали прививать чувство вины за то, что произошло 45 лет назад. Кто только не занимался темой репрессий:

были опубликованы тысячи воспоминаний и тысячи документов, начали открываться архивы. И моё поколение поняло – да, действительно, в нашем безоблачном детстве от нас скрывали горькую правду. Некоторые мои сверстники начали вследствие этого даже ненавидеть свою страну, мечтать о заграничной демократии. Многие уехали, чтобы начать новую жизнь подальше от «кровавой страны», бросили выращившую и воспитавшую их Родину. В мозги людей упорно вбивалась мысль – нынешняя советская власть является духовным наследником палачей 1937-1938 годов...

Что говорили в Приднестровье о сталинском периоде сразу после распада СССР? Перед лицом войны с Молдовой и хаоса, царившего не только в ПМР, но и во многих бывших советских республиках, многие ли разделяли взгляды Зюганова, и положительно относились к советскому периоду? Стремился ли в 1990-е годы рядовой житель Приднестровья к сильному СССР?

Последствия бездумной гласности 1990-х годов всем известны. Некогда огромная страна проиграла холодную войну и развалилась. Прививка капиталистических отношений привела к страшной коррупции, разгулу бандитизма, оскорблению прошлого, обрушению основ морали. Голод, разруха, тотальная распродажа природных богатств – это была реальность, в которой мы окончательно повзрослели. Награбить, сколько позволяют обстоятельства, и убежать жить на Запад – это была мечта т.н. «новых русских».

Тоска, охватившая большую часть населения бывшего СССР в начале 2000-х годов – это тоска по стабильному советскому прошлому. О сталинском терроре взрослые и молодёжь Приднестровья уже знали из публикаций 1980-х годов, но, в целом, это не отражалось на всеобщем желании сохранить советское устройство общества. На фоне охватившего постсоветское пространство всеобщего хаоса, уголовных преступлений и повального воровства сталинские времена воспринимались как пример общественного порядка, пусть и установленного суровыми методами.

Самое интересное, что сталинское время никогда не ругали представители старшего поколения приднестровцев. Это не удивительно – Молдавская АССР перед войной 1941-1945 годов была действительно процветающей автономной республикой с населением более 600 тысяч человек, с развитым сельским хозяйством, механизированной пищевой промышленностью, качественной медициной и хорошо поставленным образованием. Мне приходилось читать цифровые отчёты того времени – достижения Советской власти на приднестровской земле действительно впечатляют. Вхождение в Молдавскую ССР в 1940 году стало тяжёлым ударом для экономики приднестровского Левобережья – для нищей Бессарабии, с её почти средневековым типом сельского хозяйства и неграмотным населением, приднестровский

край стал донором – в Кишинёв уезжали ведущие инженеры, агрономы, ветеринары, врачи, преподаватели школ, учёные. Но после войны 1941-1945 годов. Приднестровье вернуло себе бывшее значение – здесь начала строиться тяжёлая промышленность, дававшая впоследствии в бюджет Молдавской ССР почти 80 % дохода.

До 1953 года в Тирасполь и Рыбницу приехали многие тысячи специалистов со всего СССР – огромные масштабы индустриализации края требовали квалифицированных специалистов. Приднестровье – первая на юго-востоке СССР территория, где была создана система искусственного орошения полей и побеждены засухи. Если говорить о сталинских временах в целом, то они принесли Приднестровью намного больше пользы, чем вреда. И после Сталина на территории левобережья Днестра продолжали строить заводы, комбинаты, фермы, каналы, насосные станции, гидроэлектростанции: почти всё это, пройдя модернизацию, работает до сих пор...

Поэтому, приднестровцы, в основной своей массе, с благодарностью вспоминают времена Советского Союза: на референдуме 1989 года почти всё население края голосовало против распада страны. После того, как развал Советского Союза стал реальностью, приднестровцы перенесли свои симпатии на Россию, как на правопреемницу СССР. К тому же, российские миротворцы смогли прекратить кровавую войну: вот уже 30 лет на берегах Днестра люди не стреляют друг в друга. К тому же, Тирасполь всегда был городом военных, среди которых преобладали выходцы из России. В Приднестровье стояла 14-а советская (затем – российская) армия: сотни её офицеров после демобилизации остались жить в этом благодатном южном краю. Уход российских миротворцев будет для приднестровцев большой трагедией (для меня лично – тоже), – война может вспыхнуть опять, так как большинство жителей Приднестровья считают себя частью Русского мира.

Очевидно, что в 1990-х годов Приднестровье был неизбежен приход к власти политиков, которые видели сохранение традиций СССР как выход для избавления от нищеты большинства населения. Здесь, на небольшой территории удалось сохранить главное богатство СССР – мирное совместное проживание разных народов в рамках одного государства. Ценой гибели сотен людей в Приднестровье сумели отстоять традиционное для края трёхязычие как основу гражданского общества. Сильная и решительная власть, состоящая из директоров крупных советских предприятий, пользовалась полной поддержкой населения и сумела в короткие сроки возродить экономику. Созданная в Приднестровье банковская система и собственная валюта (приднестровский рубль) успешно выдержали испытание временем. В ПМР уже с конца 1990-х годов не знали хаоса, безработицы, разгула преступности, здесь всегда были низкие цены на коммунальные услуги, здесь

пенсионеры по-прежнему пользовались реальными льготами – и всё это потому, что в Приднестровье не уничтожили лучшие достижения СССР.

Создавали ли власти препятствия Вашим исследованиям в 1990-е годы и как они относятся к Вашим исследованиям сейчас? Можете ли Вы рассказать нам о различиях в Ваших работах по эксгумации в 1990-е годы и сегодня? Что изменилось в лучшую или худшую сторону?

Были ли в 1990-х годах трудности с работой на бастионе? Были, конечно. Почти все они возникали не оттого, что кто-то препятствовал раскопкам (они ведь шли три года подряд), а оттого, что не была разработана методика археологического исследования массовых захоронений периода репрессий. Нашим специалистам до 1992 года никогда не приходилось делать работу, которая больше похожа на работу следователя-криминалиста. Никто тогда не знал, на что нужно обращать внимание при идентификации погибших, никто не умел правильно разворачивать и сохранять найденные на телах письменные документы, никто не пытался создавать коллекции вещей для будущего Музея репрессий. И главное, у нас не было архивной базы данных, которая позволяет сейчас по одному-двум найденным документам идентифицировать всех захороненных в той или иной яме. Не было металлодетекторов, тяжёлой техники (по старой методике раскопок всё делалось вручну), не проводилась судебно-медицинская экспертиза. В целом, это были очень тяжёлые раскопки как в физическом, так и в моральном плане: мы, вчерашние советские люди не были готовы к встрече с такой «ожившей историей». Поэтому, когда раскопки прекратились, мы, если честно, вздохнули с облегчением – уж очень всем хотелось навсегда уйти с этого страшного места...

Спустя 23 года мы вернулись на бастион взрослыми людьми, к тому времени много прочитавшими по теме репрессий и психологически готовыми продолжать подобную работу. За годы перерыва был проведён серьёзнейший анализ ошибок: с 2017 года раскопки ведутся совершенно на другом методическом уровне. Немало времени было приложено, чтобы собрать к 2017 году солидную базу архивных документов по расстрелам в Тирасполе – в этом сильно помогли уголовно-следственные дела из Кишиневского Национального Архива Республики Молдова. С 2017 по 2021 годы эксгумации проводились под эгидой Управления культуры г. Тирасполя, при всемерной поддержке Президента ПМР и Министерства внутренних дел республики – место раскопок, находящееся посреди густонаселённого жилого массива, вечерами и ночами находилось под непрерывной охраной. Отмечу также высокий уровень технической поддержки исследователей службами МЧС, которые месяцами, по первому требованию, обеспечивали раскопки всем необходимым. Нельзя не отметить заинтересованность в раскопках представителей различных религиозных направлений, чью горячую поддержку

мы ощущали всегда. Так, в 2019 году рядом с местом раскопок по указанию президента ПМР была возведена церковь, освящённая в память погибших в сталинском терроре мучеников....

Трудно ли работать в стране, воспринимаемой как музей коммунизма под открытым небом, над изучением самых мрачных страниц истории советского периода ?

Насчёт Музея коммунизма под открытым небом... это определение устарело как минимум на 25 лет. Привлекающие наивных туристов памятники Ленину (памятники Сталину в республике снесли ещё в конце 1950-х годов) давно воспринимаются у нас не как символы господствующей идеологии, а как неотъемлемые свидетельства недавней истории. При этом мало кто из зарубежных гостей замечает, что наряду с памятниками Ленину у нас стоят и другие памятники – русским императорам и полководцам, героям войны с Наполеоном, героям Первой мировой, Гражданской и Великой Отечественной войн, погибшим в ходе конфликта 1991-1992 годов, расстрелянным нацистами подпольщикам и партизанам, выдающимся инженерам и администраторам, поэтам и просветителям, учёным и руководителям промышленных предприятий, немцам-колонистам и жертвам Холокоста. Совсем недавно у с. Ягорлык установили памятную стелу, отражающая значительную роль Польши в истории края.. В области исторической памяти Президент ПМР В.Н. Красносельский жёстко отстаивает принцип – у нас нет плохой или хорошей истории, она такая, какая есть... В Приднестровье, в отличие от некоторых современных государств, не воюют с памятниками – здесь их берегут как историческое наследие.

Должен сказать, что польские читатели, вероятно, заблуждаются относительно коммунистической идеологии в Приднестровье. В настоящее время оно может смело считаться регионом, в котором построен капитализм с «человеческим» лицом. Все промышленные предприятия находятся в системе крупных холдингов, но подчиняются общегосударственной стратегии экономического развития. Если не считать почти полностью сохранённой советской социальной сферы, то коммунистической идеологии нет уже с середины 1990-х годов: коммунисты находятся сейчас в оппозиции существующей власти. Мало кто из иностранцев знает, что властями Приднестровья полностью восстановлены и функционируют многие разрушенные большевиками церкви: при советской власти это было невозможно в ПРИНЦИПЕ.

Преподается ли период репрессий в школах Приднестровья и как он преподносится учащимся ?

Система образования в ПМР близка к российской: дети учатся по российским учебникам, по российским стандартам. Если кто интересуется, то

может прочитать российский учебник истории: там негативно говорится о репрессивных методах правления Сталина и о «культе личности». Но упоминаются также экономические достижения СССР в правление Сталина, что позволило сделать страну мощной индустриальной державой и победить в битве с нацизмом.

Согласен с этим дуализмом – на одной чаше весов чудовищные злодеяния Сталина, на другой – несомненный его талант в государственном строительстве. Приняв после смерти Ленина в управление разорённую Гражданской войной сельскохозяйственную страну, Сталин оставил после себя огромную советскую империю. С его именем связано название города, в жесточайшей битве за который советские люди сломали хребет нацистам – Сталинград. Кто бы что ни говорил сейчас, но именно советские войска освободили от нацистов большую часть Европы и сделали возможным национальное развитие Польши, Чехии, Словакии, Австрии, Сербии, Норвегии и др. стран. Когда Уинстон Черчилль в Ялте предложил полностью уничтожить Германию как государство, именно Сталин воспротивился этому...

Если объективно судить с точки зрения историка, то Сталин предстаёт черно-белой фигурой – с одной стороны кровавый тиран, с другой – выдающийся политик и администратор, способный на перемены в зависимости от ситуации. В нашумевшем фильме «Смерть Сталина» сам диктатор и члены Политбюро изображены кровавыми клоунами. Смею заверить, что это было не так – судя по документам, Сталин и его подчинённые были жестокими, но умными людьми – клоуны не построили бы великую страну. Восприятие Сталина – личный вопрос для каждого учёного, но, одно, несомненно: сталинизм уже не определяет ход человеческой истории и, уж тем более, ход истории России и Приднестровья.

Приднестровье – пророссийская страна, но сегодня в России все меньше и меньше говорят о преступлениях Сталина. Как российские власти относятся к Вашим исследованиям, слышали ли вы благоприятные или неблагоприятные голоса со стороны российских университетов или простых граждан?

Приднестровье в силу многих исторических причин, действительно, является пророссийски настроенным регионом, о чём мы уже говорили. Почти все работающие на бастионе, включая меня, являются российскими гражданами, количество которых в Приднестровье около 200 тысяч человек. Россиянами являются и представители властей, которые интенсивно помогают нам в раскопках. На самих раскопках и созданном в месте расстрела Музее репрессий побывали российский посол в Молдове, российские миротворцы, представители Россотрудничества в Тирасполе, сотни российских туристов. Ни разу не слышал от них ни одного слова неодобрения – наоборот,

все были потрясены увиденным, все желали нам успеха в нелегком труде. Аналогичное одобрение мы имеем и в российских университетских кругах: результаты тираспольской эксгумации считаются самыми успешными на всём постсоветском пространстве. Мы уже получили несколько предложений сотрудничества в указанной области, но вряд ли сейчас кому-то помочь – за семь лет раскопок на бастионе извлечено и перезахоронено менее половины погибших в 1930-е годы, впереди несколько лет напряжённой работы.

На мой взгляд, власти России вовсе не против мемориализации мест гибели жертв Большого террора. Просто есть определённые люди, проводящие параллели между сталинским террором и современной Россией, что, конечно, даже близко не соответствует истине. Обвинять только русских в том, что произошло тогда – некорректно и легко опровергается архивными документами. Например, среди палачей бастиона были русские, украинцы, евреи, поляк и латыш – настоящий расстрельный интернационал.. Близкая картина наблюдается среди начальников НКВД, отправлявших людей на смерть: сталинская система поощряла готовность уничтожить любого врага, а национальность исполнителей для неё не имела значения...

Как выглядит Ваша команда сегодня, на чью помощь Вы можете рассчитывать?

Команда исследователей бастиона последние три года практически не меняется, включая в себя не более 10 человек. Помимо профессиональных археологов в неё входят волонтеры из военно-патриотических организаций и Черноморского казачьего войска, архитектор и профессиональный фотограф. Команда работает в тесном сотрудничестве со Следственным комитетом ПМР, судебные-медицинские эксперты которого обеспечивают антропологическое исследование обнаруженных костных останков и определяют типы использованного при расстрелах оружия. О помощи, которую оказывают власти г. Тирасполя, Министерство Внутренних дел и Министерство по чрезвычайным ситуациям, я уже говорил. Ещё раз подчеркну: техническое обеспечение раскопок всем необходимым сейчас находится на очень высоком, если сравнивать с 1990-ми годами, уровне....

Каковы, на ваш взгляд, самые ужасные факты, связанные с Большой террором в Приднестровье ?

Ужасно всё, что происходило на бастионе в 1930-е годы: трудно выделить какой-либо эпизод. К тому же, я не сторонник нагнетания ужасов, давайте пожалеем Ваших читателей. Если уж выбирать, то наибольшее сострадание вызывают расстрелы женщин... к этому привыкнуть невозможно.

Что помогает вашей исследовательской группе идентифицировать жертв? В каком состоянии останки погибших? Насколько обременяет ум работа по извлечению тел из земли?

Среди основных задач эксгумации – установление фамилий всех захороненных в той или иной расстрельной яме. За годы раскопок нами разработана методика, позволяющая достаточно эффективно это делать. Например, в полевом сезоне 2021 года были опознаны (списком, разумеется) все 462 скелетизированных тела. Да, в абсолютном большинстве мы имеем дело с полной скелетизацией. Исключения встречаются, но крайне редко: мне не хотелось бы в этом интервью описывать подробности расчистки таких останков.

Что нам помогает идентифицировать погибших? Половозрастные определения, сделанные судмедэкспертами, имеют вспомогательное значение. Столько-то женщин. столько-то мужчин, примерно столько лет... Настоящим основанием для опознания является письменный документ, который ещё называют документом на бумажном носителе. Таких мы находим немного: время безжалостно к бумаге. В основном, это протоколы обысков, квитанции о сдаче на временное хранение денег, материальные ордера, наряды на работу, неотправленные письма, жалобы и просьбы к тюремному начальству – словом, всё то, что осуждённые при жизни носили в карманах. Разработанная нашими специалистами методика позволяет не только раскрывать такие документы, но также добиваться их полного выпрямления и прочтения.

Вторым важным фактором идентификации является поиск подписанных вещей – мундштуков для курения, расчёсок и гребней для волос, кружек, ложек, карманных зеркалец и других артефактов. Они обнаруживаются гораздо реже письменных документов, но не требуют специальных процедур для своего прочтения.

Для определения времени расстрела имеют значение и косвенные свидетельства. Это – обрывки советских газет с датой публикации, клейма на подошвах резиновой обуви (на них иногда выдавливали точную дату выпуска), сезонный характер одежды (летняя, весенне-осенняя, зимняя), оформление расстрельной ямы (в холодную погоду пропорции ямы не выдерживались), наличие в карманах зубков чеснока (характерны для расстрелов поздней осени – ранней весны) и т.д.

Установление точной даты расстрела позволяет, благодаря наличию архивных документов (актов о расстреле того или иного дня) восстановить полный список захороненных в яме людей. К сожалению, мы часто сталкиваемся с тем, что жертв расстрела одного дня погребали в двух ямах: если вторая яма не обнаружена, то идентифицированными могут считаться только те лица, чьи фамилии прочтены на письменных документах и подписанных вещах.

Каков уровень осведомленности о периоде сталинского террора среди простых жителей Тирасполя и ПМР?

Уровень осведомленности высокий, больше, чем Вы можете себе представить. В среднем мне звонят три-четыре раза в неделю приднестровцы, разыскивающие своих пропавших в 1930-е годы родственников. Это неудивительно: работы на бастионе регулярно освещают два главных республиканских телеканала, операторы которых фиксируют весь процесс раскопок. Репортажи об эксгумациях всегда можно найти на сайтах указанных каналов, никто не делает из этого секрет. О раскопках пишут центральные газеты на трёх государственных языках – русском, украинском и молдавском. Участники раскопок периодически приглашаются на телевидение для участия в тематических программах, где подробно рассказывают о методической составляющей и результатах исследований

Важнейшую, на мой взгляд, роль в осведомлении населения ПМР о Большом терроре играет посвящённая расстрелам экспозиция Музея истории Тираспольской крепости. Интерес к ней, конечно, большой – зловещие тайны истории всегда привлекают любознательных людей, поэтому, иногда бывает до пяти экскурсий в день. Вместе с тем, многие уходят из Музея подавленными: столкновение с подобной жестокостью человека к человеку производит ошеломляющее впечатление. Колоссальное значение имеет тот факт, что Музей создан прямо на месте расстрела, в каменном пороховом погребе бастиона. Все экспонаты раздела представлены предметами, извлечёнными из расстрельных ям – документы и личные вещи убитых, орудия расстрела, подаренные родственниками фотографии погибших. Глубоко символично, что директором Музея является человек, работающий на эксгумациях уже четыре полевых сезона. Невероятное явление: директор Музея отбирает для него экспонаты прямо в расстрельных ямах. Такова, к сожалению, суровая реальность бастиона...

Большой общественный резонанс имеют ежегодные перезахоронения останков погибших, которые в Тирасполе проходят 30 октября – в отмечаемый по всей России день памяти жертв политических репрессий. В этот день к бастиону, со всего Приднестровья приезжают десятки семейств, чьи родственники были идентифицированы в ходе археологических работ. Цветы покрывают в этот день насыпь общей могилы, которая неумолимо увеличивается с каждым годом раскопок. Вспоминается трогательный случай, когда из Рыбницкого района внуки и правнуки привезли очень старую сельскую женщину, отец которой, как показал найденный документ, был расстрелян на бастионе 15 октября 1937 года. Дочь помнила, как уводили отца и как он, поцеловав её на прощание, обещал обязательно вернуться. Эта затянувшаяся на 80 лет встреча потрясла всех присутствующих на перезахоронении до глубины души, многие рыдали...

На перезахоронениях у бастиона всегда присутствуют президент Приднестровья, члены правительства и руководство города, руководители казачества и военно-патриотических организаций, учёные и деятели культуры, простые горожане и, конечно же, священнослужители различных религиозных конфессий. Отпевание, учитывая многонациональный и многоконфессиональный состав погибших, проводится по православному, католическому и иудейскому обрядам. В такие минуты становится легче от того, что расстрелянные наконец-то погребены по обычаям своих дедов и прадедов и хочется верить, что души страдальцев обретут долгожданный покой...

В своей короткой траурной речи Президент, как я не раз слышал, призывает собравшихся чтить память о жертвах трагедии 1930-х годов, но не искать виновных в ней среди ныне живущих, не заниматься политической спекуляцией. Круг зла нужно разомкнуть, мстить некому – организаторы репрессий и палачи давно предстали перед высшим Судом, перед судом Божьим. Можно лишь сделать всё зависящее для того, чтобы Большой террор стал невозможен на уровне подсознания человеческого...

Какие цели Вы и Ваша исследовательская группа преследуете в ближайшем будущем? Чего вы хотите добиться в ближайшие три года?

Три года, Вы говорите... Было бы замечательно в ближайшие годы полностью завершить раскопки, извлечь и достойно перезахоронить всех погибших. Бросить исследования, зная, что на бастионе продолжают оставаться наполненные человеческими останками расстрельные ямы – недопустимо с научной и моральной точки зрения...

Ещё хотелось бы, чтобы в каждом пострадавшем от репрессий приднестровском городе и селе были открыты мемориальные стелы с фамилиями-именами расстрелянных в 1937-1938 годах местных жителей. И, конечно, хотелось бы увидеть над гигантской общей могилой жертв репрессий величественный в своей трагичности монумент.

Благодарю Вас от всего сердца за Ваше время, профессор. Спасибо за столь подробную информацию и готовность к сотрудничеству. С уважением...

KRONIKA

FORUM WSCHODNIE
ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY NR 10/2022

Noc rozstrzelanych poetów – jak w Poznaniu świętowano jedną z największych tragedii białoruskiej kultury XX wieku (Jędrzej Jakubowski)

Niemal już trzydzieści lat (od kiedy Alaksandr Łukaszenka rozpoczął autorytarne rządy), Białorusini mają coraz bardziej ograniczone możliwości świętowania wydarzeń, które zapisały się w historii ich narodu. Wydarzeń, jakie miały zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na rozwój tożsamości narodowej. 9 sierpnia 2020 r., z powodu sfałszowania wyborów prezydenckich, na Białorusi wybuchły

pierwsze ogólnokrajowe protesty, w wyniku których wielu Białorusinów było zmuszonych do opuszczenia kraju. Miejscem pobytu dla wielu okazała się Polska¹.

Rocznica zamordowania przedstawicieli białoruskiej inteligencji w nocy z 29 na 30 października 1937 r. była okazją do zadumy i zmanifestowania swojej przynależności narodowej, a także okazania braku zgody na łamanie praw człowieka na Białorusi. Wspomnianej nocy złowrogiego roku 1937, odbyła się masowa egzekucja przedstawicieli białoruskiej inteligencji. W podziemiach mińskiego więzienia NKWD zginęło wówczas ponad 130 ludzi nauki, kultury i sztuki. Te godziny zapisały się w historii jako „noc rozstrzelanych poetów” lub „czarna noc”.

W Poznaniu, w ostatni weekend października 2022, miały miejsce wydarzenia, których celem było uczczenie pamięci 132 Białorusinów zabitych na rozkaz władz sowieckich. W sobotę 29 października w parafii pod wezaniem Najświętszego Zbawiciela odbyła się msza święta w intencji kościoła św. Szymona i św. Heleny w Mińsku (tzw. czerwony kościół), w którym, decyzją białoruskich władz, nie można już odprawiać liturgii. Zaraz po mszy w poznańskiej kawiarni „MY” (którą prowadzą dwie Białorusinki), odbyło się wydarzenie mające na celu przybliżyć życiorysy wybranych białoruskich poetów, którzy zostali zabici 85 lat temu. W przerwach odbywały się występy białoruskich artystów mieszkających w Poznaniu. Wśród nich była Alena Kadanova, która wykonała utwory inspirowane wierszami białoruskich pisarzy, a także te własnego autorstwa.

Wieczorem następnego dnia przy pomniku Starego Marycha miał miejsce *flash mob*, podczas którego zainscenizowano jak mogły wyglądać ostatnie godziny życia kilkunastu białoruskich poetów oraz przeczytano wiersz każdego z nich. Osoby obecne na tym wydarzeniu przyszły z biało-czerwono-białymi flagami oraz innymi symbolami wolnej Białorusi.

Październikowy weekend był okazją, by Białorusini mieszkający w Poznaniu mogli po raz kolejny spotkać się i wspólnie oddać cześć osobom, które, pomimo śmierci w młodym wieku, miały i nadal mają silny wpływ na rozwój białoruskiej kultury i tożsamości narodowej. Był również szansą dla Polaków do bliższego poznania białoruskiej historii, tragedii narodowej, a także samych Białorusinów, którzy od wielu lat mieszkają w stolicy Wielkopolski.

Fot. Instytut Myśli Białoruskiej

¹ 30 września 2022 r. liczba obywateli Białorusi posiadających ważny dokument uprawniający do pobytu na terytorium RP wynosiła niemal 60 tysięcy, co stanowi ponad dwukrotnie więcej niż w sierpniu 2020 r. Zob. *Raport na temat obywateli Białorusi (wg stanu na 30 września 2022 r.)*, Urząd do Spraw Cudzoziemców, <https://www.gov.pl/web/udsc/raport-dot-obywateli-bialorusi> (dostęp: 10.12.2022 r.).

ZASADY DOTYCZĄCE DRUKU:

1. Objętość artykułu do 1 arkusza wydawniczego (40 tysięcy znaków wraz ze spacjami).
2. Czcionka – Times New Roman, wielkość – 12, interlinia – pojedyncza, przypisy – dolne!.
3. **Przypis na dole strony** powinien zawierać: inicjał imienia i nazwisko autora, tytuł pracy (napisany kursywą), miejsce i rok wydania oraz stronę.

Wzór przypisów:

- R. Pipes, *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 2006, s. 229.
 - J. Łojek (red.), *Prasa polska w latach 1661-1864*, Warszawa 1976, s. 20.
 - J. Sobczak, *Przemiany ustrojowe w Rosji w latach 1905-1907 i nowa redakcja Ustaw Zasadniczych*, w: A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik (red.), *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, Radom 2008, s. 56.
 - T. Aleksiejewa, *Francesco Bartolomeo Rastrelli i kultura rosyjska*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1980, nr 3-4, s.10-12.
 - Н. А. Баскаков, *Русские фамилии тюрского происхождения*, Москва 1979, с. 55-56.
 - *Губернии Российской Империи. История и руководители. 1708-1917*, Москва 2003, с. 6.
 - В. Кобак, Ю. М. Пирютко (ред.), *Исторические кладбища Петербурга*, СПб 1993, с. 59.
 - Н. В. Юхнева, (ред.), *Этнография Петербурга – Ленинграда*, № 1, Ленинград 1987, с. 90.
 - И. А. Дьяконова, *Прямые германские инвестиции в экономику имперской России*, w: В. И. Бовыкин (ред.), *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки*, Москва 1997, с. 47-67.
 - В. М. Безотосный, *Национальный состав российского генералитета 1812 года*, „Вопросы истории” 1999, № 7, с. 12.
4. Zdjęcia do tekstu w formacie *.jpg, dobrej jakości, minimum 1 MB.
 5. Artykuły muszą zawierać niewielkie (kilka zdań) streszczenie w języku polskim i angielskim (summary), słowa kluczowe (keywords) oraz zamieszczoną na końcu artykułu bibliografię. Wykaz prac powinien być uporządkowany alfabetycznie według nazwisk autorów.

Wzór listy bibliograficznej:

- Berton P., *The Japanese Communist Party and Its Transformations*, w: „Japan Policy Research Institute” No. 67, 2001.
 - Баскаков Н.А., *Русские фамилии тюрского происхождения*, Москва 1979.
 - Judt T., *Rozważania o wieku XX*, Poznań 2013.
 - Maternicki J., *Mitologizacja i demitologizacja historii*, „Przegląd humanistyczny” nr 3, Warszawa 1989.
 - Trenin D., *Russia and Poland: a friendship that must not fail*, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/dmitri-trenin/russia-and-poland-friendship-that-must-not-fail> [dostęp: 21.01.2016].
6. Cytaty ujmujemy w cudzysłów (nie kursywą). Cytaty objętością trzy wiersze i więcej prosimy podawać jako tekst blokowy czcionką Times New Roman 10 pkt. Fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach (...).
 7. Prosimy o przesłanie krótkiego biogramu autora: imię i nazwisko, stopień naukowy, stanowisko, miejsce pracy, nazwa uczelni, nazwa instytutu (zakładu, katedry), e-mail.
 8. Języki publikacji: polski, angielski, rosyjski, ukraiński, białoruski.
 9. Redakcja pisma zastrzega sobie prawo do skrótów tekstu po konsultacji z autorem.

Materiały proszę nadsyłać na adres e-mail: garczyk@amu.edu.pl